ISSN 2413-6433

Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи

СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА

науково-практичний журнал

Випуск 2 (37)

Видавничий дім
«Гельветика»
2021

РЕДАКЦІЙНА РАДА:
Безлюдний О.І., доктор педагогічних наук, професор, ректор Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;
Гетьман А.П., академік Національної академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор, проректор з наукової роботи Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (заступник Голови Редакційної ради);
Горбань А.В., Голова Вченої ради Державного університету інфраструктури і технологій, кандидат історичних наук, доцент, перший проректор Державного університету інфраструктури і технологій (І заступник Голова Редакційної ради);
Гриценко І.С., доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Карольчак Казимир, доктор наук, професор, ректор педагогічного університету імені Комісії народної освіти в Кракові (Польща);
Костицький В.В., академік Національної академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії права і держави Київського національного університету імені Тараса Шевченка, президент Асоціації українських правників, голова Вченої ради Інституту законодавчих передбачень і правової експертизи (головний редактор);
Оніщенко Н.М., академік Національної академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор, І віце-президент Асоціації українських правників;
Фоменко А.Є., кандидат юридичних наук, ректор Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ;
Сопільник Л.І., доктор юридичних наук, доктор технічних наук, професор;
Шемшученко Ю.С., академік Національної академії наук України та Національної академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор, директор Інституту держави і права Національної академії правових наук України імені Володимира Корецького (Голова Редакційної ради)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:
Наливайко Л.Р., доктор юридичних наук, професор, проректор Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, віце-президент Асоціації українських правників (*головний редактор*);
Костицький В.В., академік Національної академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор (*відповідальний редактор*);
Новицька Н.Б., доктор юридичних наук, старший науковий співробітник (*заступник головного редактора*).

Члени редколегії:
Бернгард Шлоер, доктор юридичних наук (ФРН-Україна); **Бєлов Д.М.,** доктор юридичних наук, професор; **Бобровник С.В.,** доктор юридичних наук, професор; **Бондар О.Г.,** доктор юридичних наук, доцент; **Вереша Р.В.,** доктор юридичних наук, професор; **Волошин Ю.О.,** доктор юридичних наук, професор; **Гжегож Кравець,** доктор юридичних наук, професор (Республіка Польща); **Дідич Т.О.,** доктор юридичних наук, доцент; **Зайчук О.В.,** доктор юридичних наук, професор; **Єрмоленко В.М.,** доктор юридичних наук, професор; **Костицька І.О.,** кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник; **Кушнір С.М.,** доктор юридичних наук, доцент; **Піскорський Юстин,** доктор юридичних наук, професор (Республіка Польща); **Сидор В.Д.,** доктор юридичних наук, професор; **Стефанчук М.О.**, кандидат юридичних наук, доцент; **Тильчик В.В.,** кандидат юридичних наук, доцент; **Тусінський Пьотр,** доктор юридичних наук, професор (Республіка Польща); **Харитонова Т.Є.,** доктор юридичних наук, доцент; **Юшка Казіміра,** доктор юридичних наук, професор (Республіка Польща).

Редакція англомовних текстів – С. Костицька

Редакція журналу не завжди поділяє позиції авторів з приводу висловлюваних проблем
і не несе відповідальності за зміст авторських публікацій.
Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Журнал рекомендовано до друку Рішенням Вченої ради Інституту законодавчих передбачень і правової експертизи (протокол № 1 від 20 січня 2021 р.).

На підставі Наказу Міністерства освіти і науки України № 886 від 02.07.2020 р. (додаток 4) журнал включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» у галузі юридичних наук (081 «Право»).
Журнал зареєстрований Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію серії КВ № 20487-10287 ПР від 24.12.2013).

Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи
01034, м. Київ, вул. Паторжинського, 4, оф. 8, тел./факс 278-50-12

ISSN 2413-6433

© Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2021
© Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи, 2021
© Оформлення «Видавничий дім «Гельветика», 2021

ISSN 2413-6433

V.M. KORETSKY INSTITUTE OF STATE AND LAW OF THE NAS OF UKRAINE

INSTITUTE OF LEGISLATIVE PREDICTIONS AND LEGAL EXPERTISE

SOCIOLOGY OF LAW

scientific and practical journal

Issue 2 (37)

Publishing House
“Helvetica”
2021

EDITORIAL COUNCIL:

Bezliudnyi O.I., Doctor of Pedagogy, Professor, Rector of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University;

Hetman A.P., Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Doctor of Law, Professor, Vice Rector for Scientific Affairs of the Yaroslav Mudryi National Law University (Deputy Head of the Editorial Council);

Horban A.V., Head of the Academic Council of the State University of Infrastructure and Technologies, PhD in History, Associate Professor, First Vice Rector of the State University of Infrastructure and Technologies (I Deputy Head of the Editorial Council);

Hrytsenko I.S., Doctor of Law, Professor, Dean of the Faculty of Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv;

Karolchak Kazymyr, Dr. habil., Professor, Rector of Pedagogical University of Cracow (Poland);

Kostytsky V., Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Doctor of Law, Professor, Professor at the Department of Theory of Law and State of Taras Shevchenko National University of Kyiv, President of Ukrainian Bar Association, Head of the Academic Council of the Institute of Legislative Predictions and Legal Expertise (Editor-in-Chief);

Onishchenko N.M., Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Doctor of Law, Professor, I Vice President of Ukrainian Bar Association;

Fomenko A.Ie., PhD in Law, Rector of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs;

Sopilnyk L.I., Doctor of Law, Doctor of Engineering, Professor;

Shemshuchenko Yu.S., Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine and National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Doctor of Law, Professor, Director of Volodymyr Koretskyi Institute of State and Law of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Head of the Editorial Council)

EDITORIAL BOARD:

Nalyvaiko L.R., Doctor of Law, Professor, Vice Rector of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, Vice President of Ukrainian Bar Association (Editor-in-Chief);

Kostytsky V.V., Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Doctor of Law, Professor (Executive Editor);

Novytska N.B., Doctor of Law, Senior Scientific Associate (Deputy Editor-in-Chief).

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

Bernhard Schloer, Doctor of Law (FRG-Ukraine); **Bielov D.M.,** Doctor of Law, Professor; **Bobrovnyk S.V.,** Doctor of Law, Professor; **Bondar O.H.,** Doctor of Law, Associate Professor; **Veresha R.V.,** Doctor of Law, Professor; **Voloshyn Yu.O.,** Doctor of Law, Professor; **Grzegorz Krawiec,** Doctor of Law, Professor (Poland); **Didych T.O.,** Doctor of Law, Associate Professor; **Zaichuk O.V.,** Doctor of Law, Professor; **Yermolenko V.M.,** Doctor of Law, Professor; **Kostytska I.O.,** PhD in Law, Senior Research Fellow; **Kushnir S.M.,** Doctor of Law, Associate Professor; **Justyn Piskorski,** Doctor of Law, Professor (Poland); **Sydor V.D.,** Doctor of Law, Professor; **Stefanchuk M.O.,** PhD in Law, Associate Professor; **Tylchyk V.V.,** PhD in Law, Associate Professor; **Piotr Tusinski,** Doctor of Law, Professor (Poland); **Kharytonova T.Ie.,** Doctor of Law, Associate Professor; **Juszka Kazimira,** Doctor of Law, Professor (Poland).

Proofreading of English manuscripts – S. Kostytska

The Editorial Board may not share the authors' opinion and assumes no responsibility for the content of manuscripts.

The articles were checked for plagiarism using the software StrikePlagiarism.com developed by the Polish company Plagiat.pl.

The journal is recommended for printing by the Academic Council of the Institute of Legislative Predictions and Legal Expertise (Minutes № 1 dated January 20, 2021).

Based on the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 886 of 02.07.2020 (Annex 4) the journal is included in the List of scientific professional publications of Ukraine of category "B" in the field of legal sciences (081 "Law").
The journal is registered by the Ministry of Justice of Ukraine
(Certificate of state registration of the KV series № 20487-10287 PR dated 24.12.2013).

Institute of Legislative Predictions and Legal Expertise
01034, Kyiv, 4, Patorzhynskoho St., office 8, phone/fax 278-50-12

© V.M. Koretsky Institute of State and Law of the NAS of Ukraine, 2021
© Institute of Legislative Predictions and Legal Expertise, 2021
© Design made by Publishing House "Helvetica", 2021

ISSN 2413-6433

ЗМІСТ

Костицький В.В.
ВСТУПНЕ СЛОВО……7

ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ, ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА

Бобровник С.В.
ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА НАУКА: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ…… 9

Дідич Т.О., Васильєва С.М.
ОБ'ЄКТИВНА НЕОБХІДНІСТЬ ЯК ПЕРЕДУМОВА СУЧАСНОГО ПРАВОУТВОРЕННЯ……18

Кобан О.Г.
ПРАВОВА СОЦІАЛІЗАЦІЯ В СИСТЕМІ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНИХ НАУК……24

Ковальчук О.М.
ОСОБЛИВОСТІ ІДЕОЛОГІЗАЦІЇ ТА ПОЛІТИЗАЦІЇ ПРАВОРОЗУМІННЯ
У ПІСЛЯРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД……30

Костицький В.В.
ФІЛОСОФІЯ ПРАВА ЯК ДЖЕРЕЛО СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА: СПІВВІДНОШЕННЯ І ВЗАЄМОДІЯ……37

Севрюков Д.Г.
СОЦІАЛЬНЕ ГРОМАДЯНСТВО В СУЧАСНІЙ ЄВРОПІ……48

ПИТАННЯ ДЕРЖАВОРОЗУМІННЯ У СУЧАСНІЙ ПРАВОВІЙ НАУЦІ

Бондаренко Б.Д.
ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ЯК ЮРИДИЧНА КАТЕГОРІЯ……54

Дубов Г.О.
ВИКОРИСТАННЯ СИНЕРГЕТИЧНОГО ПІДХОДУ В ДОСЛІДЖЕННІ
ПРОБЛЕМИ ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ……60

Варич О.Г.
ЦІННІСНИЙ ВИМІР ДЕРЖАВИ ЯК СУБ'ЄКТА ПРАВОУТВОРЕННЯ……67

Котенко Т.В.
ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНА ОСНОВА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ……72

Мацелюх І.А.
ЗАСНУВАННЯ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ У 862 Р.: ПОЧАТОК ВІДЛІКУ
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ……77

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ТА ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Дзейко Ж.О.
ПРАВОВА ПРИРОДА ТА СУТНІСТЬ ЗАКОНОДАВЧОЇ ТЕХНІКИ……82

Малишев Б.В.
ТЕЛЕОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО СУТНОСТІ ЗЛОВЖИВАННЯ СУБ'ЄКТИВНИМ ПРАВОМ……87

Николина К.В.
СУТНІСТЬ І ЗМІСТ ЮРИДИЧНОЇ ПРОЦЕДУРИ ЯК САМОСТІЙНОЇ КАТЕГОРІЇ ПРАВА:
ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ……91

Ремізова О.В.
ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДІВ ЮРИДИЧНОЇ ГЕРМЕНЕВТИКИ В ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СУДДІВ……100

Середюк В.В.
ГЕНЕЗА ІДЕЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ФІЛОСОФІЇ ПРАВА……104

Оверчук О.М.
ПРОБЛЕМИ ПРАВОТВОРЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ……111

Теремцова Н.В.
ОСОБЛИВОСТІ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА……116

CONTENTS

Kostytskyi V.V
INTRODUCTORY WORD.....7

ISSUES OF THEORY, PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY OF LAW

Bobrovnyk S.V.
GENERAL THEORETICAL SCIENCE: CURRENT CHALLENGES AND PROSPECTS.....9

Didych T.O., Vasylieva S.M.
OBJECTIVE NEED AS A PRECONDITION OF MODERN LAW-FORMATION.....18

Koban O.H.
LEGAL SOCIALIZATION AT THE OTHER SOCIAL SCIENCE.....24

Kovalchuk O.M.
PARTICULARITIES OF IDEOLOGIZATION AND POLITICIZATION
OF LEGAL UNDERSTANDING AFTER THE REVOLUTION.....30

Kostytskyi V.V.
PHILOSOPHY OF LAW AS A SOURCE OF SOCIOLOGY OF LAW: CORRELATION AND INTERACTION.....37

Sevriukov D.H.
SOCIAL CITIZENSHIP IN MODERN EUROPE.....48

THE ISSUE OF THE STATE AND THE UNDERSTANDING IN MODERN JURISDICTION

Bondarenko B.D.
STATE AND LAW REGULARITIES AS A LEGAL CATEGORY.....54

Dubov H.O.
APPLICATION OF SYNERGETICS APPROACH TO THE PROBLEM OF ORIGIN OF THE STATE.....60

Varych O.H.
THE VALUE MEASUREMENT OF THE STATE AS A SUBJECT OF LAWMAKING.....67

Kotenko T.V.
CIVIL SOCIETY AS A SOCIAL BASIS OF LOCAL SELF-GOVERNMENT.....72

Matseliukh I.A.
ESTABLISHMENT OF THE KYIV METROPOLITANCE IN 862: THE BEGINNING
OF THE UKRAINIAN STATEHOOD.....77

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ISSUES OF LAW IMPLEMENTATION AND LEGAL RESPONSIBILITY

Dzeiko Zh.O.
THE JURIDICAL NATURE AND ESSENCE OF LEGISLATIVE TECHNIQUES.....82

Malyshev B.V.
TELEOLOGIC APPROACH TO THE ESSENCE OF ABUSE OF A SUBJECTIVE RIGHT.....87

Nykolyna K.V.
THE ESSENCE AND CONTENT OF THE LEGAL PROCEDURE AS A SELF-CATEGORY OF LAW:
EVOLUTION OF VIEWS.....91

Remizova O.V.
APPLICATION OF LEGAL HERMENEUTICS METHODS IN THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF JUDGES.....100

Serediuk V.V.
THE GENESIS OF THE IDEA OF RESPONSIBILITY IN LEGAL PHILOSOPHY.....104

Overchuk O.M.
PROBLEMS OF LAWMAKING IN MODERN UKRAINE: THEORETICAL AND LEGAL ASPECT.....111

Teremtsova N.V.
FEATURES OF LEGAL LIABILITY SUBJECTS OF PUBLIC LAW SUMMARY.....116

Костицький В.В.
академік Національної академії правових наук України,
доктор юридичних наук, професор кафедри теорії та історії права та держави
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ВСТУПНЕ СЛОВО

У цьому числі журналу «Соціологія права» розпочинає публікації статей провідних підрозділів – кафедр теорії, філософії та історії права і держави закладів вищої освіти. Першою презентує наукові доробки своїх працівників ***кафедра теорії права та держави одного із найдавніших навчальних закладів України – Київського національного університету імені Тараса Шевченка,*** створена одночасно з університетом у 1835 році як «кафедра енциклопедії законознавства та російських державних законів». Від початку діяльності її історія пов'язана з іменами видатних вчених, які поєднували у тому числі адміністративну роботу на посадах декана юридичного факультету або навіть ректора Університету з науковою роботою.

Відзначимо, що для більшості з них, як і сучасних представників нашої кафедри, важливим є моральний зміст права. Тут назвемо проф. Костянтина Неволіна (1806–1855), який отримав освіту у Берлінському університеті та слухав лекції таких фундаторів юридичної науки, як Фрідріх Карла Савіньї, Георг Гегель, автора відомих праць з виникнення та розвитку права, для якого право проявляється у поведінці людини через мораль. Використовуючи у викладанні енциклопедії законознавства історико-філософський підхід, вчений багато уваги приділяв дослідженню джерел права та аналізу практики застосування права, європейської методики освітньої роботи, чим заслужив високі оцінки сучасників, зокрема Ф. Савіньї. Треба зауважити, що прихильником історичної школи права також був і проф. Микола Іванішев, який розглядав право як продукт історичного розвитку внутрішнього життя народу, присвятив ряд своїх публікацій історії слов'янського права. Викладач історії філософії права проф. Микола Пилянкевич виходив із Арістотелівського поділу права на природне і позитивне, високо оцінював творчість життя Томи Аквінського та його моральні правила як основу взаємозв'язку права і релігії, називав засновником природного права Гуго Гроція нового часу та його розвідки взаємодії права і моралі.

Ще одна унікальність та особливість наукової творчості представників нашої кафедри та теоретико-правової школи Київського університету – її соціолого-правова спрямованість. Тут можемо згадати проф. Михайла Володимирського-Буданова, який став визнаним фахівцем з історії національного права, якого пізніше із зрозумілим зараз перебільшенням навіть назвали засновником школи українського права, а його основні праці «Огляд історії руського права» та «Хрестоматія з історії руського права», у яких вчений виділяв три періоди розвитку руського права (княжий, період Московської і Литовської держави та імперський період), пережили по кілька видань та продемонстрували близький до соціологічного підхід у наукових дослідженнях вченого у взаємозв'язку права з економікою, політикою, культурою, релігією та освітою, співвідношенні права як народної творчості і закону.

Ці ідеї знайшли свій подальший розвиток у працях проф. Миколи Ренненкампфа та проф. Євгена Спекторського. Перший досліджував соціологічні проблеми права із позицій юридичного позитивізму та з використанням історичного методу, стверджував, що системи природнього права створюються людьми і не можуть бути позбавленими протиріч, а саме право твориться відповідно до законів природи. Правом він із чисто позитивістських позицій називав тільки те, що існує як закон, визнаний суспільством; право – вищий закон, зовнішня сила, а мораль – внутрішній духовний закон.

Проф. Євген Спекторський запам'ятався не тільки як ректор Університету та завідувач кафедрою енциклопедії права, але й як викладач енциклопедії права, вчений, який розвивав соціологічну юриспруденцію, виявився одним із основоположників нормативно-соціологічного підходу до права, вважаючи право захищеним інтересом та пов'язаним із суспільним життям народу, а правознавство – соціально-моральною соціологією, яка покликана вирішувати проблеми обов'язку, справедливості як етичними питаннями, приписами законодавця як соціологічними і політичними питаннями, а також питаннями практичної юстиції. Як і інші представники Київської школи права, Євген Спекторський в основу праворозуміння ставить питання співвідношення права і моралі, розрізняє право і закон.

Значний вклад у розвиток соціології права належить проф. Євгену Трубецькому, у якого ідея відродженого природного права будувалася на релігійній основі. Критикуючи представників історичної школи права, Євген Трубецькой виділяв три етапи становлення природно-правової доктрини: право у давньоримських вчених як природний розум світотворення, право як воля Всевишнього у Томи Аквінського та право як розумна природа людини у Гуго Гроція. Таким чином, вчений намагався поєднати позитивізм соціології права у її тодішньому розвитку з природно-правовим вченням, стверджував, що

в утворенні права задіяні як історичний колективний досвід, так і ідея розуму, а тому право є поєднанням особистого і суспільного елементів, поєднанням об'єктивного (сукупність норм) та суб'єктивного (право як міра свободи) елементів. Розглядаючи співвідношення права і моралі, проф. Євген Трубецькой твердив, що право і мораль не виключають одне одного, а тому намагався поєднати принципи моральності у праві з принципами розвитку прав, відносив свідомість і переконання людини до джерел природного права, вважав право і права людини засобом недопущення свавілля держави та обмеження влади.

Розвиток теоретико-правової думки суголосно із європейськими підходами як одну із ознак школи правознавства Київського університету демонстрував своїм творчим життям представник кафедри та один із засновників української соціології права Богдан Кістяківський. Завдяки навчанню у Берлінському, Гейдельберзькому та Паризькому університетах він був знайомий не тільки із працями, але й слухав лекції Зіммеля, Єлінека, а також Віндельбанда, Ціглера, Кнаппе в Страсбурзькому університеті, де захистив докторську дисертацію «Суспільство та індивідуальність», яка дістала високу оцінку в німецькій філософській літературі. Вчений розглядав право із соціологічних підходів як соціальне явище, а звідси засіб контролю суспільства за особою, розкриваючи поняття права, зводив через чотири основних визначення: державно-організаційне, соціологічне, психологічне, нормативне як рівноцінні. Він справедливо вважається одним із українських розробників теорії правової держави, яка у Б. Кістяківського є реалізацією суверенітету або верховенства народу, побудованою на засадах людиноцентризму (людина й держава – це два поняття, що взаємодоповнюють один одного).

Теоретико-правовий плюралізм у творчості вчених Київського національного університету імені Тараса Шевченка зберігається як тенденція і зараз. Разом із тим відзначимо, що для творчості представників нинішньої кафедри теорії права та держави, як і раніше, характерними є дослідження взаємодії права і моралі, моральності закону, значна роль належить соціологічному підходу до вивчення і викладання права, на основі чого відбувається на базі теоретико-правових та філософсько-правових досягнень вчених становлення і розвиток школи соціології права: видається журнал «Соціологія права», проводяться щорічно конференції, присвячені проблема соціології права, захищено кілька кандидатських дисертацій у цій галузі, опубліковано монографічні дослідження, у тому числі і творчості основоположника соціології права Євгена Ерліха, присвячені проблемам обмеження влади правом, юридичної конфліктології та колізій у праві, реалізації права, тлумачення права, правоутворення, цінності права як соціального явища, законодавчої техніки, юридичної відповідальності та ін. Запрошуємо кафедри теорії права, філософії права закладів вищої освіти також презентувати свою історію та науковий доробок на сторінках нашого журналу.

ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ, ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА

УДК 340.0
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2021-2.1

Бобровник С.В.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії та історії права та держави
Інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-9225-8871

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА НАУКА: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

GENERAL THEORETICAL SCIENCE: CURRENT CHALLENGES AND PROSPECTS

Здійснено аналіз проблем перспективних досліджень у сфері загальнотеоретичних досліджень, зроблено спробу обґрунтування значення загальнотеоретичної науки в системі наукових знань та у вирішенні завдань суспільного розвитку.

Особлива увага приділена з'ясуванню антропологічних аспектів сучасного праворозуміння. Вона пов'язується з науковим відображенням ролі людини в сучасному правопізнанні. Досліджено особливості людського виміру в праві в межах природно-правового, соціологічного та позитивістського типів правопізнання, визначено позитивні та проблемні сторони, обґрунтована потреба у формуванні особливого антропологічного право пізнання, в межах якого людина визначається суб'єктом взаємозв'язку суспільства та держави на партнерських засадах; суб'єктом правової комунікації, основу якої складає правовий компроміс та стимулювання; суб'єктом синтезу індивідуального та соціального аспекту права; суб'єктом правовідносин, який реалізує, захищає чи відновлює власні інтереси; суб'єктом реалізації принципу верховенства права.

Акцентовано увагу на проблемі співвідношення категорій «правова система» та «правова надбудова». Саме правова система, характеризуючи цілісність та зв'язок між елементами правової надбудови, дає можливість визначити її як органічну систему, що підпорядкована закономірностям як суспільного розвитку, так і взаємодії правових явищ.

З'ясовано роль та зміст принципу верховенства права, який дає змогу як створити досконалий механізм оновлення законодавчої бази, так і забезпечити відповідність вимогам права елементів механізму правового регулювання. Обґрунтовано необхідність комплексного дослідження принципу верховенства права як самостійного феномену, ознаки правової держави, принципу організації правової системи, конституційної вимоги організації суспільства.

Констатується необхідність дослідження несуперечності системи законодавства як необхідного складника нормативної основи правової системи. Із цією метою досліджено проблеми колізійності та ефективності права.

Зроблено висновок, що дослідження окреслених проблем на доктринальному рівні сприятиме не лише розвитку та вдосконаленню загальнотеоретичної науки, а і формуванню наукової основи здійснюваних реформ.

Ключові слова: *загальнотеоретична наука, верховенство права, антропологія права, правова система, правова надбудова, механізм правового регулювання.*

The analysis of problems of perspective researches in the field of general theoretical researches is carried out, the attempt of substantiation of value of general theoretical science in system of scientific knowledge and in the decision of social development is made.

Particular attention is paid to elucidating the anthropological aspects of modern legal understanding. It is associated with the scientific reflection of the role of man in modern law. The peculiarities of the human dimension in law within the natural-legal, sociological and positivist types of legal knowledge are investigated, their positive aspects are determined, the need for the formation of a special anthropological right of knowledge is substantiated,

within which a person is determined ; the subject of legal communication, the basis of which is a legal compromise and incentives; the subject of synthesis of individual and social aspects of law; the subject of legal relations, which realizes, protects or restores its own interests; subject to the implementation of the rule of law.

Emphasis is placed on the problem of the ratio of the categories "legal system" and "legal superstructure". It is the legal system, characterizing the integrity and connection between the elements of the legal superstructure, makes it possible to define it as an organic system that is subject to both the laws of social development and the laws of interaction of legal phenomena.

The role and content of the principle of the rule of law, which allows to create a perfect mechanism for updating the legal framework, and to ensure compliance with the requirements of the law elements of the mechanism of legal regulation. The necessity of a comprehensive study of the principle of the rule of law as an independent phenomenon, the features of the rule of law, the principle of organization of the legal system, the constitutional requirements of the organization of society is substantiated.

The necessity of research of consistency of the system of legislation as a necessary component of the normative basis of the legal system is stated. To this end, the problems of conflict and the effectiveness of the law are studied.

It is concluded that the study of these problems at the doctrinal level will contribute not only to the development and improvement of general theoretical science, but also to the formation of a solid scientific basis for the reforms.

Key words: *general theoretical science, rule of law, anthropology of law, legal system, legal superstructure, mechanism of legal regulation.*

Актуальність теми. В епоху суспільних реформ суттєво зростає значення наукових досліджень, адже саме науково-обґрунтовані перспективи вдосконалення суспільства є запорукою успіху суспільного розвитку. Не є винятком і загальнотеоретична наука, фундаментальний характер якої забезпечує можливість не лише переосмислення багатьох проблем та явищ, що функціонують в умовах суспільних змін, а й обґрунтування оптимальних шляхів суспільного розвитку. Не можна стверджувати, що теоретична наука спроможна вирішити всі проблеми, однак можна виокремити ті з них, які мають вагоме значення для сучасної юридичної науки та практики.

Метою статті є визначення перспективних напрямів теоретичних досліджень та обґрунтування значення загальнотеоретичної науки в системі наукових знань, а також для вирішення завдань суспільного розвитку.

Нами зроблено спробу виокремити проблемні питання, що потребують теоретичного переосмислення та дослідження, визначають місце загальної теорії в системі юридичних наук і впливають на вдосконалення її фундаментальної ролі та творчого потенціалу.

Аналіз дослідження проблематики. Проблемні питання загальнотеоретичної науки вже були предметом наукового пошуку вітчизняних теоретиків права. Значний доробок у їх розв'язанні належить і викладачам кафедри теорії права та держави. Ідеться про предметне поле теорії та методологічні аспекти дослідження державно-правових явищ (М.І. Козюбра, Б.Д. Бондаренко, Г.О. Дубов), праворозуміння (В.В. Костицький, О.М. Ковальчук, Н.І. Кабанець); юридичну техніку та нормотворчість (Ж.О. Дзейко, Т.О. Дідич); юридичний процес (К.В. Николина); юридичну відповідальність (В.В. Середюк, Н.В. Теремцова); проблеми соціології права (В.В. Костицький, О.Г. Кобан); проблеми правового забезпечення владних відносин (В.О. Котюк, В.П. Самохвалов); функціональне призначення держави як інституційної категорії (Д.Г. Севрюков, О.Г. Варич); телеологічні виміри правової системи (Б.В. Малишев); філософсько-правові проблеми правових систем (Н.І. Кабанець, В.В. Костицький, В.В. Середюк); проблеми конфліктності та компромісності у праві (С.В. Бобровник); верховенства права (С.К. Дудар); правової аргументації (О.В. Богдан, С.К. Дудар); державотворчі аспекти місцевого самоврядування (Т.В. Котенко) та соціальну державу (Н.В. Теремцова).

Виклад основного матеріалу. Різносторонність наукових інтересів викладачів кафедри не вичерпує проблемних аспектів сучасної теорії права, які мають динамічний характер та пов'язуються з першочерговістю чи другорядністю для певного етапу розвитку суспільства, держави і права. Не претендуючи на їх повну характеристику, маємо намір загострити увагу на тих напрямах досліджень, які є актуальними для сучасної науки і практики та становлять самостійний вектор теоретичних досліджень.

Ідеться про:

– *з'ясування антропологічних аспектів сучасного праворозуміння;*

– *визначення основних аспектів співвідношення категорій «правова система» та «правова надбудова»;*

– *з'ясування значення принципу верховенства права в умовах трансформаційних процесів;*

– *обґрунтування шляхів подолання колізійності сучасного законодавства.*

Одним із напрямів антропологічного розвитку права є відображення ролі людини в сучасному правопізнанні. Принагідно зазначимо, що сучасна юридична наука акцентує увагу на таких типах правопізнання, як природно-правовий, позитивізм, соціологічний і абсолютно новітній, який називають антропологo-комунікативним. Визначимо, як саме ці типи в сучасній інтерпретації пов'язані з людським виміром.

Фундаментальною тезою юснатуралізму є твердження німецького вченого Гегеля, що право є сферою реалізованої свободи, яка функціонує у соціальному житті [1, с. 123]. Таким чином, ця теорія заснована на категорії «свобода», яка обмежується лише свободою інших осіб і не покликана забезпечувати рівність і справедливість у суспільстві. Пов'язано це з тим, що поведінка людини в теорії юснатуралізму базується на дозволеній свободі, встановленій нормами права, і нехтує нормами моралі та моральності. Справедливою є думка Б.М. Чичеріна, який зазначав, що право розуміється як зовнішня свобода людини, обмежена законом [2, с. 42]. Так, сутність юснатуралізму полягає у ціннісно-цільовому обґрунтуванні запровадженого правом порядку та намаганні вивести надпозитивне право, яке щодо позитивного права стає критерієм правової чи неправової оцінки. Водночас юснатуралісти моральними засадами права обрали права людини та свободу особистості як абсолют, що призводить до безправності більшої частини суспільства, якою маніпулює корумпована влада. Із розвитком суспільних відносин змінювались і цінності, що призводило до змін розуміння фундаментальних категорій юснатуралізму від свободи, рівності та справедливості до суспільного договору в Новий час, натуралістичних теорій епохи Просвітництва та людиноцентризму сучасної епохи. Зміна змісту фундаментальних засад юснатуралізму в аспекті ототожнення права з правами людини; обґрунтування людиноцентризму власної винятковості призводить до аналізу антропологічних виявів права в межах цього типу правопізнання через сприйняття людини як елементу живої природи, як духовного суб'єкта, як носія природних прав, як елементу правової матерії, як виразника справедливості, як утілення певного рівня свободи.

Саме це дає змогу зробити висновок, що, з одного боку, природно-правовий тип правопізнання спирається на визнання універсальної ролі людини та її прав як критерію справедливості державних законоположень, а з іншого – містить елементи утопії, визначаючи правом не те, що є насправді, а те, що має бути. Тобто цей тип, акцентючи на ключовій ролі людини у праві, характеризує її не як реальний, а як морально-ідеалістичний образ права. До того ж некласичні підходи до осмислення природного права становлять основу його розуміння з позицій інтерсуб'єктивності як засобу подолання суб'єктивності права над об'єктивністю. На цьому підході засновані концепції правової реальності (С.І. Максимов), осмислення справедливості права як пізнання (А.А. Козловський), концепція темпоральної онтології права (О.В. Стовба), які втрачають людиноцентристське спрямування [3, с. 695].

Аналіз антропологічного складника права в межах позитивізму необхідно здійснити в межах двох підходів, які мають певні особливості: етатизму та нормативізму. Згідно з етатизмом право є творенням держави, або ж набирає правових властивостей завдяки опосередкуванню держави, тобто ототожнюється із законом держави. Право стає зовнішнім нормативним порядком, підтримуваним за допомогою інституту державного примусу. Право не завжди відображає мораль і моральність і не враховує думку більшості населення. З огляду на те, що право є залежним від панівної еліти, а не принципів моральності, добра, справедливості та рівності, ідея особистості, людини у праві губиться, стає недосяжною. Аксіологічний складник права виключається з предмета юридичної науки [4, с. 10–12] та не охоплюються аксіологічний та комунікативний складний людського буття. Тобто права, свободи, інтереси людини та їх обсяг встановлюються, закріплюються та гарантуються суто державою. На практиці це призводить до антиморалістичного правозастосування, занепаду правової культури та втрати ціннісного складника людини в праві. Відповідно до ідей етатизму людина розуміється як: об'єкт правового впливу, суб'єкт реалізації наданих державою прав, об'єкт державно-владного впливу, що має форму юридичної відповідальності, засіб узгодження власних інтересів з державними, суб'єкт підкорення державній волі, суб'єкт реалізації власних інтересів в межах поведінки, передбаченої в законі.

Засновник нормативізму Г. Кельзен запропонував виключити ідеологічний та аксіологічний складники права, назвавши теорію «чистою», тобто самодостатньою [5, с. 68]. Тобто всі правові явища стають зовнішнім нормативним порядком, який підтримується за допомогою фізичного примусу з боку держави. Правові інститути стають повністю формалізованими та не охоплюють аксіологічного і комунікативного складників людського буття. У межах нормативізму ігнорується теорія природного права, зважаючи на те, що не існує права, яке б не спиралось на державу, а його обов'язковість не має морального складника, а спирається на авторитет інститутів держави.

Виходячи з окреслених вище ідей позитивізму, людина в межах цього типу правопізнання визначається як: об'єкт державного впливу, зокрема насильницького; суб'єкт правової діяльності у чітко визначених межах; суб'єкт виконання покладених обов'язків; суб'єкт несення юридичної відповідальності.

Відповідно до соціологічного типу правопізнання право визначається порівняно самостійним явищем щодо держави. Існує право, що діє незалежно від примусу і не має у формальному сенсі іншої санкції, окрім тієї, яка охоплюється власною волею [6, с. 89–90]. Право є правом тому, що реалізується у соціальному житті й має вид соціального факту [6, с. 550].

Наголошуючи на діяльнісній стороні права, представники соціологічної концепції права не охоплюють ним такі важливі категорії юриспруденції, як правопізнання, правова культура, правова моральність, духовна цінність права. Це суттєво зменшує роль суспільства у розвитку та реалізації правових приписів, що визначається посадовими особами, які застосовують право. Так, наприклад, правом визнається те, що створює суд [7, с. 559]. Це призводить до невизначеності критеріїв установлення ознак, що відрізняють право від інших соціальних явищ, та ігнорування залежності права від різноманітних об'єктивних чинників. Правові можливості не слід змішувати з правовою дійсністю, формальне право визнається протилежністю реальному праву. Хоча в межах окресленого типу зроблена спроба пояснити співвідношення соціального та індивідуального в праві, обґрунтувати правову активність особи, її роль у соціальних відносинах як вияву реальності.

Антропологічні ідеї в межах соціологічного типу правопізнання виявляються у можливості людини бути особливим суб'єктом правозастосування, у її впливі на процес формування та функціонування права, у необхідності правової соціалізації особи та підвищенні її ролі у сприянні ефективності права. Людина в аспекті соціологічного сприйняття права є: суб'єктом індивідуального права; суб'єктом визначення права залежно від особистих умов та обставин життя кожної людини; суб'єктом інтуїтивного впливу на процес правозастосування; основою антрополого-комунікативного аспекту права; суб'єктом формування індивідуального та позитивного права; суб'єктом соціалізації та сприйняття права.

Сучасна наука визначає потребу у формуванні наукового підходу до правопізнання, який би міг органічно інтегрувати феномен людини та формально-логічний підхід, які реалізуються в межах правового упорядкування та впливу. Можна виокремити декілька чинників, що зумовлюють необхідність антропологічного правопізнання. По-перше, необхідність модернізації моделі взаємовідносин «суспільство-держава-людина», де має прийти усвідомлення їх партнерської взаємодії в процесі функціонування в людському середовищі та вирішення спільних завдань. По-друге, необхідність модернізації правового забезпечення людської комунікації на засадах правового компромісу та стимулювання. По-третє, важливість синтезу індивідуального та соціального аспектів права. Індивідуальне забезпечується антропологічним аспектом права шляхом відображення орієнтаційного та духовного складників суб'єкта, а соціальне – завдяки усвідомленню правової взаємодії цих суб'єктів. По-четверте, біполярність соціального буття, що пов'язується з наявністю правомірного та протиправного, конфліктного і компромісного зумовлює необхідність пізнання індивідуальних чинників, що впливають на поведінку суб'єкта та її динаміку.

Важливою перевагою антропологічного правопізнання є відображення об'єктивної та суб'єктивної сторін права і його явищ. Саме це відображення дає можливість визначити залежність правової діяльності індивіда та правових умов його комунікації з іншими суб'єктами, можливість урахування індивідуальних та суспільних інтересів у процесі правотворення, поєднати статус особистості та суб'єкта суспільних відносин. Не слід також забувати і про ще одну важливу перевагу аналізованого типу праворозуміння, що полягає у можливості виявлення взаємозв'язку трансцедентного (соціальні чинники впливу на поведінку суб'єктів) та іманентного (норм права, їх утворення та реалізація в діяльності суб'єктів права) у праві. Це полягає у сприйнятті генетичної засади права зі спеціальним юридичним складником буття права.

Таким чином, людина в межах антропологічного правопізнання є: суб'єктом взаємозв'язку із суспільством та державою на партнерських засадах; суб'єктом правової комунікації, основу якої становить правовий компроміс та стимулювання; суб'єктом синтезу індивідуального та соціального аспекту права; засобом взаємопроникнення трансцендентного та іманентного у праві; суб'єктом правовідносин, який реалізує, захищає чи відновлює власні інтереси, суб'єктом реалізації принципу верховенства права.

У юридичній літературі неодноразово підкреслюється той факт, що розвиток державності в Україні потребує науково обґрунтованого втілення засад правової держави, «діяльність якої підпорядковується праву» [8, с. 36]. На нашу думку, побудова правової держави може здійснюватися лише завдяки наявності злагодженої системи всіх правоутворювальних і державоутворювальних процесів та інституцій. Створення незалежної, демократичної, правової, соціальної держави в Україні вимагає формування досконалої законодавчої бази та механізму держави відповідно до рівня розвитку суспільних відносин, а також інтересів держави, суспільства і громадянина. Правомірно зробити висновок про те, що підґрунтям для ефективного розвитку законодавчої бази та механізму держави є забезпеченість *принципу верховенства права*, який дає змогу як створити досконалий механізм оновлення законодавчої бази, так і забезпечити відповідність діяльності елементів механізму держави вимогам правових норм.

У юридичній літературі неодноразово підкреслювалось принципове фундаментальне значення інституту верховенства права, що виявляється в його:

– спроможності забезпечити відповідність вимогам права процесу становлення, розвитку та функціонування держави [9, с. 151];

– спрямованості на становлення держави як правової [10, с. 99];

– змісті як сукупності вимог щодо відповідності суспільних відносин вимогам права [11, с. 658].

Доцільно зазначити, що в сучасних літературних джерелах акцентується увага на феномені верховенства права, який розвивається, вдосконалюється і забезпечується в умовах перехідного етапу розвитку державно-правових явищ.

Учені небезпідставно вважають, що саме держава та оновлена правова система, що базуються на принципі верховенства права, мають забезпечити розв'язання подвійного завдання, як-от:

– модернізація механізму держави;

– трансформація основних сфер життєдіяльності суспільства (реформування економіки, встановлення нових орієнтирів внутрішньої та зовнішньої політики тощо) [12, с. 223].

На нашу думку, основною специфікою наукових досліджень проблем інституту верховенства права в сучасний період розвитку юридичної науки (як в Україні, так і у більшості країн східної Європи) є:

1) багатоаспектне розуміння інституту верховенства права як міжгалузевого феномену, що визначає загальнопоширеність і загальнообов'язковість норм самого права, а також характеризує загальні засади розбудови правової держави та громадянського суспільства;

2) практико-прикладний характер вивчення інституту верховенства права, що пов'язано з необхідністю вироблення, обґрунтування і впровадження практичних рекомендацій та концепцій реформування державно-правових інституцій із метою гарантування режиму (стану) верховенства права;

3) багатовекторність розуміння сутності інституту верховенства права або як принципу правової держави, або як ознаки держави, що уналежнює її до правової, або як принципу права тощо;

4) відсутність єдиного концептуального підходу до характеристики теоретичних засад верховенства права та їх практичного втілення в життєдіяльність суспільства і держави.

Окрім того, в сучасних умовах становлення правової держави в Україні значно актуалізується необхідність комплексного дослідження інституту верховенства права як:

– самостійного феномену, заснованого на провідних ідеях наукової юридичної думки і визначає умови життєдіяльності суспільства, розвитку держави та її інституцій;

– ключової ознаки правової держави, що характеризує розвиток держави у відповідності або невідповідності до ідеалу правової соціальної держави;

– принципу, що характеризує і визначає розвиток суспільства як трансформаційного, котрий пов'язаний із становленням правової держави та громадянського суспільства.

Отже, феномен верховенства права потребує подальшого наукового осмислення у вітчизняній юридичній науці в контексті загальної трансформації суспільства, що вимагає вироблення єдиних концептуальних засад щодо сутності, змісту, значення і шляхів удосконалення вказаного інституту. Особливого значення цей принцип має для розвитку правової системи.

Глибокий та ефективний аналіз правової системи потребує дослідження співвідношення та взаємодії цього поняття з іншими категоріями правової дійсності, які є близькими за змістом, але далеко не тотожними. Саме такими поняттями і є правова надбудова та механізм правового регулювання.

На нашу думку, вияв особливостей змісту, функціонального призначення, спільностей та взаємодії кожного з явищ правової реальності потребує дослідження специфіки та особливостей трьох категорій, як-от «правова система», «правова надбудова» та «механізм правового регулювання». Правова система є різновидом соціальних систем. Як відомо, поняття системи використовується в різноманітних науках, зокрема в правознавстві. Система – це впорядкована сукупність елементів, що взаємозв'язані та взаємодіють одне з одним, яка характеризується порівняною самостійністю, єдністю, внутрішньою цілісністю функціонування. Перелічені ознаки притаманні і правовій системі, хоча поняття останньої означає набагато більше, ніж просто явище, яке формально підпадає під ознаки будь-якої системи.

Правова система є складним і багатоплановим поняттям, що містить комплекс компонентів, що спричиняє нормативно-організувальний вплив на суспільні відносини. З одного боку, елементи правової системи об'єднані загальними цілями, завданнями та функціями, а з іншого – кожен компонент правової системи виконує лише йому притаманні специфічні функції. На думку Ж. Карбоньє, правова система є вмістилищем різноманітних юридичних явищ, що існують у суспільстві в один і той самий час на одному і тому самому просторі [13, с. 177].

Правильнішим нам здається так званий широкий підхід до визначення правової системи, оскільки він повністю відображає всю правову організацію суспільства в єдності та взаємодії всіх компонентів, що її складають. Основними компонентами правової системи є: право як сукупність норм; законодавство як форма вираження норм; правові установи, що здійснюють правову політику держави; судова та інша юридична практика; механізм правового регулювання; процес правореалізації; права, свободи та обов'язки громадян; правовідносини; законність та правопорядок, правова ідеологія; суб'єкти права колективного та індивідуального характеру та систематизувальні зв'язки, що забезпечують єдність, цілісність і стабільність системи. Хоча при цьому потрібно пам'ятати й про те, що елементи правової системи

є порівняно самостійними. Усі вони виконують загальні та спеціальні функції в системі, характеризуються єдністю та відмінностями.

Правова система є частиною суспільної системи і найтісніше пов'язана з явищами і процесами, що відбуваються у сферах економіки, політики, культури, ідеології. Вона є нормативною основою всіх юридичних категорій, основними серед яких є надбудова та механізм правового регулювання.

Категорія «надбудова» вживається у широкому значенні, визначаючись як дещо ціле щодо економічного базису, та у вузькому – як логічно вичленені з надбудовної сфери різноманітні форми надбудов, як-от юридична.

Таким чином, можна охарактеризувати юридичну надбудову як самостійну сукупність правових явищ, що має своєрідне значення, виконує особливі функції та характеризується певними ознаками, які відрізняють юридичну надбудову від інших структур. Юридична надбудова:

− є складним структурним утворенням, що складається з низки взаємодіючих та взаємопов'язаних елементів і категорій;

− має тісний безпосередній зв'язок із базисом, що відображається у їх взаємодії та взаємовпливі;

− має правовий характер, тобто виявляється у сфері юриспруденції, спрямована на впорядкування відносин у суспільстві;

− основу становить право, що зумовлює взаємодію інших елементів юридичної надбудови;

− залежить від держави та справляє зворотний вплив на її розвиток;

− характеризує сутність та соціальне призначення держави та права у суспільстві;

− елементи надбудови характеризуються гармонійною єдністю;

− є системою елементів, що не припускає взаємовиключення чи взаємозаміни одного елемента іншим.

Необхідно зазначити, що у сучасній літературі сформувалися різноманітні підходи до юридичної надбудови. Так, Я.Ф. Миколенко, широко тлумачачи поняття права, зазначає, що право здійснюється в трьох взаємопов'язаних, але не тотожних формах: нормах права, правовідносинах та правосвідомості. Саме вони і складають юридичну надбудову [14, с. 33], М.І. Матузов, критикуючи цю позицію, говорить, що ототожнення права та правової надбудови є хибним, оскільки вони співвідносяться як частина та ціле [15, с. 32].

Правова надбудова є досить складним суспільним явищем, що характеризується єдністю різноманітних елементів. Водночас елементи юридичної надбудови мають порівняну самостійність та утворюють власні, якісні своєрідні підсистеми з багаторівневими структурами. Це надає можливість виявити та визначити в межах системи основний елемент, що відіграє роль центрального елемента, що спричиняє певний вплив на функціонування елементів надбудови.

Центральне місце в юридичній надбудові посідає право. Воно формується під впливом економічних, політичних, культурних, ідеологічних умов життєдіяльності суспільства та взаємодіє з іншими елементами надбудови.

Правова надбудова тісно пов'язана з правовою системою. Саме правова система, характеризуючи цілісність та зв'язок між елементами правової надбудови, дає можливість визначати її як органічну систему, що підпорядкована закономірностям як суспільного розвитку, так і взаємодії юридичних явищ.

Категорія правової системи органічно та багатосторонньо пов'язана з поняттям правового регулювання, що передбачає з'ясування природи взаємодії елементів правової системи та визначення взаємозв'язків та функціонального призначення кожного з елементів правової системи.

Правова система містить юридичні компоненти у вигляді узгодженого, збалансованого, цілісного утворення. Механізм правового регулювання розкриває динаміку цього поняття, а також характеризує ефективність, дієвість, результативність права. Він охоплює ті елементи, за допомогою яких здійснюється специфічно-юридичний нормативний вплив права на суспільні відносини.

Механізм правового регулювання є системою юридичних засобів, що забезпечують ефективний правовий вплив на суспільні відносини.

Кожний з елементів механізму правового регулювання виконує в процесі регулювання свої специфічні функції. Юридичні норми – це те, з чого починається сам процес правового впливу. Норми визначають коло суспільних відносин, на які поширюється дія права, права та обов'язки суб'єктів та способи правового регулювання. На основі права виникають правовідносини, які виконують функцію втілення правових норм у життя. Вони є основними правовими засобами, за допомогою яких відбувається реалізація закладених у нормі права варіантів поведінки. Акти правозастосування виконують функції регулювання суспільних відносин, забезпечення здійснення суб'єктивних прав та обов'язків та застосування заходів державного примусу в разі скоєння правопорушень.

Усі елементи механізму правового регулювання функціонально взаємопов'язані. Вони ж є елементами правової системи. Таким чином, викладене надає можливість зробити висновок про те, що правова система, правова надбудова та механізм правового регулювання є взаємодіючими, але не тотожними категоріями. Їх взаємодія засновується на наявності спільних рис, що полягають у такому. Усі згадані категорії:

– мають правовий характер;

– їх основу складає правова норма;

– мають системний характер, що зумовлює існування організованої структури;

– є самостійними юридичними категоріями;

– елементи цих категорій мають порівняну самостійність та утворюють власні якісні своєрідні підсистеми з багаторівневими структурами;

– формуються під впливом економічних, політичних, культурних та ідеологічних умов життя;

– залежать та спричиняють зворотний вплив на економічну, політичну системи та державу;

– ці поняття відображають процес пізнання і є його результатом [16, с. 53].;

– дають можливість оцінити правові явища у розвитку;

– визначають сутність права, його загальносоціальне значення та місце в системі засобів соціального регулювання.

Механізм правового регулювання є категорією, що містить меншу кількість елементів, аніж правова система, оскільки не всі юридичні явища беруть участь у правовому регулюванні. Таким чином, ці поняття співвідносяться як частина та ціле. У понятті правової системи відображається цілісність та взаємозв'язок відповідних елементів, у понятті «правова надбудова» – їх залежність від економічних відносин та взаємодія з іншими формами надбудовних систем, а в понятті механізму правового регулювання акцентується увага на функціональному складнику, процесі регулювання суспільних відносин [17, с. 12].

Становлення сучасної правової системи зумовлює необхідність вирішення значного кола проблем, вирішення яких забезпечить необхідні умови формування в Україні правової системи, націленої на гарантування та захист прав людини.

Одним із таких завдань, що має як наукове, так і практичне значення, є забезпечення несуперечності системи законодавства як необхідного складника, нормативної основи правової системи. Як відомо, непротирічність законодавства досягається багатьма шляхами. Основними з них, на нашу думку, є:

− відповідність законодавства об'єктивним умовам життєдіяльності суспільства;

− узгодженість актів вищої юридичної сили;

− конкретизація законодавчих актів підзаконними;

− відповідність форми та змісту акта;

− чітка ієрархічна підпорядкованість актів як у межах системи законодавства, так і в межах його галузі;

− визначення найоптимальніших шляхів співвідношення системи права та системи законодавства;

− чітке визначення ознак системності законодавства та співвідношення його основних структур;

− визначення шляхів оптимізації законодавства та його гармонізації з нормами та принципами міжнародного права;

− визначення найоптимальніших форм систематизації як діяльності, основною метою якої є забезпечення узгодженості та несуперечності законодавства як системного утворення.

Не применшуючи ролі та значення кожного з вищезгаданих факторів, зупинимося на такому важливому напрямі вдосконалення законодавства, як подолання суперечності правових приписів та юридичних колізій.

Сучасній юридичній науці властиве підвищення інтересу вчених до вивчення суперечностей, що супроводжують процеси становлення та функціонування правової системи України. Інтерес до цієї проблеми можна пояснити декількома причинами. По-перше, тривалий час у радянській правовій науці панувала теорія «безконфліктності» соціалістичного права як системи об'єктивно зумовленої радянським суспільством системи норм, що відображають волю трудящих, яка є єдиною і не може породжувати будь-яких суперечностей. По-друге, сучасна юридична наука стикається зі значними труднощами у поясненні причин та характеру юридичних колізій і напрацюванні рекомендацій щодо їх подолання. По-третє, в сучасній вітчизняній науці створюється новий напрям досліджень – юридична конфліктологія, одним із аспектів предмета якої і є вивчення причин, форм вияву та напрямів подолання юридичних колізій.

Проблеми, з якими стикається правова теорія та практика останніх років і які виявляються у «правовій інфляції», «війні законів», невідповідності між нормативним регулюванням та реальним станом суспільних відносин, низькій ефективності значної частини законодавства, множинності нормативних актів та ін., пов'язуються з необ'єктивним, поверховим дослідженням питань колізій як у межах теорії держави і права, так і в межах галузевих юридичних наук.

Колізії всередині системи права можуть виникати з таких причин:

− правові інститути і норми, що прийняті в один час, мають різний ступінь «старіння». Це зумовлюється нерівномірністю розвитку суспільних відносин, що регулюються правом. Одні з них розвиваються більш інтенсивно, а інші – менш інтенсивно (внаслідок об'єктивних умов). Вимога відповідності права об'єктивним умовам його розвитку і зумовлює суперечність цих норм;

− правові інститути і норми, прийняті в різний час, регулюють суспільні відносини з урахуванням суттєво відмінних умов суспільного життя. Це зумовлюється стабільністю права і неможливістю внесення до нього різноманітних змін та доповнень. Це ж призводить до наявності норм, які прийняті десятки років тому, однак продовжують регулювати суспільні відносини, і норм, що прийняті з урахуванням сучасних потреб практики. Їх зміст часто має суперечливий характер і призводить до правових колізій;

− дещо випереджальний розвиток підзаконного регулювання тих суспільних відносин, які повинні бути врегульовані законодавчими актами, призводить не лише до порушення принципів підзаконного регулювання, а і до створення умов щодо проблемності та суперечливості законодавства. Цей фактор зумовлюється бажанням глави держави чи керівників вищих і центральних органів виконавчої влади, випереджаючи законодавче регулювання, «нав'язати» свою політичну волю чи забезпечити власний підхід до здійснення різноманітних реформ;

− ухвалення законів із питань, які можуть бути врегульовані підзаконними актами. Це проблеми, що суттєво не впливають на характер визначення правової політики держави.

− непродумане запозичення національним законодавством іноземних правових інститутів та норм без урахування особливостей національної правової системи, культури та менталітету. Ця обставина набуває особливого значення в сучасних умовах, коли вплив на законодавство України норм міжнародного права стає більш суттєвим. Розвиток співробітництва держав за різноманітними напрямами зумовлює підвищені вимоги щодо сумісності нормативних актів. При цьому необхідно враховувати негативні наслідки, до яких може призвести необдумане копіювання актів та інститутів міжнародного права.

− стихійність правотворчого процесу й одночасна його інтенсивність призводить до ухвалення сотень законів та тисяч підзаконних актів. На жаль, якість та узгодженість актів, що ухвалюються, залишається стабільно низькою. Бажання вирішити за допомогою закону чи указу певну проблему нерідко обертається ілюзією її вирішення. Акти готуються наспіх, із багатьма помилками, без урахування прогнозів. Іноді після затвердження нового акта продовжує діяти старий, відбувається дублювання нормативних приписів;

− політична боротьба, кон'юнктура, лобіювання регіональних чи групових інтересів призводить до боротьби законодавчої та виконавчої і влади. Аналіз законодавчої діяльності надає можливість стверджувати, що у низці випадків у законах відображаються різноманітні концепції, які зумовлюються різноманітними, а іноді й протилежними інтересами. Текст такого закону є суперечливим, оскільки він більше нагадує «мирний договір» між різноманітними парламентськими фракціями та групами.

Проблема ефективності законодавства в сучасній науці є одним із пріоритетних та перспективних напрямів. Однак її дослідження характеризується низкою особливостей.

По-перше, від сучасної юридичної науки вимагається напрацювання і рекомендацій, які б забезпечили позитивний практичний результат. А це пов'язується з необхідністю дослідження категоріального апарату, що забезпечив би єдність і несуперечливість правової практики. Саме такого значення ми надаємо категоріям «ефективність», «ефект», «результативність», «цінність», «корисність», «системність», «узгодженість», «несуперечливість», які відійшли на другий план, хоч і не втратили своєї наукової цінності.

По-друге, дослідження ефективності та системності передбачає визначеності теоретичної бази та практичного матеріалу. Вони є результатом досягнень радянської правової науки, які становлять значну методологічну базу, незважаючи на значну заідеологізованість. Це зумовлює необхідність переосмислення багатьох наукових положень та визначення можливостей їх використання у сучасних умовах.

По-третє, дослідження проблем системності законодавства пов'язується з необхідністю використання та узагальнення цих галузевих наук, широке використання соціологічних методів, підвищення ролі порівняльного правознавства як засобу визначення ефективного правового досвіду.

По-четверте, важливим завданням, що постає перед правовою наукою, є не лише аналіз вивчення та визначення ефективності чинних правових актів, а і прогнозування ефективності проектів нормативних актів, визначення шляхів та перспектив дієвості всієї системи законодавства.

Узгодженість правових норм, відсутність між ними суперечностей належать не лише до загальних умов ефективності законодавства, а і є важливою закономірністю його функціонування як самостійного, цілісного, системного явища. Сама конструкція законодавства як узгодженої несуперечливої системи є об'єктивно необхідним способом його існування та ефективного функціонування. Колізії правових норм призводять до порушення системності правового регулювання і суттєво знижують його ефективність.

Дослідження вищеокреслених проблем на доктринальному рівні сприятиме не лише розвитку та вдосконаленню загальнотеоретичної науки, а і формуванню солідної наукової основи здійснюваних реформ.

Список використаних джерел:

1. Гегель Г. Философия права. Москва : Мысль, 1990. 524 с.
2. Чичерин Б.Н. Избранные труды. Санкт-Петербург : Изд-во Санкт-Петербургского уни-та, 1998. 553 с.
3. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 2. *Філософія права*. Харків : Право, 2017. 1128 с.
4. Лабанд П. Государственный строй Германской империи. Одесса : Г. Бейленсон и И. Юровский, 1894.32 с.

5. Чистое учение о праве Генса Кельзена. Москва : АН СССР: ИНИОН, 1987. Вып. 1. 195 с.
6. Кистяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. Москва : Тип. Сабашниковых, 1916. 704 с.
7. Муромцев С.А. Сборник статей: с приложением 7 портретов / Под ред. Д.И. Шаховского. Москва : Изд-во М. и С. Сабашниковых, 1911. 441 с.
8. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (голова ред. кол.) та ін. Київ : Укр. енциклопедія, 2003. Т. 5. С. 36.
9. Лейст О.Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права. Москва : ИКД Зерцало-М», 2002. С. 151.
10. Дробязко С.Г. Общая теория права : Учебн. пособ. Мн.: НОООО «БИП-С», 2003. С. 99;
11. Конституційне право України / За ред. І.Я. Тація, В.Ф. Погорілка, Ю.М. Тодики. Київ : УЦПС, 1999. С. 75; Тимошенко В.І. Юридична рівність громадян і держави. Правова держава: 36. наук, праць. Ним. 5. Київ : Наукова думка, 1994. С. 59.
12. Марченко М.Н. Проблемы и ирии государства и права : Учебн. Москва : ТК Велби, Изд-во «Проспект», 2005. 1 223.
13. Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва, 1986. С.177.
14. Миколенко Я.Ф. Право и формы его проявления. *Сов. гос-во и право*. 1965. № 7. С. 50–54.
15. Матузов Н.И. Социалистическое право как часть юридической над-стройки. *Правоведение*. 1967. № 4. С. 32.
16. Тиунова Л.Б. Системные связи правовой действительности. Санкт-Петербург, 1993. 206 с.
17. Кудрявцев В.М., Васильев А.М. Право: развитие общего понятия. Сов. сос. и право, 1985. № 7. С. 10–13.

УДК 340.114
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2021-2.2

Дідич Т.О.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри теорії та історії права та держава
Інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-2442-8138

Васильєва С.М.,
студентка II курсу
Інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-2683-6047

ОБ'ЄКТИВНА НЕОБХІДНІСТЬ ЯК ПЕРЕДУМОВА СУЧАСНОГО ПРАВОУТВОРЕННЯ

OBJECTIVE NEED AS A PRECONDITION OF MODERN LAW-FORMATION

Наукова робота присвячена дослідженню феномену об'єктивної необхідності як складника сучасного правоутворення. У науковій роботі проаналізовано та узагальнено наукові погляди і підходи до визначення місця і ролі об'єктивної необхідності в процесі утворення права; зосереджено увагу на поглядах сучасних науковців та вчених соціологічної школи праворозуміння. На підставі аналізу наукових поглядів обґрунтовано висновок про значення об'єктивної зумовленості зародження, формалізації та соціалізації правових норм. Сформульовано висновок про те, що об'єктивною природою права є соціальні фактори, закономірності суспільного розвитку, а саме право зумовлене соціальними потребами, які є передовими серед об'єктивних потреб утворення права.

Проведено уніфікацію доктринального розуміння об'єктивної необхідності як умови детермінації правоутворення. Здійснено категоріальний аналіз юридичної категорії «об'єктивна необхідність», що визначена як передумова сучасного правоутворення.

Розкрито особливості правоутворення в Україні крізь призму об'єктивної зумовленості права. Зосереджено увагу на проблематиці впливу факторів суспільного розвитку на процес виникнення об'єктивної необхідності формалізації права. Ми дійшли висновку, що динамічний характер розвитку суспільних відносин є причиною не лише наявності об'єктивної необхідності правоутворення, а і її змінюваності, оскільки порівняно стала правова норма не завжди здатна передбачати всі можливі зміни та труднощі, що виникають у суспільно-політичному житті після її поширення на відносини між суб'єктами суспільних відносин.

Доведено, що сучасний процес утворення права характеризується посиленням суб'єктивної зумовленості. Вплив суб'єктивних факторів на правоутворення розкрито з точки зору: 1) позитивних наслідків впливу на об'єктивну зумовленість правоутворення 2) негативних наслідків впливу суб'єктивного елементу на об'єктивну необхідність утворення права. Зазначено, що об'єктивна необхідність права є первинною для правоутворення, оскільки визначає його природу і сутність, а суб'єктивний елемент є ефективним шляхом формалізації і реалізації права в суспільному середовищі.

Дослідивши особливості сучасного процесу правоутворення в Україні, наголошено на тому, що він перебуває в надзвичайно складних умовах, тому потребує посилення наукових досліджень особливостей утворення вітчизняного права і, відповідно, вдосконалення цього процесу на практиці. Зазначили, що сучасний стан об'єктивної зумовленості утворення права в Україні характеризується як перевагами, так і недоліками утворення права, пов'язаними з порушенням засад об'єктивної зумовленості. Обґрунтовано висновки щодо можливих шляхів удосконалення процесу утворення права в сучасній Україні.

Ключові слова: *правоутворення, формування права, правотворчість, нормотворчість, формалізація права, соціалізація права, фактори правоутворення, форми правоутворення, суб'єкти правоутворення.*

The scientific work is devoted to the research of objective need's phenomenon as an element of modern law-formation. We have analyzed and summarized scientific views and ways to define the role of objective need in a process of law-formation; concentrated on modern scholars' views and ideas of scientists of sociological law-school. On the basis of analysis of scientific views it was concluded an importance of objective causation of origin, formalization and socialization of legal provisions. It was concluded that an objective nature of law is social factors, pattern of social development and that law itself is due to social needs that are at the forefront of objective need of law-formation.

We have unified a doctrinal understanding of objective need as a condition of law-formation's determination. We have made a categorical analysis of judicial category an "objective need" that is defined as a precondition of modern law-formation.

We have described the features of law-formation in Ukraine through a prism of objective causation of law. It was focused on issues of social development's influence on the process of objective need's origin in law formalization. We came to the conclusion that dynamic character of social relations' development is the reason not only why objective need of law-formation exists, but also the reason of its variability, because a constant legal rule is not always able to predict every possible changes and difficulties that arise in socio-political life after its extension to the relations between the subjects of social relations.It is proved that the modern process of law-formation is characterized by increasing of subjective causation. The influence of subjective factors on law-making is revealed in terms of: 1) the positive effect of influence on objective causation of law-formation 2) the negative consequences of the impact of subjective element on objective need of law-making.

It was stated that an objective need of law is primary forlaw-making, because it determines its nature and essence, but subjective element is a possible effective way of formalization and implementation law in the social environment.

Researched the features of modern law-formation in Ukraine, we admitted that it is in extremely difficult conditions, therefore it requires increasing research of the features of domestic law-formation and, accordingly, the improvement of this process in practice. It was noted that the current state of the objective causation of law-formation in Ukraine is characterized by its positive aspects as well as drawbacks of law-formation that are connected with a breach of the principles of objective causation. It was concluded about possible ways to improve the process of law-formation in modern Ukraine.

Key words: *law-formation, formation of law, law-making, norm-making, formalization of law, socialization of law, factors of law-formation, forms of law- formation, subjects of law-formation.*

Актуальність теми. Актуальність наукового пізнання значення та ролі феномену «об'єктивна необхідність» у процесі сучасного правоутворення пов'язана з тим, що правоутворення є результатом еволюції суспільства та наслідком виникнення об'єктивних потреб суспільства. Сучасний процес утворення права є багатоаспектним, надзвичайно важливим і не менш складним явищем суспільно-правової дійсності. На нього впливають різноманітні фактори життєдіяльності суспільства, об'єктивні закони розвитку суспільства та інші аспекти, які визначають формування об'єктивної необхідності утворення права. Незважаючи на те, що під впливом зазначених факторів процес правоутворення здатний набувати нових специфічних рис, його розвиток завжди має залишатися об'єктивно зумовленим. Суттєвим є те, що сучасний стан об'єктивної зумовленості утворення права в Україні став ключовим аспектом характеристики стану розвитку вітчизняного процесу правоутворення, оскільки об'єктивна необхідність безпосередньо визначає рівень доцільності, витребуваності правових норм у суспільно-політичному житті. Крім того, врахування об'єктивної необхідності під час утворення права може забезпечувати впорядкування різноманітних суспільних сфер життя та ефективність застосування права. Це доводить те, що наукове пізнання та аналіз такої юридичної категорії, як «об'єктивна необхідність», у процесі сучасного правоутворення має досить високий рівень актуальності, що зумовлено потребою вдосконалення як теоретичної бази юриспруденції, так і юридичної практики.

Аналіз дослідження проблеми. Проблематика об'єктивної необхідності як передумови сучасного правоутворення епізодично досліджувалась крізь призму інших суміжних категорій юридичної науки такими вченими, як С.В. Бобровник, Т.З. Гарасимів, Ж.О. Дзейко, М.І. Козюбра, А.М. Колодій, В.М. Косович, О.Л. Копиленко, В.В. Лемак, Л.А. Луць, Б.В. Малишев, Н.М. Оніщенко, Н.М. Пархоменко, О.В. Петришин, М.О. Теплюк, Ю.С. Шемшученко, І.Д. Шутак, О.І. Ющик та ін. Проте в сучасній юридичній науці відсутні цілісні монографічні наукові дослідження об'єктивної необхідності як передумови сучасного правоутворення.

Отже, мета роботи – проаналізувати феномен об'єктивної необхідності в сучасному процесі утворення права. Для досягнення окресленої мети слід виокремити та виконати такі завдання: 1) здійснити категоріальний аналіз об'єктивної необхідності як передумови сучасного правоутворення; 2) узагальнити погляди науковців на проблему детермінації правоутворення, акцентуючи увагу на об'єктивній зумовленості зародження, формалізації та соціалізації правових норм; 3) виокремити та розкрити особливості сучасного правоутворення в Україні крізь призму об'єктивної зумовленості права; 4) узагальнити доктринальне розуміння поняття «об'єктивна необхідність» як умову детермінації утворення права.

Виклад основного матеріалу. Слід наголосити на тому, що проблема визначення об'єктивної необхідності утворення права є дослідженою темою в сучасній юридичній науці. Відповідно, аналіз юридичної категорії «об'єктивна необхідність» характеризується складністю і неоднозначністю, оскільки науковці підходять до визначення об'єктивної зумовленості права з різних аспектів, забезпечуючи різноманітність наукових поглядів стосовно цього питання і високий рівень дискусійності проблем сучасного правоутворення загалом. Тому вважаємо

за доцільне проаналізувати та узагальнити погляди науковців на проблему детермінації правоутворення, акцентуючи увагу на об'єктивній зумовленості зародження, формалізації та соціалізації правових норм.

З огляду на те, що в межах наукового дослідження ключовим аспектом характеристики правоутворення є об'єктивна зумовленість, уважаємо за доцільне спочатку зосередити увагу на наукових поглядах саме соціологічного типу пізнання права, оскільки врегулювання й упорядкування суспільного життя є однією з об'єктивних потреб суспільства, які зумовлюють утворення правової норми.

Представники соціологічного типу праворозуміння (Є. Ерліх, М.М. Ковалевський, Б.А. Кістяківський та інші) переконують, що правоутворення як соціальне явище слід вивчати в контексті феномену суспільства, життєдіяльності соціальних одиниць та взаємовідносин між людьми. Відповідно, об'єктивною природою права є соціальні фактори, закономірності суспільного розвитку, саме право зумовлене соціальними потребами, а соціальна практика є джерелом права та його подальшого розвитку. Відносини, які склалися в суспільстві, визначають об'єктивну необхідність реалізації правової норми, її зміни або скасування. Причому такі відносини визнаються первинними щодо норм права. Це закономірно, оскільки суспільний розвиток відбувається значно швидше, ніж правотворча діяльність. Б.А. Кістяківський наголошував на тому, що процес утворення права є соціальним процесом, який містить елементи творчої офіційності лише на завершальних етапах. Отже, соціальне життя є динамічним, набуває нових рис, ускладнюється, а об'єктивна необхідність у правоутворенні продовжує існувати, оскільки формально закріплена правова норма не завжди здатна «встигати» за розвитком різноманітних сфер суспільного життя.

У сучасних наукових дослідження більшість учених до характеристики сучасного стану утворення права підходять так само з точки зору його залежності від розвитку суспільства. На думку Е.В. Богмацери, утворення права є таким, що відповідає об'єктивно сформованим суспільним відносинам. Суспільство – явище динамічне, яке постійно змінюється, трансформуються й реалії та умови суспільного життя, в яких має діяти правова норма, а це призводить до об'єктивної необхідності зміни, доповнення або скасування норм права, тобто відбувається сам процес утворення права [1, с. 3–4]. Отже, сучасний стан правоутворення пов'язується з особливостями розбудови суспільства, що характеризується як перевагами, так і недоліками процесу утворення права.

Проте більшість вітчизняних учених зазначають, що наявність об'єктивної необхідності як передумови правоутворення не є достатньою для здійснення ефективного правового регулювання в сучасному організованому суспільному середовищі, оскільки необхідно враховувати інструментальний і формально-юридичний складники утворення права. С.П. Кравченко, досліджуючи юридично-технічні аспекти творення права, окремо робить висновок про те, що сучасне утворення права слід розглядати, з одного боку, як соціальний процес, змістом якого є взаємодія суб'єктів соціуму, де формується об'єктивна потреба в праві, а з іншого – як формальний процес, змістом якого є формування позитивного права, надання йому юридично-технічних характеристик, щоб воно могло бути сприйнятим суб'єктом права [2, с. 43–44].

Аналізуючи сучасний процес утворення права, робимо висновок, що за наявності суб'єктивного елементу правоутворення об'єктивна необхідність не набуває абсолютного характеру. Виникає декілька питань щодо цього: по-перше, яка роль суб'єктивного аспекту в процесі сучасного правоутворення, по-друге, яким чином об'єктивна необхідність взаємодіє із суб'єктивним елементом у процесі утворення права. Отже, об'єктивна зумовленість опосередковується суб'єктивним елементом, який забезпечує свідоме виявлення об'єктивної необхідності творення права, формування та обґрунтування моделі правового впорядкування суспільних відносин, надання їй відповідної форми вираження, подальше її втілення в життєдіяльність людей тощо. У площині поєднання об'єктивного і суб'єктивного на сучасному етапі розвитку утворення права можна вказати на реальний стан такого поєднання, що відображає об'єктивну необхідність утворення права та суб'єктивний характер забезпечення її встановлення, аналізу, вираження у змісті норм права та подальше поширення на суспільні відносини. Поєднання об'єктивного і суб'єктивного в утворенні права як центральну проблему сучасного стану розвитку утворення права покладено в основу розуміння практичної сфери утворення права та її наукового осмислення В.В. Лазаревим. Учений доходить висновку, що сучасний стан розвитку утворення права можна охарактеризувати як такий, що поєднує в собі об'єктивний і суб'єктивний зміст. Водночас їх учений пов'язує з роллю людини в процесі утворення права, характером її участі в утворенні права, її участю в процесі поширення права на суспільні відносини та наданням йому загальнообов'язкового нормативного характеру. Як наслідок, зміст утворення права вчений поділяє на об'єктивний, тобто той, що не залежить від суб'єктів та формується рівнем розвитку суспільства, та суб'єктивний, що залежить від суб'єктів та формується шляхом ухвалення правових актів, які в подальшому мають загальне поширення. Практика утворення права, на переконання В.В. Лазарева, може бути такою, що має об'єктивно зумовлений характер та переважно

притаманна державам, де головним джерелом права є нормативно-правовий акт, а також суб'єктивно зумовлений характер, та переважно характерна для формування права в країнах англосаксонської правової сім'ї, де суб'єкт залучений як до формування права, так і до його поширення на суспільні відносини. Саме співвідношення об'єктивного і суб'єктивного змісту є вирішальним у процесі формування права [3, с. 140–142].

З огляду на вищезазначене, об'єктивна зумовленість утворення права має первинний характер, оскільки відображає саму природу і сутність утворення права як об'єктивно зумовленого явища. Водночас не варто абсолютизувати її роль в утворенні права. Об'єктивна необхідність – це реальні умови, обставини життєдіяльності суспільства, які визначають потребу в подальшому творенні права, є критеріями якості наявного правового впорядкування суспільних відносин, умовами, які відіграють орієнтовну роль для суб'єктів творення права. Проте без суб'єктивного елементу в утворенні права об'єктивна необхідність не здатна забезпечити подальше творення права, його поширення на суспільні відносини. Тут потрібна творча діяльність людини, яка має виявити об'єктивну необхідність, здійснити її аналіз, винайти та обґрунтувати моделі правового впорядкування суспільних відносин, надати їм відповідної форми вираження та в подальшому втілити її в життєдіяльність суспільства.

З огляду на вищезазначене, вважаємо за доцільне встановити особливості сучасного правоутворення в Україні крізь призму об'єктивної зумовленості права. Наголошуємо, що сучасний стан об'єктивної зумовленості утворення права в Україні є ключовим аспектом характеристики стану розвитку утворення права в Україні. Об'єктивна необхідність безпосередньо визначає рівень доцільності права, його витребуваності для суспільства, корисність його утворення. Об'єктивна зумовленість утворення права є умовою детермінації правоутворення, заснована на факторах правоутворення, тобто реальних умовах життєдіяльності суспільства, що визначають потребу в правовому впорядкуванні суспільних відносин, а отже, зумовлює доцільність, реальність, корисність і результативність права загалом. Можна вказати на те, що стан об'єктивної зумовленості утворення права – це універсальний критерій, який визначатиме стан юридично-технічної формалізації (закріплення) права, тобто буде критерієм аналізу реалізованості права. Щодо цього справедливо зазначає В.Н. Кудрявцев, що об'єктивна зумовленість утворення права формується внаслідок взаємодії людей, тобто має як природно-людський, так і соціально-культурний характер [4, с. 98]. Отже, аналіз стану формалізації права та стану його реалізації також залежатиме від об'єктивної зумовленості утворення права як умови його подальшої формалізації (закріплення) та реалізованості, критерію ефективності права загалом.

Об'єктивність в утворенні права більшість учених пов'язують, з одного боку, з реальною потребою соціуму в правових засобах впливу на суспільні відносини, з іншого – з походженням права, джерелами якого є суспільні відносини, які за своєю сутністю визначають зміст економічних і соціальних умов життя населення, тим самим є правоутворювальною силою суспільства [5, с. 77]; за своїм функціональним призначенням забезпечують відображення тих або інших соціальних реалій, які склалися в певному суспільстві, чим забезпечують зумовленість права соціально-класовою сутністю і наповнення його відповідним змістом [6, с. 81].

Як уже було зазначено вище, співвідношення суб'єктивного складника та об'єктивної необхідності правоутворення відіграє ключову роль у процесі утворення тієї чи іншої правової норми. Ми наголосили на позитивних наслідках впливу суб'єктивного елементу на об'єктивну зумовленість правоутворення, аналізували його значення як засобу втілення правової норми у життєдіяльності суспільства. Але існують яскраві приклади, коли взаємодія суб'єктивного аспекту та об'єктивної необхідності негативно впливає на правоутворення, тому зумовлює виникнення кризових ситуації в різних сферах суспільно-політичного життя. На жаль, одним із таких прикладів може слугувати сучасна практика творення права в Україні, яка доводить той факт, що творення права нерідко засновується не на умовах і обставинах об'єктивної необхідності утворення права, а на різноманітних суб'єктивних інтересах. У цьому разі суб'єктивний аспект виступає у вигляді потреб, які не завжди відображають об'єктивну необхідність утворення права, а подеколи і суперечать їй. Положення так званих «диктаторських законів 16 січня 2014 року» [7–12] не лише не відповідали об'єктивній необхідності, а й стали однією з причин поглиблення суспільно-політичної кризи в країні. У такому разі можемо говорити про посилення невідповідності правоутворення об'єктивній необхідності зміни правового впорядкування суспільних відносин.

Сьогодні сучасний процес правоутворення в Україні перебуває в надзвичайно складних умовах, тому потребує посилення наукових досліджень особливостей утворення вітчизняного права і, відповідно, вдосконалення цього процесу на практиці. Нині українське суспільство перебуває в перехідному стані, якому притаманна велика кількість трансформацій у різноманітних суспільно-політичних сферах життя. Безумовно, на тлі низької правової культури населення зазначені трансформаційні процеси в сучасному українському суспільстві призводять до зниження рівня законності й правопорядку. Це відбувається під час поглиблення кризових явищ

в економічній, фінансовій і бюджетній сферах. Проблеми та виклики, з якими стикається українське суспільство, тільки посилюють роль правоутворення та значення його об'єктивної зумовленості. Розбудова громадянського суспільства в Україні, розвиток державності на засадах формування правової держави, посилення ролі демократичних інституцій функціонування механізму держави можливе лише за умови реального та дієвого механізму утворення права. Для зміцнення стабільності чинного законодавства можна і навіть необхідно забезпечувати нормативно-правову регламентацію тих чи інших суспільних відносин, що випливає з процесу правоутворення та зумовлює в подальшому якість нормативно-правової бази.

Як уже було зазначено, сучасний стан об'єктивної зумовленості утворення права в Україні характеризується як перевагами, так і недоліками утворення права, що пов'язані з порушенням засад його об'єктивної зумовленості. Незважаючи на непослідовність розвитку більшості сфер українського суспільства, тривалий процес їх реформування, наявність кризових явищ в економічній, політичній, соціальній та інших сферах життєдіяльності українського суспільства, що зумовлюють стан утворення права в Україні та є певною мірою і наслідком утворення права, слід наголосити і на наявності низки позитивних аспектів, якими характеризується сучасний стан розвитку правоутворення в Україні. Важливо зауважити факт поступового відходу від процесу утворення права радянського типу, що характеризується значним ступенем суб'єктивізму, абсолютним впливом положень офіційної ідеології радянської держави на утворення права, що в подальшому відображається і на змісті самого права, його впливу на суспільні відносини; значним розривом між утворенням права та реальними потребами суспільства у впорядкуванні суспільних відносин. Об'єктивною необхідністю утворення права в умовах розпаду СРСР та формування незалежної України став комплекс факторів суспільного розвитку, які зумовили необхідність утворення права нової держави – України, що відображало б волю народу, його національні інтереси, засади розвитку державності в Україні тощо.

Удосконалення правоутворення з точки зору об'єктивної зумовленості утворення права може бути визначене як його властивість до власного поліпшення і підвищення рівня якості.

Важливою умовою детермінації правоутворення є об'єктивна зумовленість соціалізації права. Є безліч наукових поглядів на вивчення проблематики соціологізації правових норм, проте більшість із них відображають однотипний підхід до характеристики соціалізації права як явища, що відображає:

– процес змін у взаємовідносинах між суб'єктами права під впливом формалізованого права (комунікативно-правовий аспект);

– результат таких змін, що характеризує стан відповідності утвореного права об'єктивним потребам розвитку суспільства (інституційний аспект).

Сучасний стан соціалізації права в Україні можна розкрити, з одного боку, як стан упорядкованості суспільних відносин, що відображає досягнення мети утворення права, а з іншого – як стан відповідності утвореного права об'єктивним потребам розвитку суспільства.

Сучасний стан відповідності соціалізованого права об'єктивним потребам розвитку суспільства в Україні можна охарактеризувати в межах:

1) формального виміру, що відображає досягнення конкретних статистичних, математичних, правових та інших показників, отриманих у результаті реалізації права;

2) реального виміру, що характеризує реально досягнутий правовий ефект за результатами реалізації права, який оцінюється з точки зору його витребуваності суспільством, обґрунтованості об'єктивними потребами його розвитку.

Висновки. Здійснивши аналіз наукових поглядів на проблематику визначення об'єктивної необхідності в сучасному процесі утворення права, зокрема в межах правоутворення в Україні, можна зробити висновок про те, що об'єктивна необхідність правоутвореня є складним, багатоаспектним соціокультурним феноменом, який:

1) визначає зміст факторів правоутворення як комплексу умов життєдіяльності суспільства, змістом яких є реальні взаємовідносини між його суб'єктами, що породжують та визначають зміст об'єктивної необхідності зміни їх правової регламентації, детермінують утворення права, визначають його зміст, процес здійснення, результативність, а також зміст і характер правотворчих актів;

2) впливає на зміст правоутворення загалом та характеризує особливості сучасного процесу утворення права в Україні, тобто безпосередньо визначає рівень доцільності права, його витребуваність та корисність для суспільства. Стан об'єктивної необхідності правоутворення в Україні пов'язаний із глибокими системними змінами, відображає трансформаційно-реформаційний характер розвитку суспільства, зумовлений, з одного боку, загальними процесами розбудови правових явищ, зокрема й правоутворення, а з іншого – інструментальним потенціалом правоутворення. Це виявляється у його здатності впливати на суспільство з метою вдосконалення його організації, забезпечення правового впорядкування суспільних відносин, посилення відповідності правоутворення об'єктивній необхідності зміни правового впорядкування суспільних відносин;

3) є об'єктом аналізу крізь призму доцільності ухвалення, зміни або скасування норм права;

4) має первинний, проте не абсолютний характер у процесі правоутворення, тобто, з одного боку, об'єктивна необхідність відображає саму природу і сутність утворення права як явища об'єктивно зумовленого, з іншого – опосередковується суб'єктивним елементом, який забезпечує свідоме виявлення об'єктивної необхідності творення права, формування та обґрунтування моделі правового впорядкування суспільних відносин, надання їй відповідної форми вираження, подальше її втілення в життєдіяльність людей тощо;

5) походить від особливостей розвитку різноманітних сфер суспільних відносин, оскільки динамічний характер суспільства, постійне виникнення змін і перетворень у сферах суспільних відносин зумовлюють виникнення нових суспільних потреб, які визначають об'єктивну необхідність утворення права. На прикладі сучасної практики правоутворення в Україні бачимо, що проведення реформ у багатьох сферах суспільних відносин пов'язано з правоутворенням, яке, з одного боку, через правові норми перетворює та вдосконалює розвиток сфер суспільних відносин, а з іншого – є об'єктом у системі соціальної модернізації відповідно до об'єктивних потреб розвитку суспільства;

6) є критерієм виміру дієвості та ефективності права, тобто об'єктивна необхідність правоутворення, здатна розкривати сутність і цінність права загалом, визначає соціальне призначення правоутворення у процесі реальної дії правових норм, тобто їх поширення на суспільні відносини, розвиток яких є джерелом постійного виникнення об'єктивної необхідності утворення права;

7) залежить від рівня правової культури і правосвідомості суб'єктів суспільних відносин, тобто завдяки високому рівню правової культури населення суспільства трансформаційні процеси у різноманітних сферах суспільного життя, зокрема у сфері правоутворення, позитивно впливатимуть на розвиток сфер суспільних відносин за допомогою утворення правих норм і забезпечать задоволення потреб суспільства, які зумовлюють об'єктивну необхідність правоутворення.

Список використаних джерел:

1. Богмацера Э.В. Правообразовательный процесс и роль в нём судебной практики : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 Москва, 2007. 206 с.
2. Кравченко С.П. Мова як фактор правоутворення та законотворення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 Одеса, 2000. 201 с.
3. Общая теория права и государства : учебник 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Юристъ, 2002. 462 с.
4. Кудрявцев В.Н., Казимирчук В.П. Современная социология права : учебник. Москва : Юристъ, 1995. 297 с.
5. Овчаренко І.М. Закони у системі джерел (форм) права та їх класифікація : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2004. 20 с.
6. Марченко М.Н. Источники права : учебное пособие. Москва : ТК Велби, Изд-во «Проспект», 2005 760 с.
7. Про внесення зміни до Закону України «Про безоплатну правову допомогу» щодо відтермінування набрання чинності положеннями пункту 6 розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» : Закон України від 16.01.2014 р. № 726-VII. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/726-18.
8. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо заочного кримінального провадження : Закон України від 16.01.2014 р. № 725-VII. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/725-18.
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за вчинення адміністративних правопорушень під час проведення футбольних матчів : Закон України від 16.01.2014 р. № 722-VII. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/722-18.
10. Про внесення зміни до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за заперечення чи виправдання злочинів фашизму : Закон України від 16.01.2014 р. № 729-VII. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/729-18.
11. Про внесення зміни до статті 297 Кримінального кодексу України щодо відповідальності за осквернення або руйнування пам'ятників, споруджених в пам'ять тих, хто боровся проти нацизму в роки Другої світової війни – радянських воїнів-визволителів, учасників партизанського руху, підпільників, жертв нацистських переслідувань, а також воїнів-інтернаціоналістів та миротворців : Закон України від 16.01.2014 р. № 728-VII. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/728-18.
12. Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян : Закон України від 16.01.2014 р. № 721-VII URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/721-18.
13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за адміністративні правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксовані в автоматичному режимі : Закон України від 16.01.2014 р. № 723-VII URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/723-18.

УДК 340.1
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2021-2.3

Кобан О.Г.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії права та держави
Інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-3997-5740

ПРАВОВА СОЦІАЛІЗАЦІЯ В СИСТЕМІ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНИХ НАУК

LEGAL SOCIALIZATION AT THE OTHER SOCIAL SCIENCE

Соціалізація особистості є одним з основних процесів діяльності індивіда, яка триває протягом усього життя людини. Низка обставин впливають на систему соціалізації особи, становлячи предмет розгляду різних суспільних наук, як-от психологія, педагогіка, філософія, політологія і право (цей перелік не є вичерпним). Соціалізація особи з різних підходів, різних суспільних наук зводиться до засвоєння та відтворення пропущених через призму індивідуального сприйняття загальноприйнятих правил поведінки. Розглядається проблема правової соціалізації особи в системному підході відповідних соціальних галузей науки. У статті зосереджено увагу на ролі та значенні правової соціалізації на сучасному етапі розвитку юридичної науки. Варто також зазначити: чим більше соціалізована людина, тим більше вона виявляє свою здатність бути головною продуктивною силою суспільства і тим більше вона здатна розуміти довкілля, право, державу та суспільство як цілісні системи. Крім того, комплексний підхід до формування концепції соціалізації особистості в цілісній системі взаємозалежних компонентів, як-от особистість та суспільство, та визначення ролі законодавця у формуванні правил поведінки, що є відповідними елементами соціалізації в галузі права, психології та психології, системі педагогіки та філософії.

Цей підхід є основою нашого дослідження. У статті частково проведено аналогії правил поведінки, закріплених у нормі суспільних відносин, і висвітлено особливості правил поведінки, закріплених у сучасній юридичній науці, а також показано взаємодію та взаємозалежність основних підходів до формалізації норми та протиправної поведінки людини.

Ключові слова: *правова соціалізація, суспільні науки, соціалізація особистості.*

The socialization of the individual is one of the main processes of the individual, which lasts throughout a person's life. A number of circumstances affect the system of socialization of the person, these circumstances are the subject of various social sciences, such as psychology, pedagogy, philosophy, political science and law, this list is not exhaustive. The socialization of a person from different approaches, different social sciences is reduced to the assimilation and reproduction, passed through the prism of individual perception of generally accepted rules of conduct.

The problem of legal socialization of the person, in the system approach of the corresponding social branches of science is considered. The article focuses on the role and importance of legal socialization at the present stage of development of legal science. It is also worth noting that the more socialized a person is, the more he shows his ability to be the main productive force of society, the more he is able to understand the environment, law, state and society as integral systems. In addition, a comprehensive approach to the formation of the concept of socialization of the individual in a coherent system of interdependent components, such as the individual and society and defining the role of the legislator in shaping the rules of conduct that are relevant elements of socialization in law, psychology and psychology. system of pedagogy, and in the system of philosophy.

This approach is the basis of our study. This article partially draws analogies of rules of conduct enshrined in the norm of social relations and highlights the features of the rules of conduct enshrined in modern legal science, as well as shows the interaction and interdependence of basic approaches to formalizing the norm and illegal human behavior.

Key words: *legal socialization, social sciences, socialization of the individual.*

Актуальність теми. Радикальні зміни в економічній, соціальній і політичній сферах, демократизація всіх сфер суспільного життя та ускладнення соціальних завдань, які суспільство наразі висуває перед державою, поставили всі держави перед необхідністю небувалого досі зближення із соціумом. Скорочення дистанції «людина – держава» стало можливим завдяки

створенню об'єктивних передумов до широкої самореалізації особи в політиці і праві, ствердженню правових основ у взаємодії державної влади з громадянським суспільством. Завдяки цьому відбувається формування соціально активної особи з високим рівнем правової свідомості і правової культури та визнання права основним регулятором суспільних відносин. Перехід від вузького нормативного розуміння права як права влади до ліберального розуміння права як міри свободи визначив гуманістичний ціннісний зміст права, в якому переважають загальнолюдські цінності; право є засобом, за допомогою якого вони реалізуються. Право не обмежується роллю нормативного регулятора, а активно впливає на соціальну сферу, спонукаючи соціальні групи, державу та суспільство загалом до певних форм поведінки та до взаємодії одне з одним, викликаючи у них певні зв'язки із суспільством. Так, право забезпечує унаслежнення індивідів і груп до єдиної системи соціальної організації. Це зумовило широкі дослідження не лише основної функції права – регулювання суспільних відносин, а й такої його специфічної функції, як правова соціалізація. Продовжується розширення напрямів дослідження, уточнюються поняття, види, функції соціалізації особи, зокрема правової, поглиблюється вивчення її механізму та інститутів. В основу таких досліджень покладено визначення соціалізації особи як складного двостороннього процесу постійної, безперервної взаємодії особи з її соціальним середовищем.

Було б не зовсім правильно і значно перебільшено стверджувати, що питання соціалізації розкрито на незначному рівні. Ця тематика постійно перебуває в полі зору філософів, соціологів, істориків, психологів, правників, політологів та культурологів. Дослідники акцентують свою увагу на сам феномен соціалізації, на його механізми реалізації, складові частини, соціальні інститути, що забезпечують цей процес, на формування правового виховання як елементу соціалізації. Окрім того, науковці досліджують проблеми соціалізації, її суперечності та пов'язані з цим колізії.

Однак сама тема настільки динамічна, що зберігає свою невизначену природу. Актуальність досліджень, що проводились наприкінці XX – на початку XIX ст. зумовлена тим, що в цей період механізми традиційної соціалізації не справлялися з поставленими перед ними завданнями. У сучасному світі збільшується кількість індивідуально орієнтованих особистостей, розкривається з новою силою феномен аномії, втілюються масові деструктивні явища, продовжує свою дію девіантна поведінка в суспільстві.

Актуальність теми посилюється також у зв'язку з проблемами, з якими зіштовхнулося європейське суспільство в процесі глобалізації, наразі це неробоча атмосфера та масові заворушення в Греції та Франції, що мають основою свого формування антропоцентричну традицію. Починаючи з періоду Стародавньої Греції, людину почали розглядати як самостійну одиницю. Для європейської культури це було досить важливою подією. Особистість у період античної філософії часто позиціонується вище суспільства і держави. Персоналізація традиції отримала свій розвиток і в період християнства, після цього в період Відродження стала формувальною системою течії гуманізму. Європейська система розвитку продовжила свій поступальний рух від індивіда до індивідуальності, що призвело до формування особистості. Однак індивідуалізм, що склався в Європейській традиції, в сучасних умовах викликає значні проблеми в державному регулюванні суспільних відносин. Багато дослідників занепокоєні тим, що сьогодні в громадян відсутнє бажання служити в армії, виконувати рутинну роботу, перебувати на низькому рівні особистісного розвитку. Усе це сприяє формуванню особистісних проблем у процесі соціалізації.

Ступінь розробки проблеми. Протягом багатьох років феномен соціалізації активно вивчався як міждисциплінарна проблема різними галузями соціально гуманітарної думки. Якщо говорити про філософському дискурсі, то взаємодія особистості і суспільства є фундаментальною проблемою соціальної філософії, аналіз якого можливий із певних дослідницьких позицій. Можна виокремити кілька теоретичних традицій, які ці дослідницькі позиції відображають. Насамперед це структуралізм із суміжною пояснювальній моделлю – структурно-функціональним аналізом. Їх представники (Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, О. Конт, К. Леві-Стросс, Р. Мертон, Т. Парсонс) дають об'єктивні, надіндивідуальні пояснення суспільства, панівного над окремими індивідами. Феноменологічна традиція із суміжним відгалуженням екзистенціалізму розвивалася Е. Гуссерлем, Д. Мидом, Ч. Кулою, А. Шюцом, Е. Гоффманом, М. Хайдеггером, Ж.-П. Сартром. Її підхід протилежний структурно-функціональному, оскільки вихідна посилка – це людська суб'єктивність, світ, у якому живе конкретна людина. Поступове визнання інтерсуб'єктного характеру процесу соціалізації багато в чому стало можливим завдяки роботам дослідників інтеракціоністської орієнтації. Література з проблем соціалізації широка і різноманітна. Величезну роль у розробленні цих питань відіграли праці Ю.Н. Давидова, Л.Г. Іоніна, А.С. Кона, І.Б. Котової, А.В. Мудрик, Б.Д. Парігіна, А.В. Петровського, Е.Л. Шиянова. Ними вивчені такі питання про те, що таке соціалізація особистості, за допомогою яких механізмів реалізується процес соціалізації, чому одним з основних факторів соціалізації визнається сім'я, який вплив чинять на соціалізацію інші соціальні інститути тощо. У вітчизняній юридич-

ній науці вказану проблему або суміжні з нею аналізували Ю. Бисага, С. Бобровник, С. Бостан, І. Жаровська, М. Кельман, В. Ковальчук, М. Козюбра, В. Костецький, О. Скакун, С. Сливка, Ю. Оборотов, О. Тарабукін та ін. Незважаючи на велику увагу вчених до теорії держави і права та питаннях соціалізації, залишається велике коло невирішених питань.

Виклад основного матеріалу. Поняття соціалізації вперше описано в кінці 40-х – на початку 50-х рр. в роботах американських психологів і соціологів (А. Парк, Д. Доллардом, Дж. Кольман, В. Уолтер та ін.). Поняття про соціалізацію як процес повної інтеграції особистості в соціальну систему, під час якого відбувається її пристосування, склалося в американській соціології (Т. Парсонс, Р. Мертон). У традиціях цієї школи поняття «соціалізація» розкривається через термін «адаптація», який означає пристосування живого організму до умов середовища.

Соціологія розглядає процеси соціалізації в макросистемі суспільства щодо становлення, відтворення і зміни конкретної спільноти як цілісного організму. Вона досліджує їх співвідношення із соціальною структурою суспільства, політичним устроєм, системою суспільних відносин, при цьому акцент робиться на вивченні громадських і державних інститутів соціалізації. Тому вихідний момент соціологічних досліджень соціалізації полягає в аналізі тих соціальних функцій (ролей), які людина виконує. Ці ролі визначаються соціальною структурою суспільства, різними соціальними групами, в які залучений індивід.

Психологія займається вивченням соціального становлення «з точки зору особистості» (В.А. Ядов). Вона виявляє соціалізувальні функції безпосереднього оточення людини, досліджує міжособистісні відносини, внутрішньо групові та міжгрупові взаємодії і відносини. Психологія дає великий матеріал для вивчення соціалізації, досліджуючи когнітивні процеси, емоційні реакції, комунікативні якості, психосексуальний розвиток тощо на різних етапах життєвого циклу людини. Таким чином, у психології головна увага приділяється вивченню психічних процесів індивіда, формуванню особистісного, інтегруванню початку, що визначає необхідну стійкість у процесі соціального становлення [5].

Педагогіка вивчає соціалізація людини з точки зору свідомого зовнішнього впливу на соціальне становлення індивіда. Вона досліджує сутність такої форми соціалізації, як виховання, його тенденції та перспективи, визначає його принципи, зміст, форми і методи. Педагогіка виявляє виховні можливості соціального середовища, її позитивні і негативні впливи на людину, шляхи посилення перших і нівелювання, корекції останніх.

Соціалізація у філософії – це соціальний тип діяльності, який носить загальний характер, через який розкривається соціально-діяльнісна сутність людини і відбувається формування особистості. Філософію цікавить питання про те, як у міжіндивідуальній кооперації за допомогою цілеспрямованих і стихійних взаємовпливів з'являється специфічний суб'єкт реальних відносин із соціальним середовищем – особистість. Вона вивчає, чи не піддаються наочному опису (не зафіксованим емпірично) поза- і надіндивідуальних форм, зв'язки і відносини, які опосередковують соціальне становлення особистості.

У своєму становленні і розвитку соціалізація проходить кілька стадій. Вона виявляється спочатку в стихійній діяльності з підготовки нового покоління до життя в співтоваристві. Ця підготовка здійснюється шляхом передання зразків дій і моделей діяльності в безпосередній праці і спільному колективному проживанні як способі спільної комунікації різних поколінь із метою забезпечення загальнозначущого результату. У взаємодії з дорослими діти освоюють не тільки трудові та комунікаційні навички, а й статусно-рольові позиції [4].

В освоєнні трудових і життєвих функцій процес увінчується повною адаптацією людини до такої діяльності, виробленням навички самостійного його здійснення, придбанням повноти суб'єктної позиції і відповідальності за результат у цьому фрагменті колективної діяльності. Це, з одного боку, пов'язаний комплекс знань і умінь щодо того, як зробити діяльність від початку до кінця, якими засобами забезпечити її ефективність, з іншого – розуміння того, навіщо, в яких випадках це необхідно, як це впливає на життя колективу, тобто якою є міра участі індивіда в спільному житті і яка загальна вартість цієї діяльності.

У політичному аспекті соціалізація також має свій вияв і розглядається як «процес розвитку, під час якого діти і підлітки сприймають ідеї, політичну позицію і поведінку, типові для цієї спільноти». Тобто політична соціалізація зводиться до засвоєння політичних цінностей і норм, необхідних для адаптації у сформованій політичній системі і виконання різних видів політичної діяльності. Політична соціалізація є одним із напрямів загального процесу соціалізації індивідів. Основними агентами політичної соціалізації є такі соціальні інститути, як сім'я, освіта, засоби масової інформації тощо. Важливу роль у процесі політичної соціалізації в сучасному суспільстві виконують політологи і політологія як наукова й освітня дисципліна.

Термін «політична соціалізація» (як дефінітивне визначення) уведений у 1959 р. вченим американської науки Г. Хайменом. Ключовими напрямами дослідження теорії політичної соціалізації в цей період були такі: аналіз процесу політичної соціалізації; вивчення «агентів», які впливають на процес соціалізації; дослідження продукту, який є результатом процесу політичної

соціалізації, тобто політична свідомість, політичні уявлення, орієнтації, установки.[7]

Певний період у політичній науці процес політичної соціалізації висвітлювався в межах біхевіористської парадигми. Цей підхід інтерпретував політичну соціалізацію як вплив політичного середовища на особистість шляхом передання певних моделей поведінки через систему організованих суспільних інститутів і цінностей. Водночас індивіди або групи, що соціалізуються, є пасивними об'єктами соціалізації, а сам процес соціалізації передбачає «вертикальні» відносини, тобто певну систему підпорядкування. Процес політичної соціалізації розглядався як взаємозалежна система певних стадій. Зокрема, в ньому виділялася латентна стадія (тобто процес неполітичного научання, що впливає на політичну поведінку індивіда) і стадія прямої політичної соціалізації (процес ретрансляції власне політичних цінностей та інформації). На першому етапі розвитку теорії увага науковців була приділена таким чинникам соціалізації, як родина і група однолітків. Багато дослідників, що досліджували в 60–70-ті роки проблему політичної соціалізації, дотримувалися тези, що сім'я індивіда є головним агентом соціалізації на етапі латентної політичної соціалізації [7].

На тлі політичних змін, що відбулися у світі наприкінці XX століття, змінилися і теоретичні підходи до визначення політичної соціалізації. Отже, в останні десятиліття минулого століття соціалізація втрачає свій «вертикальний» характер через те, що в традиційних суспільствах є особливості модернізації різних теоретичних систем. Так, наприклад, однією з таких рис стає зниження ролі авторитету віку: більш старший вік батьків, вчителів і т.д. не стає підставою для пошани і наслідування; те ж саме відбувається і стосовно спорідненості, де роль родинних зв'язків знижується. Варто звернути увагу на те, що процес соціалізації йде не тільки «в один бік» (від старшого покоління до молодшого), але наразі є докази того, що й молодь передає своїм батькам власну політичну орієнтацію.

Відповіддю на запити соціальної і політичної реальності, що змінилася, стала теорія Річарда Мерелмана, запропонована в 1986 р. [8] Це принципово нова модель механізму засвоєння та ретрансляції політичних цінностей і установок. Згідно з його ідеєю «горизонтальної» (lateral) політичної соціалізації цей процес є безперервним вибором із широкого числа можливих і конкурентних образів світу та моделей поведінки, кількість яких постійно збільшується в результаті взаємин між «рівними» учасниками процесу соціалізації на «горизонтальному» рівні. За умов «горизонтальної» соціалізації відносини між об'єктом і агентами соціалізації добровільні, рівні і тимчасові. Особистість стає центром моделі, на відміну від моделі «вертикальної» соціалізації, де особистість виявлялася своєрідним «кінцем» ланцюжка впливів [7].

Філіп Васбурн уважає, що ці моделі політичної соціалізації слід розглядати не як окремі концепції, а як взаємодоповнювальні підходи. Він пропонує таку модель процесу політичної соціалізації: стадії життєвого циклу, на якій перебуває індивід (дитинство, підлітковий вік, юнацтво, зрілість і старість), і агенти соціалізації (сім'я, в якій виховувався індивід, школа, церква, ЗМІ, сім'я самого індивіда, його робота і політичний досвід) складають інтерактивні системи. Між агентами соціалізації є комплексні взаємини на всіх стадіях життєвого циклу, і відносна значущість кожного з агентів соціалізації може варіюватися від одного періоду життєвого циклу до іншого. Політичні орієнтації індивіда в будь-якій точці життєвого циклу визначаються особистими природними особливостями, періодом життєвого циклу, який переживає людина, її попереднім досвідом соціалізації, а також тим становищем, яке вона має в соціальній структурі [6].

Як зазначає Ф.Н. Ільясова, політична соціалізація – це процес залучення індивіда в систему владних відносин і структур. Цей процес має такі складники, як: 1) інтерналізація соціальних норм, що регулюють владні відносини; 2) соціально-політична орієнтація, первинне запам'ятовування (імпринтинг) образу вождя; 3) вибір «своєї» соціальної групи і політичної позиції; 4) входження у «свою» соціально-політичну групу; 5) засвоєння певних політичних функцій, реалізація політичної поведінки [9].

Якщо ж говорити про правову соціалізацію, то тут варто виокремити дві основні особливості. По-перше, правова соціалізація пов'язана зі статусом та місцем права в суспільстві, як регулятора суспільних відносин, зі статусом правових норм і цінностей стосовно інших норм і цінностей. На цьому етапі дослідження ми співвідносимо систему правового регулювання з типом праворозуміння. Праворозуміння визначають як специфічний спосіб суспільної діяльності, спрямований на пізнання загальних закономірностей розвитку та функціонування права, на представлення отриманих знань у формі науково-теоретичного знання, а також на втілення в практиці сформованих теорій та концепцій як загальновизнаних. Ці теорії та концепції реалізують обтяжені правом соціальні інститути і виражають загальноприйняті суб'єкти у специфічній формі з використанням спеціального методологічного інструментарію. Друга специфічна особливість правової соціалізації – це загальнообов'язковість правових норм. У системі правил поведінки, які регулюють суспільні відносини, правова норма відрізняється від інших соціальних норм, вона регулює відносини всіх суспільних суб'єктів, претендує на ефективність у реалізації своїх цілей. «Ніхто не може ігнорувати закон» – так тлумачать принцип, що передбачає

відповідальність у разі незнання закону. Проте цінність права полягає в тому, що знання закону надає можливість кожному захищати свої права. Внутрішня сутність людини є першоджерелом для соціалізації людини. Соціалізація, зокрема правова, не є абсолютно зовнішньою формою для людини, вона визначає її свідомість ізсередини, проникаючи і втілюючись у різних формах. Система цінностей людини є безпосередньою визначальною ознакою соціалізації суб'єкта пізнання, засвоєння загальноприйнятих, стандартизованих норм і правил тієї діяльності, в яких систематизується і конкретизується історичний досвід і практика соціального оточення. Соціалізація в цьому розумінні може бути зрозуміла як визначена, частково невербалізована і дорефлексивна частина дійсності, яка відображається у свідомості й самосвідомості людини. Вона є найважливішою умовою комунікації особи як із самим собою, так і з іншими людьми, спрямованою на пізнання і розуміння навколишнього світу. Чим більше соціалізована людина, тим більше вона виявляє свої здібності бути основною продуктивною силою суспільства і тим більше виявляється її здатність зрозуміти навколишню природу і суспільство як цілісну систему, в основі функціонування і розвитку яких лежать об'єктивні закони. Тому в соціалізованих індивідів з'являється природна потреба розглядати природу і суспільство не метафізично, а діалектично. Виявляючи і відкриваючи зони розвитку, індивід застосовує отримані знання до об'єктивного аналізу дійсності [10]. Окрім того, можна виявити системні ризики, що виникають тоді, коли не враховують неузгодженості інтересів суспільства та окремих суб'єктів і правове виховання та попередження девіантної поведінки можуть бути зведені до стримування «прориву» протиправних інтересів за допомогою застереження і погрози застосування примусу. Тим часом треба надійно запобігти цілепокладанню, що суперечить прагненням суспільства [1, с. 3]. Найважливішою функцією соціалізації є індивідуальне відтворення суспільного. Відбувається дуальний процес взаємодії індивіда і суспільства, скерований на формування індивіда як суспільно зумовленої правової особи. Соціалізація виражає універсальність процесу відтворення суспільного та індивідуального світосприйняття з активною роллю і соціальної системи й індивідуальних начал. Особистість як об'єкт суспільних відносин характеризується через соціалізацію. Соціальний тип індивіда впливає на рівень соціалізації особистості. Соціальна людина – це людина, залежна від соціуму. Соціалізація індивіда як процес становлення та розвитку в неї соціальної сутності має власне поле буття, в якому відбивається діалектика об'єктивних і суб'єктивних підстав, що відтворюють і розвивають дійсну природу і сутність людини [10]. Суспільство, включно з людиною в системі суспільних відносин, відтворює саме себе. Результатом взаємодії особи і суспільства в процесі соціалізації є формування визначеної системи взаємозв'язаних прав і обов'язків держави й особи, з чого можемо сформулювати принцип юридичної рівності. Правова соціалізація є проміжною ланкою, механізмом адаптації правових цінностей та принципів до світосприйняття людини. Вона є механізмом своєрідного транспортування ідеологічної сутності від правового поля до індивідуальності людини, провідником від правового до соціального через психологічне. Однак необхідно зважати і на ту обставину, що правові ідеали мають втілюватися в певних явищах чи подіях об'єктивної реальності, щоб людина оптимально їх сприймала, – це так звані чинники правової соціалізації. Якщо уявляти соціалізацію як канал, через який певне смислове наповнення потрапляє до сфери особистих переконань людини, то чинники є транспортувальним засобом, який «постачає» правові ідеї від абстрактної форми до їх кінцевого втілення в уяві, мисленні та дії. Вони є найгнучкішим елементом структури, який піддається корегуванню з метою підвищення ефективності соціальної дії права [3, с. 65].

Висновки. Суспільні науки – одна з найбільших груп наук, яка визначає групу наук, предметом дослідження яких є суспільство (як система в цілому, так і окремі його частини, функції та елементи), а також людина (соціальна особа, особистість) як суб'єкт і об'єкт суспільних зв'язків і відносин. Питання формування особистості та його соціалізація в системі суспільних наук є одним із провідних для формування загального поняття «регулювання суспільних відносин», адже не є ефективним регулятор без відповідного рівня соціалізації особи. Для цих потреб визначимо систему суспільних наук, які найефективніше впливають на систему соціалізації особистості, як-от педагогіка, філософія, психологія, політологія та право.

У системі цих наук поняття соціалізації індивіда виражається в дуальному зв'язку «суспільство – індивід», водночас держава впливає на правову соціалізацію особистості, яка через педагогіку та психологію має вплив на соціалізацію людини як загальний інтегративний підхід соціалізації.

Різні аспекти соціалізації в системі різного сприйняття предмета дослідження повинні ґрунтуватися на єдиних підходах формулювання правил загальної норми поведінки, тому питання соціалізації особи найефективніше визначати через правове регулювання, з урахуванням підходів, запропонованих іншими суспільними науками.

Список використаних джерел:

1. Татаринцева Е.В. Правовое воспитание (методология и методика): метод. пособ. Москва : Высш. шк., 1990. 175 с.
2. Коваленко А.Б., Корнєв М.Н. Соціальна психологія. Київ : Геопринт, 2006. 400 с.
3. Тарабукін О.Ю. Правова соціалізація як форма соціального впливу права. *Часопис Київського університету права*. № 1. 2013. С. 64–66.
4. Коваленко А.Б Проблеми сучасної соціальної психології. URL: https://nuczu.edu.ua/sciencearchive/ProblemsOfExtremeAndCrisisPsychology/vol14_1/Pekp_2013_14(1)__20.pdf
5. Ядов В.А. Стратегии социологического исследования. URL: https://sociology.knu.ua/sites/default/files/library/elopen/strat2.pdf
6. Wasburn Ph. A life Course Model of Political Socialization. *Politics and Individual*. 1994. Vol. 4. № 2. P. 1–26
7. Політична соціалізація. URL: https://znaimo.com.ua/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F
8. Merelman R.M. Revitalizing Political Socialization / Hermann M. (Ed.) Political Pshychology. San-Francisco, 1986. P. 279–319.
9. Ільясов Ф.М. Політична соціалізація. В кн.: Ільясов Ф.Н. *Політичний маркетинг. Мистецтво і наука перемагати на виборах*. Москва : ІМА-прес, 2000. С. 32–38
10. Жаровська І. Правова соціалізація на сучасному етапі розвитку правової науки: URL: http://science2016.lp.edu.ua/sites/default/files/Full_text_of_%20papers/vnulpurn_2016_855_32.pdf

УДК 340.12
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2021-2.4

Ковальчук О.М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії права та держави
Інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-2167-769X

ОСОБЛИВОСТІ ІДЕОЛОГІЗАЦІЇ ТА ПОЛІТИЗАЦІЇ ПРАВОРОЗУМІННЯ У ПІСЛЯРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД

PARTICULARITIES OF IDEOLOGIZATION AND POLITICIZATION OF LEGAL UNDERSTANDING AFTER THE REVOLUTION

У статті проаналізовано особливості ідеологізації та політизації праворозуміння у післяреволюційний період. Важливим на сучасному етапі формування підходів до розуміння права є перегляд основних наукових позицій щодо післяреволюційного його розуміння і найважливіших його аспектів із метою визначення характерних особливостей та простежування впливу ідеологічних поглядів державних діячів і політиків на формування концепцій праворозуміння.

Основна мета статті полягає у визначенні та характеристиці основних тенденцій та напрямів розвитку правової думки вітчизняних учених.

Акцентується увага на тому, що тогочасна ідеологія соціалізму з поступовим переходом до комунізму вплинули як на нормотворчий процес, так і на процес праворозуміння.

Досліджено, що післяреволюційний період характеризувався становленням радянської ідеології, яка передбачала у своїй основі ідеї соціалізму та комунізму, які вплинули на розуміння права. На початку затвердження радянської влади право було занадто заідеологізованим, перебуваючи під впливом марксистсько-ленінської теорії, яка здійснила формування специфічного уявлення про право та його подальшу долю.

Установлено, що за марксистською ідеологією, яка панувала на той час, право було частиною держави й існувало у тісному взаємозв'язку з нею, у цьому виявляються позитивістські погляди науковців на це суспільне явище. Головне в праві основоположники марксизму бачили в його класовій природі.

Доведено, що політичний режим, що був сформований у післяреволюційний період та який затверджувався протягом майже всього XX ст., передбачав існування єдиної концепції, теорії – теорії комунізму, тому державою вживались усі заходи, направлені на недопущення виникнення альтернативних поглядів на сутність права та держави.

Установлено, що в історії радянської юридичної науки і формування офіційного радянського праворозуміння особливе місце посідала перша Нарада з питань науки радянської держави і права (16–19 липня 1938 р.), де була зроблена спроба посилення позицій юридичного позитивізму.

Сформульовано висновок, що особливостями ідеологізації й політизації праворозуміння в післяреволюційний період є такі: фундаментом праворозуміння стала марксистсько-ленінська теорія; абсолютно будь-які типи або підходи до розуміння права характеризувалися позитивістськими спрямуваннями; пріоритетним типом праворозуміння був соціалістичний, що виходив із політики соціалізму; право визнавалось переважно публічним, а про існування приватного права не могло йтися; виникнення та існування права зумовлювалось психологічним фактором.

Ключові слова: *праворозуміння, право, правова думка, ідеологізація, політизація, післяреволюційний період.*

In the article the features of ideologization and politicization of legal understanding in the post-revolutionary period are analyzed. At the present stage of forming approaches to understanding law it is important to review the main scientific positions on the then, post-revolutionary understanding and its main aspects, in order to determine the characteristics and trace the influence of ideological views of statesmen and politicians on the formation of legal concepts.

The main purpose of the article is to identify and characterize the main trends and directions of development of legal thought of domestic scholars.

Emphasis is placed on the fact that those days ideology of socialism with the gradual transition to communism certainly influenced both the rule-making process and the process of legal understanding.

It is studied that the post-revolutionary period was characterized by the formation of Soviet ideology, which was based on the ideas of socialism and communism, which certainly influenced the understanding of law. At the very beginning of the assertion of Soviet power, law was too ideological, in particular, it was influenced by Marxist-Leninist theory, which formed a specific idea of law and its future fate.

It has been established that according to the Marxist ideology that prevailed at that time, law was in fact part of the state and existed in close connection with it, which reflects the positivist views of scholars on this social phenomenon. The main thing in law, the founders of Marxism saw in its class nature.

It is proved that the political regime formed in the post-revolutionary period and which was approved during almost the entire twentieth century provided for the existence of a single concept, theory – the theory of communism, and the state took all measures aimed at preventing the emergence of alternative views on the essence of law and the state.

It is established that in the history of Soviet jurisprudence and the formation of official Soviet legal understanding a special place was occupied by the First Meeting on Science of the Soviet State and Law (July 16–19, 1938), where the following attempt was made to strengthen the position of legal positivism.

The conclusion is formulated that the peculiarities of ideologization and politicization of legal understanding in the post-revolutionary period are the following: Marxist-Leninist theory became the foundation of legal understanding; absolutely any types or approaches to the understanding of law were characterized by positivist trends; the priority type of legal understanding was socialist, based on the policy of socialism; the law was recognized as mostly public, and the existence of private law could not actually be discussed; the emergence and existence of law was determined by a psychological factor.

Key words: *legal understanding, law, legal thought, ideologization, politicization, post-revolutionary period.*

Актуальність теми: Українській державі властива багатовікова історія, протягом якої вона зазнавала впливу з боку різноманітних факторів, що мали як політичний, так і соціальний і юридичний характер. Із моменту виникнення перших державних утворень на території українських земель відбувалися значні зрушення, що так чи інакше впливали на право, зокрема, на його розуміння, на визначення джерел його походження тощо.

У юридичній науці є широкий перелік поглядів та наукових позицій щодо праворозуміння, кожна з яких заслуговує на увагу і вивчення. Необхідно вказати на такий важливий етап в історії, як революція 1917 року, що також мала місце й на українських землях. Із приходом до державної влади більшовиків відбулося її тотальне перезавантаження, здійснювалися реформи й удосконалення дійсних суспільно-політичних інститутів, зокрема такого з них, як «право». Наявна на той час ідеологія соціалізму та поступове прямування до комунізму вплинули як на нормотворчий процес, так і на процес праворозуміння.

Актуальним є перегляд основних наукових позицій щодо післяреволюційного розуміння права й найважливіших його аспектів із метою визначення характерних особливостей та простежування впливу ідеологічних поглядів державних діячів і політиків на формування концепцій праворозуміння.

Зазначене зумовило мету статті, якою є визначення та характеристика особливостей ідеологізації та політизації праворозуміння в післяреволюційний період.

Аналіз дослідження проблеми. Проблемою дослідження праворозуміння в після революційний період займались такі відомі вчені, як К.Г. Волинка, Л.П. Расказов, Є.В. Пашуканіс, М.О. Чельцов-Бебутов, В.В. Галунько, С.С. Алексєєв, В.С. Нерсесянц, Ю.О. Тихомиров та ін. Як показує аналіз наукової літератури, ці питання не є повністю розкритими і потребують додаткового дослідження.

Виклад основного матеріалу. Першою особливістю ідеологізації та політизації праворозуміння в післяреволюційний період є те, що фундаментом праворозуміння стала марксистсько-ленінська теорія.

Положення марксизму про класово-вольовий зміст права було перенесено Леніним на формування радянського права. Стверджувалося, що в суспільстві, де відсутні антагоністичні класи, в праві виражається воля всіх дружніх класів і верств суспільства, керованих робочим класом. Тим самим підтверджувалася ідея, що класовість права є його постійною об'єктивною ознакою. Конкретизуючи положення Маркса, Ленін писав, що на першій фазі комуністичного суспільства буржуазне право скасовується не цілком, а лише частково, залежно від уже досягнутого економічного перевороту, тобто лише щодо засобів виробництва. Буржуазне право визнає їх приватною власністю окремих осіб; а соціалізм робить їх спільною власністю, і тільки в цій частині буржуазне право відпадає. Але воно залишається в своїй іншій частині – як регулятор розподілу праці і розподілу продуктів між членами суспільства. Такий недолік В.І. Ленін уважає неминучим на першій фазі комунізму (після повалення капіталізму), бо люди відразу не навчаться працювати на суспільство без усяких норм права, оскільки для цього немає необхідних економічних умов. Інших же норм, крім буржуазного права, немає. Право відмирає повністю тоді, коли суспільство виконуватиме правило «від кожного по здібності, кожному за потребою», тобто коли люди настільки звикнуть

до дотримання основних правил суспільного життя і коли їх праця буде настільки продуктивною, що вони добровільно будуть трудитися за здібностями [1, с. 100]. Безумовно, марксистська теорія була взята за основу більшовиками під час формування власної ідеології й державної політики. Варто наголосити, що ідеальним варіантом розвитку радянського суспільства було б фактичне скасування права, оскільки люди мали б слідувати його приписам без існування відповідного державного примусу. Отже, право трактувалося як свідомість людини, усвідомлення нею тих чи інших дій, справедливості й інших морально-етичних понять, категорій та явищ тощо.

К.Г. Волинка вказує, що марксистська теорія права, як і вчення марксизму загалом, ґрунтується на матеріалістичній філософії. Відповідно до поглядів К. Маркса і Ф. Енгельса право розглядається як частина надбудови над економічним базисом суспільства. Воно, покликане до життя матеріальними умовами життя суспільства, справляє на нього зворотний вплив. Головне в праві основоположники марксизму бачили в його класовій природі. Для марксистської теорії характерний розгляд права в тісному зв'язку з державою, яка не тільки формує, а й забезпечує реалізацію права. Марксистська теорія права, безсумнівно, вплинула на матеріалістичне розуміння права. Незважаючи на те, що в наш час марксистська теорія зазнає справедливої критики і переосмислення, багато висновків марксистського вчення про право, як і про державу, і в сучасних умовах зберігають своє значення [2, с. 94]. У післяреволюційний період, марксистська теорія набуває широкого значення й значно впливає на розуміння права та на його тлумачення. Важливо вказати на те, що за марксистською ідеологією, яка панувала на той час, право було частиною держави й існувало у тісному взаємозв'язку з нею, у чому виявляються позитивістські погляди науковців на це суспільне явище.

Відповідно до марксистсько-ленінської концепції в основі виникнення права, його функціонування і неминучого відмирання лежать класово-економічні причини. Класова теорія обмежує життя права (як і держави) історичними рамками класового суспільства. Вона вважає, що право – історично минуще явище, необхідне суспільству лише на певному етапі його розвитку. Із зникненням класів воно повністю втратить свою соціальну цінність. Марксистсько-ленінська теорія стверджує, що правове явище, похідне від держави, повністю визначається його волею. Проголошуючи пріоритет держави над правом, марксизм вступає в суперечність із теорією правової держави, що не заперечує її провідної ролі в правотворчості, однак уважає, що саме держава повинна підкорятися законам, а не стояти над ними [1, с. 100–101]. З огляду на наведені положення, доцільно зазначити, що тогочасні тенденції до праворозуміння передбачали, що в процесі еволюції суспільства та приходу до комунізму право зникне й поведінка людей буде саморегулюватись ними ж без здійснення впливу на неї державних органів, державного примусу тощо.

Марксистсько-ленінська теорія лежала в основі будь-якого типу праворозуміння у вказаний період. Зазнаючи впливу з боку влади більшовиків, розуміння права зводилось до того, що воно вважалося лише перехідною ланкою до ідеального суспільства, що має неодмінно зникнути в процесі еволюції останнього.

Другою особливістю ідеологізації та політизації праворозуміння в період після революції було те, що абсолютно будь-які типи або підходи до розуміння цієї багатоаспектної категорії характеризувалися позитивістськими спрямуваннями.

Л.П. Расказов констатує, що з часом погляди радянських теоретиків права еволюціонували в бік етатистського позитивізму. Особливо це наочно видно на прикладі еволюції поглядів одного з найвизначніших теоретиків права Є.В. Пашуканіса. У перші роки радянської влади він відстоює погляди Маркса на право післяреволюційного періоду як буржуазне право, історично найбільш розвинений, останній тип права, після якого не є можливим будь-який новий тип права. Із цих позицій він відкидає можливість «пролетарського права». За ці принципи Є.В. Пашуканіс піддався критиці, у зв'язку з цим у другій половині 1920-х років він переходить до визнання наявності нового (післяреволюційного і післябуржуазного) «радянського права» зі «специфічною природою». Але для збереження хоча б зовнішньої, словесної видимості своєї концептуальної послідовності він не називає його «пролетарським правом». У 1930-ті роки Є.В. Пашуканіс висуває концепцію соціалістичного права. Під «соціалістичним правом» як «знаряддям політики пролетаріату» Пашуканіс розуміє систему «норм права», що встановлюються органами диктатури пролетаріату. Відмовляючись від своєї колишньої позиції, він почав тлумачити радянське право як право соціалістичне від самого початку його виникнення [3, с. 202–203]. У період становлення й розвитку радянської влади, зокрема після революційних подій, відбувається утворення відповідної ідеологічної політики, яка не допускала існування альтернативних поглядів, зокрема щодо праворозуміння. Із наведеного можна простежити, що право на той момент тлумачилось як результат діяльності держави, волі органів державної влади, за допомогою якої здійснювалась регламентація суспільно-правових відносин.

В основу нового розуміння права лягла дефініція, запропонована А.Я. Вишинським у липні 1938 року на Всесоюзній нараді працівників науки радянського права: «Радянське соціалістичне

право є сукупністю правил поведінки (норм), встановлених або санкціонованих соціалістичною державою, які виражають волю робітничого класу і всіх трудящих, правил поведінки, застосування яких забезпечується примусовою силою соціалістичної держави...». Основні постулати нового розуміння права, який стверджує загальнообов'язкову «єдино правильну» марксистсько-ленінсько-сталінську лінію в юридичній науці, зводилися до такого: а) у центрі поняття права стала тоталітарна держава, що встановлює і санкціонує правові норми, забезпечує їх примусове виконання; б) роль суспільства у формуванні права була зведена нанівець; в) право – інструмент затвердження мощі державного апарату, засіб державного примусу; г) накази і розпорядження тоталітарної диктатури оголошувалися найпрогресивнішим соціалістичним правом; д) всі інші концепції (радянських юристів попереднього періоду) оголошувалися «ворожими», «антимарксистськими». Таким чином, на радянському «правовому фронті» утвердилася «генеральна лінія», підкріплена реаліями масового терору [4, с. 969–970]. Політичний режим, що був сформований у післяреволюційний період та який затверджувався протягом XX ст., передбачав існування єдиної концепції, теорії – теорії комунізму, тому державою вживались усі заходи, направлені на недопущення виникнення альтернативних поглядів на сутність держави або права. Тогочасні концепція праворозуміння була позитивістською за своєю природою та не передбачала хоча б якусь участь людей у формуванні або затвердженні права, правових норм тощо.

Для праворозуміння в післяреволюційний період характерним було превалювання позитивістського напряму, який передбачав, що право походить безпосередньо з держави, оскільки остання санкціонує та затверджує правові норми, що врегульовують поведінку соціалістичного суспільства.

Водночас, деякі науковці все ж таки визначали право як результат суспільства, як утілення його звичаїв, традицій, які, однак, безпосередньо затверджувались лише державою. Отже, третя особливість, яка характеризує післяреволюційне праворозуміння, полягає в тому, що пріоритетним типом розуміння права був соціалістичний, що виходив із політики соціалізму.

М.О. Чельцов-Бебутов спробував представити зміст революційної правосвідомості через призму кримінального права [5, с. 21]. Він виокремив такі найважливіші ідеї, які мали закладатись в основу кримінального закону:

1) якщо покарання – міра оборонна, а злочин – продукт певних соціальних умов і не акт вільної волі, то з кодексу повинні бути рішуче вигнані ідеї провини і відплати. В основу кодексу повинна бути покладена ідея захисту суспільства;

2) у Загальну частину кодексу необхідно ввести особливу класифікацію злочинців для визначення ступеня небезпеки злочинця і вибору заходів захисту;

3) не вимагається чіткого визначення ознак злочину в Особливій частині кодексу, оскільки з уналежненням злочинців до певної категорії відпаде необхідність розмежування складних складів злочинів. Із точки зору захисту суспільства від злочинних посягань байдуже, чи вчинив чоловік привласнення або крадіжку, що стала передумовою голоду;

4) із системи покарань повинна бути викреслена страта внаслідок її невідплатності, неподільності і бунтувального впливу на громадську психіку. Також повинні бути скасовані: довічне позбавлення волі, безстрокове позбавлення в правах, зате мають бути широко застосовувані інститути звільнення від відбування покарання та реабілітація;

5) праця має бути покладена в основу системи покарань. Деякі із зазначених вище положень отримали законодавче закріплення в радянському кримінальному праві. Так, наприклад, інститут умовного засудження широко застосовувався в практиці радянських судів, а місця позбавлення волі за радянських часів називалися виправно-трудовими установами, у них широко використовувалася праця засуджених [5, с. 45–49].

З огляду на висунуті науковцем ідеї та концепцію, можна простежити тогочасну політику агітації в Радянському Союзі. Злочини або будь-які правопорушення становили собою результат незадовільного регулювання діяльності суспільства, тому останнє й визнавалось винним. Окрім того, запропоновані М.О. Чельцовим-Бебутовим положення характеризувались тим, що безпосереднє покарання правопорушника має спрямовуватись на задоволення інтересів та потреб суспільства, а не суто на покарання й засудження останнього, що було економічно невигідним.

В умовах переосмислення сутності держави й права в післяреволюційний період Є.В. Пашуканісом у 1936 році була висунута концепція «соціалістичного права». Ця концепція в умовах перемоги соціалізму була природним продовженням уявлень про наявність якогось небуржуазного (пролетарського, радянського) права. В історії радянської юридичної науки і формування офіційного радянського праворозуміння особливе місце посідає перша Нарада з питань науки радянської держави і права (16–19 липень 1938 р.), де була зроблена спроба посилення позицій юридичного позитивізму. Його організатором був підручний Сталіна на «правовому фронті» А.Я. Вишинський – тодішній директор Інституту права та одночасно Генеральний прокурор СРСР. У доповіді А.Я. Вишинського і було дано формулювання загального визначення права: «Право – сукупність правил поведінки,

що виражають волю панівного класу, встановлених у законодавчому порядку, а також звичаїв і правил гуртожитку, санкціонованих державною владою, застосування яких забезпечується примусовою силою держави з метою охорони, закріплення і розвитку суспільних відносин і порядків, вигідних і бажаних панівному класу» [1, с. 102]. Знову ж таки наведене визначення характеризується тим, що право є волею панівного класу, тобто суспільства, й віддзеркалює його інтереси та задовольняє потреби. Однак не можна взяти до уваги те, що разом із соціалістичним типом праворозуміння все ж залишалася позиція щодо того, що право виходить із законів, які встановлюються державою та забезпечуються її примусовою силою.

Отже, з огляду на викладені наукові позиції, необхідно зазначити, що наявна на той час ідеологія соціалізму впливала на розуміння права, визначаючи його як віддзеркалення інтересів, направлене на задоволення його потреб та на регуляцію поведінки кожного члена.

Четверта особливість праворозуміння у післяреволюційний час полягає в тому, що право визнавалось публічним, а про існування приватного права не могло йтися.

За часів радянської влади правова наука у своїй системі не визнавала виокремлення приватного права поряд із публічним. Визначною щодо цього стала позиція В. Леніна, висловлена у відомій записці Д. Курбському: «Ми нічого приватного не визнаємо, для нас усе в галузі господарства є публічно-правовим, а не приватним» [6, с. 262]. Зазначена марксистсько-ленінська ідеологія вплинула й на праворозуміння, що мало своїм наслідком нівелювання будь-яких наукових позицій до виокремлення приватного права та поділу права на публічне й приватне загалом.

Як зазначає В.В. Галунько, у радянський період, зокрема післяреволюційний, будь-які дослідження, що стосувалися виокремлення приватного права або існування такого, взагалі не проводились, оскільки на офіційному рівні «дуалізм права» не визнавався. І лише після обрання колишніми радянськими республіками курсу на побудову правової держави з'являються праці, присвячені цій проблематиці (С.С. Алексєєва, В.С. Нерсесянца, Ю.О. Тихомирова та ін.) [7, с. 179]. Протягом періоду формування й поступової еволюції праворозуміння відбувається визнання та дослідження приватного права як такого. Що стосується періоду після революції, то впродовж того часу ідеологія зводилась до тлумачення права суто як публічного, з відсутністю приватного права людини та громадянина.

В.І. Бошко у своїй праці з історії світової правової думки, яка залишалася єдиним радянським підручником у цій сфері з 1925 до 1955 рр., стверджує, що в умовах нової радянської правової й економічної політики цей поділ не має значення внаслідок скасування приватної власності на засоби виробництва та піднесенням колективного й суспільного інтересу над приватним. У цей період майже всі суспільно-правові відносини отримують характер публічних. Пояснюється це тим, що будь-яке порушення суб'єктивного права мало суспільно небезпечний характер, наслідком чого ставало вжиття заходів державного примусу [8, с. 139]. Як можна прослідкувати з наведеного твердження, становлення соціалізму й знищення інституту приватної власності мало своїм наслідком формування концепції до розуміння права суто як публічного. Держава була єдиним джерелом права й брала участь майже в будь-яких правовідносинах із соціумом, саме тому можна констатувати превалювання публічного права над приватним.

Право радянського періоду мало імперативний характер, було аспектом державної політики, забезпечувалося партійною владою, що зумовлювалось наявною формою державно-правового режиму. При цьому стримувалося повне волевиявлення, мало місце проникнення держави у всі сфери суспільного життя, розчинення приватного права як такого у праві публічному [9, с. 356]. Така політика держави вплинула на тогочасне праворозуміння. З огляду на це, більшість науковців тлумачать право як «соціалістичне», «публічне», тобто як таке, що належить усьому народу, зокрема й державі, а не окремим особам.

Зважаючи на наявну політику держави, становлення ідей соціалізму, будь-яке «приватне» не визнавалося, тому право вважалося суто публічним явищем або категорією, що також можна простежити з наукових праць учених того часу.

П'ятою особливістю ідеологізації й політизації поглядів на розуміння права у післяреволюційний час є психологічна зумовленість виникнення та існування права.

Яскравим представником психологічної концепції праворозуміння був М.А. Рейснер, який імплементував дореволюційну теорію Л.Й. Петражицького в «радянське право». За науковцем, право «в так само, якщо навіть не більше, ніж інші галузі ідейної або ідеологічної форми, є породженням несвідомого пристосування до середовища або, кажучи терміном Л.Й. Петражицького, емоційного життя людини. Завдяки такому розумінню права з нього остаточно стягнуто блискучий костюм свідомості і раціональної чистоти, яким воно було ще за часів природного права і Великої французької революції. Аналізуючи теорію Л.Й. Петражицького, М.А. Рейснер указував на таке: досліджуючи право як особисте переживання, останній, незважаючи на всю свою надзвичайну обережність, не міг цілком залишитися в межах ізольованого індивіда, але так чи інакше був примушений поставити його у зв'язок із навколишнім

середовищем, а отже, порушити питання про взаємозалежність між психічними переживаннями й господарськими умовами [10, с. 18]. І Л.Й. Петражицький, і М.А. Рейснер передбачали зумовленість виникнення права як вияв психології людини, навіть тоді, коли політика соціалізму передбачала дещо інакший підхід до його розуміння.

Учення Л.Й. Петражицького, як зазначає М.А. Рейснер, призвело до повної розбіжності з поглядами офіційного і панівного правопорядку. Психологічний аналіз права змусив його дійти переконання, що, крім наявності позитивного або навіть офіційного права, є величезні сфери права, які в жодні звичаї та кодекси не внесені. До того ж він мав дійти висновку, що в наявності не тільки певна ідеальна або абстрактна справедливість, а й справжнісіньке право, назване ним інтуїтивним. За вченням Л.Й. Петражицького інтуїтивне право має індивідуальний, мінливий характер, воно визначається особливими умовами життя кожної людини, його характером, вихованням, соціальним становищем, професією, знайомствами тощо [10, с. 19–20]. Науковець відходив від суто позитивістського мислення щодо розуміння права й передбачав, відповідно, виникнення цього соціального явища зі свідомості або несвідомості людей. Науковець трактував право як революційну творчість мас.

На підтвердження зазначеної теорії інноваційної революційної радянської влади того часу необхідно представити твердження А.В. Луначарського, який був із 1917 до 1929 рр. народним комісаріатом освіти в Радянському уряді і зазначав, що «право є інтуїтивним і таким, що відбиває собою класові інтереси мас і створюється на основі нового господарського укладу, що може чітко сформулюватись лише в процесі безпосередньої правової революційної творчості. Такий закон революцій і великих переворотів, які не мають прецедентів» [11, с. 15–16]. Зважаючи на наведене твердження, можна констатувати наявність психологічного фактору виникнення та існування права, що передбачав як джерело його формування несвідоме бажання радянського народу мати відповідний регулятор їх суспільної поведінки.

Ще більш яскраво цю думку неодноразово висловлював у своїх творах В.І. Ленін: «Демократизм Радянської влади та її соціалістичний характер виражається в тому, що Ради зосереджують у своїх руках не тільки законодавчу владу і контроль за виконанням законів, а й безпосереднє здійснення законів через усіх членів Рад, із метою поступового переходу до виконання функцій законодавства й управління держави поголовно всім трудящим населенням» [12, с. 481]. З огляду на наведену позицію, можна також говорити про те, що право зумовлено психологією людей, їх бажанням до саморегуляції. На той час політика держави передбачала акцентування значної уваги саме на свідомості людей, зокрема на самостійному усвідомленні ними суспільної значущості права та необхідності поступового відходження від установлених законодавчих норм, оскільки суспільна поведінка населення мала б сформуватись так, щоб здійснювати будь-яку діяльність на благо суспільства, не порушуючи інтересів останнього.

Зважаючи на наведені позиції, можна стверджувати, що в післяреволюційний період також мало місце існування наукових позицій щодо присутності психологічного фактору людей у праві, у його виникненні та існуванні. Під впливом ідеології та тогочасної політики держави право мало сформуватись у свідомості кожної людини, чим передбачалось скасування позитивного права як безпосереднього регулятора суспільних правовідносин.

Висновки. Отже, післяреволюційний період характеризувався становленням радянської ідеології, яка передбачала у своїй основі ідеї соціалізму та комунізму, які вплинули на розуміння права. На самому початку затвердження радянської влади право було занадто заідеологізованим, перебуваючи під впливом марксистсько-ленінської теорії, яка здійснила формування специфічного уявлення про право та його подальшу долю.

Підсумовуючи, варто сказати, що особливостями ідеологізації й політизації праворозуміння в післяреволюційний період є такі:

− фундаментом праворозуміння стала марксистсько-ленінська теорія;

− абсолютно будь-які типи або підходи до розуміння права характеризувалися позитивістськими спрямуваннями;

− пріоритетним типом праворозуміння був соціалістичний, що виходив із політики соціалізму;

− право визнавалось переважно публічним, а про існування приватного права не могло йтися;

− виникнення та існування права зумовлювалось психологічним фактором.

Список використаних джерел:

1. Скоробогатов А.В. Современные концепции правопонимания. Учебно-практическое пособие. Казань : *Институт экономики, управления и права*, 2010. 159 с.
2. Волинка К.Г. Теорія держави і права : Навч. посіб. Київ : МАУП, 2003. 240 с.
3. Рассказов Л.П. Теория государства и права : Учебник для вузов. 3-е изд. Москва : ИЦ РИОР: ИНФРА-М, 2010. 464 с.

4. Рассказов Л.П. К вопросу о месте российской правовой системы в юридической географии мира. *Политематический сетевой электронный научный журнал Кубанского государственного аграрного университета (Научный журнал КубГАУ*). Краснодар : КубГАУ, 2014. № 01(095). С. 965–980.

5. Чельцов-Бебутов М.А. Социалистическое правосознание и уголовное право революции. Харьков : Юридич. изд-во НКЮ УССР, 1924. 92 с.

6. Загальна теорія держави і права / М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Богачова та ін.; [за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина]. Харків : Право, 2002. 432 с.

7. Галунько В.В. Публічний інтерес в адміністративному праві. *Форум права*. 2010. № 4. С. 178–182.

8. Банчук О.А. Публічне і приватне право: Історія українських вчень та сучасність. *Центр політико-правових реформ.* Київ : Конус-Ю, 2008. 183 с.

19. Зелена І.В. До питання генезису приватного права. *Альманах права.* 2012. Вип. 3. С. 355–359.

10. Рейснер М.А. Право. Наше право. Чужое право. Общее право. Москва : Госиздат, 1925. 276 с

11. Луначарский А.В. Революция и суд. *Материалы Народного комиссариата юстиции.* Москва, 1918. Вып. 2. С. 15–19.

12. Ленин В.И. О демократизме и социалистическом характере советской власти. Полн. собр. соч. Изд-е 5-е. Москва : Политиздат, 1969. Т. 36. Март-июль 1918. 731 с.

УДК 340.1
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2021-2.5

Костицький В.В.,
доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових наук України,
професор кафедри теорії та історії права та держави
Інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-1692-9810

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА ЯК ДЖЕРЕЛО СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА: СПІВВІДНОШЕННЯ І ВЗАЄМОДІЯ

PHILOSOPHY OF LAW AS A SOURCE OF SOCIOLOGY OF LAW: CORRELATION AND INTERACTION

Стаття присвячена проблемам співвідношення філософії та соціології права як фундаментальних наук, які лежать в основі як розвитку правової науки у цілому, так і галузевих юридичних наук. Автор поєднує свої попередні дослідження, присвячені проблемам соціології права як науки та окремих досліджень філософії права, виходить з того, що пізнати таке співвідношення можна через аналіз взаємодії цих правових наук з іншими загальними правовими науками, зокрема з теорією права та історією політичних і правових вчень (історією вчень про державу та право) та історією права і держави. Крім того, взаємодія і співвідношення філософії права і соціології права розглядаються через характеристику їх предмету, об'єкта і функцій.

Відзначається, що філософія права і соціологія права є разом із теорією права є найбільш загальними юридичними науками, енциклопедією права. Називаючи їх правовим (юридичними) науками вчені виходять з того, що філософія права і соціологія права мають об'єктом дослідження категорії, які, на перший погляд, не є першочерговими для повсякденного життя суспільства, передбачають наявність спеціальних знань не тільки в певній сфері, але й багатьох так званих пограничних, суміжних галузях знань, характеризують еволюційний розвиток права та юридичного світогляду як важливої мети наукових досліджень. Філософія права забезпечує наукову основу діяльності суб'єктів в правовій сфері, а також формує науково-методологічну основу розвитку соціології права та методологічні засади взаємодії соціології права з іншими юридичними науками і використання досягнень соціології права у загальнотеоретичних та галузевих юридичних науках, нормопроектувальній діяльності, реалізації права, в першу чергу, у застосуванні права. Соціологія права надає для філософії права матеріал про правову реальність та правове буття, застосування і реалізацію права у цілому, тобто, про «життя» права для наступного узагальнення з метою визначення шляхів удосконалення правової діяльності.

Ключові слова: *філософія права, соціологія права, предмет і об'єкт філософії права, предмет і об'єкт соціології права, функції філософії права, функції соціології права.*

The article is devoted to the problems of the relationship between philosophy and sociology of law as basic sciences, which underlie both the development of legal science in general and branch legal sciences. The author combines his previous research on the sociology of law as a science and some studies of philosophy of law, based on the fact that such a relationship can be learned through the analysis of the interaction of these legal sciences with other general legal sciences, including legal theory and history of political and legal doctrines. history of the doctrines of state and law) and the history of law and state. In addition, the interaction and relationship between the philosophy of law and the sociology of law are considered through the characteristics of their subject, object and functions.

It is noted that the philosophy of law and sociology of law, together with the theory of law are the most common legal sciences, the encyclopedia of law. Calling them legal sciences, scientists assume that the philosophy of law and sociology of law have the object of study of categories that, at first glance, are not paramount to everyday life, provide special knowledge not only in a particular field, but and many so-called frontier, related fields of knowledge, characterize the evolutionary development of law and legal worldview as an important goal of scientific research. Philosophy of law provides a scientific basis for the activities of subjects in the legal field, as well as forms a scientific and methodological basis for the development of sociology of law and methodological principles of interaction of sociology of law with other legal sciences and the use of sociology of law in general theoretical and branch legal sciences, first of all, in the application of law. Sociology of law provides material for the philosophy of law on the legal reality and legal existence, application and implementation of law in general, that is, on the «life» of law for further generalization in order to identify ways to improve legal activity.

Key words: *philosophy of law, sociology of law, subject and object of philosophy of law, subject and object of sociology of law, functions of philosophy of law, functions of sociology of law.*

Роль філософії права в системі суспільного знання. Філософія права – одна з фундаментальних («фундаментально-універсальна», за словами сучасного канадського мислителя Б. Мелкевіка) галузей суспільно-гуманітарного знання, утворена на «перетині» філософського та правничого знання; вона виникає там і тоді, де і коли відбувається «зустріч» філософії та права як відносно автономних сфер пізнання правової реальності та місця в ній людини [13].

Зустрічний рух права та філософії зумовлений тим, що сфера їх пізнання є спільною: це світ людей, їхніх комунікацій, світ соціального в усьому розмаїття його зовнішніх проявів (право – важливий елемент цього світу). Людина і суспільство своєю діяльністю викликають до життя, породжують право, підтримують і спрямовують його розвиток, надаючи йому соціоантропного виміру і значення. Своєю чергою, право як соціальне явище функціонує і розвивається в суспільстві за власними закономірностями, поступово змінюючись під впливом суспільних чинників. Тому-то право як фундаментальний та багатогранний соціальний феномен стає предметом дослідження як із боку філософії, так і юриспруденції (правової науки). Тож у найзагальнішому вигляді філософію права можна позначити як таку філософію, яка досліджує право, або іншими словами: філософія права «бачить» право очима філософа [14]. Ця галузь філософії намагається знайти відповідь на питання, що таке право і яку роль воно відіграє в житті людини [15].

Відповідно, й «саме поняття «філософія права» легко визначити, виходячи з уже відомого поняття філософії. Філософія права є спеціальною філософією – такою, предметом якої є не загальний (увесь) світ у цілому, не все суще як таке, а лише одна його частина – право. Однак оскільки вона є філософія, хоч і спеціальна, їй належні усі риси філософії взагалі чи загальної філософії. Це означає, що її предмет аналогічний предмету філософії»[16].

Філософія права являє собою специфічно філософський погляд на право, його історію, закономірності правових явищ. Так, у книзі «Філософія права: вступ до юриспруденції» Дж. Мерфі та Дж. Коулмена – фундаментальній праці в цій сфері – філософія права визначається так: філософія права – це застосування раціональних методів філософії до науки права [17]. Вона є інтегрованою, найбільш узагальненою філософською інтерпретацією (філософською картиною світу) правових явищ і всього права як цілісності. Натомість спроби розв'язувати фундаментальні теоретичні проблеми юриспруденції без філософського обґрунтування призводять, як правило, до релятивізму або догматизації. «Той, хто думає, що обійдеться без філософського обґрунтування функціонування правової системи, – пише французький філософ права Г.А. Шварц-Ліберман фон Валендорф, – насправді несвідомо керується своєю «особистою», доморослою філософією, ризикуючи скінчити блуканнями в пітьмах правової дисгармонії» [18].

Проникненню філософії до світу права сприяє те, що саме право є наскрізь філософізованим явищем. Така його властивість виявляється на всіх рівнях правової матерії та в усіх аспектах філософського знання: онтологічного, гносеологічного, логічного, аксіологічного, етичного та навіть естетичного. Кожна національна правова система спирається на ту чи іншу правову онтологію, більш чи менш явно означену (прийняту, інституціалізовану), що зумовлює не лише правову політику, правоутворення, правозастосування, але і методи пізнання права. Право ж стає більш осмисленим завдяки філософії, яка надає йому всезагального характеру, наближає його критерії до абсолютних критеріїв істини, добра та справедливості. Зі свого боку, право ніби «оживляє» філософію, тісніше пов'язує її з дійсністю, зокрема зі світом соціального та індивідуального буття, центрованого довкола правових феноменів, показує, що філософські категорії, абстракції, висновки не є порожніми схемами, а засобами перетворення дійсності за допомогою права [19]. Утім, як зауважує один з класиків сучасної філософії права, німецький дослідник Р. Алексі, «філософія права зазвичай не займається безпосередньо вирішенням питань про те, що існує, що повинно бути зроблено або ж є добром і що може бути пізнане, вона розглядає ці питання стосовно права. Формулювати ці питання – це запитувати про природу права. Із цього, звичайно, випливає визначення філософії права як розмірковування про природу права» [20].

Предмет філософії права. Специфіка філософії права як окремої дисципліни може бути визначена за допомогою виокремлення й опису її предмету. Предмет філософії права як феномену людської цивілізації залишається дискусійним питанням з огляду на розмаїтість підходів до визначення поняття філософії права, її функцій, завдань та методів. Найбільш загальним є визначення, за яким предметом філософії права є сутнісні закономірності виникнення, функціонування, розвитку правових явищ. Г. Гегель, засновник філософії права як окремого напрямку філософствування, писав, що предметом філософії права є ідея права, його розуміння і реалізація [21]. Водночас нині дуже важливим видається твердження російського філософа права Г. Шершеневича, який вважав, що філософія права повинна вивчати не лише право, яким воно є, але і право, яким воно має бути [22]. Вона повинна також, на думку французького теоретика права Ж.-Л. Бержеля, звільнити право «від його технічного апарату під тим приводом, що за рахунок цього їй вдасться

дістатися до сутності права і побачити мета-юридичне значення права і цінності, які це право повинне обстоювати, а також сенс права відносно повного бачення людини і світу» [1, с. 19].

Найбільш концентровано предмет філософії у працях різних вчених можна характеризувати як найбільш загальні особливості права, право як соціальний феномен сучасної цивілізації; поняття права, правової реальності та юридичного мислення (Р. Циппеліус) [24]; дослідження ключових понять права і їх смислових меж (Б. Мелкевік) [25]; роль права у людському спілкуванні, покликана дати світоглядне пояснення права, його сенсу і призначення, обґрунтувати його під кутом зору людського буття та існуючої в ньому системи цінностей (С. Алексєєв) [26]; розробка логіки, діалектики і теорії пізнання правового буття (Д. Керімов) [27]; право як сутність і право як явище в їх розрізненні, співвідношенні (збігу чи незбігу) та єдності (розмежування права і закону) (В. Нерсесянц) [28]; духовне буття людини як правової істоти (В. Малахов) [29]; уявлення щодо ідеального права, загальновизнаних норм та цінностей, втілених у праві (К. Опалек) [30]; загальні роздуми про право та правові явища; систематичний розгляд причин існування права та його сутності (А. Косць) [14]; право загалом, включаючи природне право (М. Шишковська) [15]; найзагальніші та об'єктивні закономірності світу, які специфічно реалізуються у процесах виникнення, структурування, функціонування й розвитку права (П. Рабінович) [31]; граничні підстави права як одного із способів людського буття (О. Данильян, С. Максимов) [32]; сенс права та особливості його впливу на людину (Ю. Шемшученко) [33]. Були також спроби запропонувати більш розгорнуту, деталізовану структуру предмету філософії права. Так, М. Костицький включив до її предмету три змістовних «зрізи»: 1) неюридичні (граничні) підстави права, які можуть розкриватися як пізнавальні, ціннісні, соціальні та антропологічні; 2) власне право, яке розуміється не як система загальнообов'язкових норм, прийнятих і санкціонованих державою, а як формальна рівність, всезагальна і необхідна міра свободи та всезагальна справедливість; 3) систему взаємин: права і держави; людини – суспільства – держави; правові форми здійснення функцій держави; правової організації держави як правового інституту; правової держави як реалізації ідеї панування права [34].

Тоді, узагальнюючи, можна стверджувати, що філософія має свої предметом сутнісні закономірності формування, функціонування й розвитку правових явищ у їх зв'язку і взаємодії із світом людини, її буттям і розвитком.

Філософія права належить до загальнотеоретичних соціальних дисциплін, що має свою тривалу історію. Перші філософські погляди на право зароджуються в країнах Стародавнього Сходу (Єгипет, Месопотамія, Ізраїль, Індія, Китай) та в античних державах (Давній Греції та в Стародавньому Римі), затим розвиваються в лоні християнської середньовічної цивілізації Заходу (держави Західної Європи), а остаточно утверджується як окремий напрям у рамках загальної філософії наприкінці XVIII ст. Так, першу лекцію з філософії права прочитав у Гейдельберзькому університеті відомий німецький учений С. Пуфендорф (1661 р.). А сам термін «філософія права» з'явився вперше в монографії видатного німецького юриста – представника історичної школи права Г. фон Гуго «Підручник природного права як філософія позитивного права, особливо – приватного права» (1798 р.). Але широкий вжиток цього терміна пов'язують переважно із іменем Г.В.Ф. Гегеля та його славнозвісною фундаментальною працею «Філософія права» (1820 р.) [21, с. 59]. У ній цей найвидатніший представник німецької класичної філософії обстоював погляд на об'єкт філософії права як на поняття права та його здійснення. Він також уважав, що філософія права покликана дати оцінку правового життя, виходячи з розумно-етичних засад [35].

Дисциплінарний статус філософії права. Необхідність визначення дисциплінарного статусу філософії права випливає з того, що це дозволяє виділити питання, що входять до її предмету. У зв'язку з цим виникає питання: чого в філософії права більше: філософії чи права? Для цього необхідно визначитися з тим, до якої дисципліни філософія права тяжіє більше – до філософії чи до правової науки?

Оскільки ж джерелами формування філософії права є філософське та правове знання, то і в питанні предметного статусу філософії права на сьогодні можна простежити три основних підходи: 1) це філософська дисципліна, галузь філософського знання (частина соціальної, або моральної, або політичної філософії), занурена до «світу права» (Р. Алексі, Дж. Бентам, Г. Гегель, І. Кант, Р. Лукич, В. Малахов, Г. Радбрух, П. Рікьор, В. Селіванов, С. Франк та ін.); 2) це юридична наука (частина теорії права чи окрема від теорії права юридична дисципліна) (К. Брікман, Г. Гуго, Д. Керімов, В. Кубеш, В. Нерсесянц, Л. Петражицький, С. Сливка, А. Фердросс та ін.); 3) це особлива, «змішана», інтердисциплінарна сфера наукового знання, утворена на «стику» («перехресті») філософського та юридичного знань (В. Бігун, О. Данильян, М. Козюбра, М. Костицький, С. Максимов, О. Мещерякова, Є. Стельмах, М. Шишковська та ін.). Хоча, наприклад, у польській філософії права можна зустріти дещо більш детальну типологію поглядів на співвідношення філософії права із юридичними науками: а) переконання, що або філософія права, або теорія права є абсолютно зайвими; б) визнання філософії права як окремої дисципліни, зосередженої на

аксіологічних проблемах; в) визнання філософії права окремою дисципліною, орієнтованою не лише на питання цінностей, а й онтологічні, гносеологічні та методологічні проблеми; г) визнання того, що філософія права – це різнобічна дисципліна, частина з яких відповідає інтересам теорії права, а частина – виходить за межі; водночас такий підхід спонукає нас відмовитись від різкого протиставлення цих дисциплін [36].

Прикметно, що для сучасної західної філософії права (Ю. Габермас, Г. Гарт, Р. Дворкін, Б. Мелкевік, Дж. Роулз, Дж. Фінніс, Л. Фуллер та ін.) питання щодо дисциплінарного статусу філософії права не є суттєвими і як такі вони здебільшого докладно не висвітлюються. Так, звертаючи увагу на те, що філософію права можна розглядати як з філософської, так із правової точки зору, як право філософів, а також як право юристів, відомий сучасний канадсько-норвезький учений Б. Мелкевік вважає, що «хоча філософія права поділена між цими двома позиціями, залишається дійсним той факт, що креативна енергія, яка виходить з цього розриву, є надзвичайно корисною, тому що завдяки їй обидві дисципліни можуть мобілізуватися і потім порівнювати особливості, іманентні їм: подивіться на сучасну філософію права з її різноманітністю та багатством концептуальних підходів» [1, с. 74, 75].

Натомість суттєвою є увага до означеної проблеми, наприклад, в українській та в польській науці, що пояснюється відносною «молодістю» філософії права в цих країнах. Так, переважаючим в українській (В. Бігун [37], О. Данильян [32, с. 16], М. Козюбра [38], М. Костицький [34, с. 18], С. Максимов [39]) та у польській науці є підхід до сучасної філософії права як міжгалузевої дисципліни. Так, український учений О. Данильян обгрунтовує такий дисциплінарний статус філософії права тим, що перше джерело філософії права – це загальнофілософські розробки правових проблем, тим часом як друге її джерело він пов'язує із досвідом розв'язання практичних проблем права [32, с. 16]. Польська дослідниця М. Шишковська вказує на те, що проблематика філософії права розглядається багатосторонньо, багатошарово, зокрема, завдяки природі філософії права – науки на межі багатьох галузей [15]. Інший польський науковець Є. Стельмах зауважує, що філософія права завжди була досить специфічною галуззю знань, розташованою на межі між юридичною догматикою та загальною філософією [23]. На його думку, філософія права ще остаточно не інституціалізувася ні як повністю філософська наука, ні як суто юридична наука. Чи стане вона з часом частиною соціальної філософії, чи загальної методології науки, чи більш технологічно зорієнтованою теорією правової догматики, покаже час [23, с. 17].

Поряд із цим у сучасній філософії права поступово утверджується погляд на те, що її предметний статус не є одноманітним та усталеним протягом всього періоду її розвитку. Він розвивався і змінювався мірою розвитку самої філософії права, зміни співвідношення філософії та науки. Так, для античного та середньовічного періодів її розвитку зближення філософії та права було цілком природнім, адже право розвивається усередині філософії, ще не виходячи з її «лона». В індустріальному ж суспільстві спостерігається поступове розходження (розмежування) філософії та права, виробляється особливий юридичний світогляд, право набуває статусу окремої дисципліни, що вивчається спеціально-науковими методами. У постклясичну добу право зміцнює засади свого наукового статусу. Проте якщо правова наука зосереджує свою увагу на позитивному праві, на праві з точки зору його існування, то філософія – на праві з точки зору його сутності, а відповідно – на його засадах як сфери належного. За сучасних умов філософія права є філософською дисципліною, яка володіє автономним статусом, має спільний з юриспруденцією об'єкт осмислення – право як універсальний феномен. Проте це аж ніяк не перетворює її на якесь «відгалуження» юридичної науки. Вона тісно пов'язана з моральною, соціальною, політичною, антропологічною філософією, філософією релігію та історією філософії, оскільки в їх межах розглядаються дотичні до філософії права питання: як співвідносяться між собою мораль і право як регулятори людської поведінки; яке місце обіймає право в соціальному житті; як взаємодіє право і влада у політичній системі суспільства; як співвідноситься людина і право; як взаємодіють право і релігія як регулятори людської поведінки; як розвиваються погляди на право в історії філософії тощо. Разом із тим право має моральні, соціальні, владно-політичні, релігійні, історичні та ін. засади [40–42], дослідження яких має спиратися на досягнення цих філософських напрямів.

Генеза структури філософії права. Правомірність віднесення філософії права саме до сфери філософського знання підтверджується і її структурною будовою, яка перебуває у постійному розвитку, є ізоморфною структурі самої філософії. Як відомо, у структурі філософії виокремлюють такі її провідні складові частини: 1) онтологію – філософське вчення про буття; 2) гносеологію – філософське вчення про пізнання; 3) антропологію – загальне вчення про людину; загальну соціологію права; 4) культурологію – загальну теорію культури; 5) аксіологію – теорію універсальних цінностей; 6) праксеологію – філософське вчення про людську діяльність. Відповідно до такого поділу, у філософії права виокремлюють такі основні підрозділи: 1) онтологію права; 2) гносеологію права; 3) аксіологію права; 4) антропологію права; 5) праксеологію права. Важливе місце у філософії права обіймають також такі розділи, як історія

філософії права (як складова історії загальної філософії), герменевтика права (вчення про тлумачення права), а також естетика права (загальна теорія, що осмислює місце прекрасного у праві).

Онтологією права є розділ філософії права, в якому досліджуються природа і місце права в сучасному суспільстві, його взаємозв'язок із суспільним буттям, форми та джерела права, функції права як фактори визначення доцільності права [43].

Гносеологія права – це теорія пізнання права і правової реальності, розділ філософії права, і окрема юридична наука, яка вивчає особливості пізнання права і правових явищ. Гносеологія права – це методологія права, наука про істину у праві, її критерії [44].

Антропологія права – це найбільш осучаснений розділ філософії права, який концентрує увагу на людській природі (походженні) права, на з'ясуванні ролі людини у правовому середовищі, значимістю людини як найвищої соціальної цінності, дослідження філософської природи суб'єктивних прав і свобод людини і громадянина як основи розвитку права та функціонування держави [45].

Аксіологія права – це розділ філософії права, присвячений проблемам дослідження цінності права, правових цінностей, а також соціальних цінностей, які є об'єктом правового захисту або ж знаходять своє відображення у праві та співвідношення їх з правовими цінностями (мораль, справедливість, гідність, честь, рівність) [46].

Праксеологію права розглядають як розділ філософії права, предметом якої є дослідження правової діяльності в усьому розмаїтті її філософських аспектів [47].

У межах історії філософії права досліджуються поняття філософії права та її місце у системі суспільних, загальнотеоретичних та інших юридичних наук, поява філософсько-правових знань, виникнення філософії права, відображення філософсько-правових ідей у наукових теоріях і доктринах, історичний розвиток філософії права [48].

Іноді виокремлюються також галузеві філософії права, що розглядають проблеми філософії юридичних галузевих наук (філософія конституційного права, філософія цивільного права, філософія кримінального права, філософія правосуддя тощо).

Виокремлення філософії права в окремий напрям філософії обумовлено не тільки наявністю окремого предмета, але наявністю власної структури, тобто складових частин і елементів, які разом формують філософію права як цілісну дисципліну.

Онтологія, антропологія, праксеологія, аксіологія та гносеологія права тісно пов'язані між собою. Це навіть уможливило виникнення поняття «філософсько-правовий квадрат», яким пояснюється єдність чотирьох ключових – онтологічних, гносеологічних, аксіологічних і логічних – засад у визначенні сутності права, відтак і роль онтології, гносеології, аксіології та логіки права в цьому як складових філософії права [19, с. 35].

Так, онтологія права осмислює правові ситуації, правові відносини, правові норми, інститути й галузі, тісно пов'язана із антропологією права, адже саме люди є суб'єктами правових відносин і ситуацій, творцями й адресатами прав, норм і установ [49]. Вони самі «творять» (засновують, інституціалізують, підтримують дієвість) світ права, взаємодіючи зі світом соціального та світом природи, завдяки чому виникає правова реальність, яка формує людина як правову істоту, що зумовлює вивчення правового буття.

Людину як правову істоту та її правову діяльність досліджує правова праксеологія, з якою нерозривно пов'язана антропологією права.
Правова праксеологія також тісно пов'язана з правовою онтологією, оскільки вивчення правової реальності потребує врахування ролі правової діяльності людини. Аксіологія права діалектично пов'язана з правовою антропологією: без людини світ цінностей безсенсовний, оскільки усі цінності є цінностями людини як правової істоти, створюються людиною і задовольняють її потреби.

Тісно пов'язані між собою аксіологія права та онтологія права, гносеологія права має тісні взаємні зв'язки з антропологією права. Вивчаючи взаємовідношення гносеології та аксіології права, слід звернути увагу на органічний зв'язок правових цінностей з істиною – головною категорією правової аксіології: з одного боку, у сфері права цінності мають бути істинними, а з іншого – істина сама є цінністю права [50].

Нарешті, слід відзначити тісні взаємні зв'язки між гносеологією та онтологією права. Отримані правові знання, своєю чергою, є підставою для конструювання і змін правової реальності активним творчим суб'єктом – людиною. У такий спосіб можна спостерігати зворотній вплив гносеології права на онтологію права через посередництво людини як ключового суб'єкта права.

Варто відзначити, що далеко не всі структурні підрозділи філософії права опрацьовані однаково глибоко, що свідчить про несталість філософсько-правового знання, неоднаковий рівень уваги до окремих його аспектів, а відтак і нерівномірність розвитку філософсько-правового знання. При цьому всі без винятку напрями (сфери) філософії права є відкритими для дослідницького пошуку, що особливо наочно можна побачити нині, за умов стрімкої філософізації всього соціогуманітарного знання, складовою якого є юриспруденція, руйнування усталених стереотипів пізнання права, співвідношення пізнання і практики, природного та позитивного права, переоцінки ролі та місця людини в системі пра-

вових комунікацій, появи й поширення уявлень про саморозвиток (аутопойєзис, за Н. Луманом) права, значну силу його інерційності і консерватизму. Зокрема, більшою мірою опрацьовані такі розділи філософії права, як онтологія права, гносеологія права та історія філософії права. Водночас і в їх межах відбувається перегляд багатьох усталених положень і уявлень, проблематизація традиційних філософсько-правових тем і сюжетів із одночасним виникненням і поширенням нових ідей, концепцій, доктрин.

Філософія права і соціологія права. Одне із призначень філософії права – вчення про суспільство, закономірності його розвитку. Дискутивними видаються питання про загальну соціологію як філософське вчення про суспільство, а також культурологію як вчення про культурні (релігійні, моральні, владні тощо) засади права. Зрозуміло, що вони розвиваються як окремі напрями філософського вчення, але згодом стають окремими галузями науки. Так із філософії права виростає соціологія права – наука про право як соціальне явище. Об'єктом дослідження соціології права є у першу чергу влада народу та державна і самоврядна влада. Інші форми влади вивчаються соціологією права тільки у зв'язку із правовими проблемами, що виникають у процесі здійснення влади: питання взаємовідносин церкви і держави, реєстрації релігійних організацій, церковного майна, влада капіталу є предметом вивчення у зв'язку із правовими проблемами діяльності транс-національних корпорацій, гарантіями підприємництва, правовими проблемами діяльності банків та інших фінансових установ. Зазначимо, що влада капіталу частіше «непомітна» для права, оскільки реалізується і поза правом: вплив на вибори, підтримка політичних партій, лобіювання, вплив на вищу державну владу і т.п.

Отже, соціологія права як наука вивчає суспільні відносини, що виникають у рамках «соціолого-правового квадрату», окресленого такими категоріями, як соціум, індивід (людина), влада (держава), право. Тому соціологію права треба розглядати як інтегральну науку, яка дозволяє поєднати та систематизувати знання різних галузей юридичної науки.

«Багатоликість» права як соціального феномену обумовлює багатоманіття правових явищ, що надалі розширює коло юридичних дисциплін, які досліджують право як соціальний феномен. Тому виникає потреба як у систематизації цих дисциплін, так і у пошуках синтетичної науки, яка б відображала згадані проблеми у найбільш загальному вигляді. Видається, що такою наукою є не єдина філософія права, а у єдності з теорією та соціологією права. Що ж до класифікації наук, то тут традиційно послуговуються такими критеріями, як предмет та метод дослідження, із приводу чого уже не раз автор відзначав необхідність включення до числа критеріїв класифікації юридичних наук ще принципів права та його функцій.

Саме за цими критеріями поряд із галузевими та спеціально-прикладними розрізняють загальнотеоретичні юридичні науки. Їх особливістю є аналіз загальних закономірностей, що характеризують державу та право як об'єкт юридичної науки.

Важливе значення в системі юридичних наук загальнотеоретичного профілю належить таким наукам, як теорія права, соціологія права, історія політичних і правових учень, історія права і держави. Тому важливим для розуміння філософії права як джерела соціології права є визначення їх «дислокації» через співвідношення із названими науками. Ці науки прийнято називати загальнотеоретичними, адже саме вони є підставою для галузевого розвитку юридичних знань, формування світогляду правника та забезпечення приросту знань про право. Безумовно, ці науки сприяють глибокому пізнанню й удосконаленню права, мають власний предмет і методи дослідження, власну структуру та функції.

Співвідношення філософії права і соціології права та історії політичних і правових учень. Філософія права та соціологія права як загальнотеоретичні науки мають в своїй структурі окремий розділ відповідно «Історія філософії права» та «Історія соціології права», у якому досліджуються праці і філософські та соціологічні погляди на право, владу і державу в історичному ракурсі. Окрім того, увесь курс «Філософії права» побудований з таким розрахунком, щоб висвітлення сучасних проблем філософії права поєднувалося у порівняльному контексті із їх трактуванням у працях визначних представників філософії і соціології та філософії права і соціології права минулого. Разом з тим, ані філософія права, ані соціологія права не обмежуються розглядом проблем праворозуміння через призму вчень видатних вчених попередніх віків. Історичний метод є тільки основою дослідження, але не його метою, яка полягає у пошуках шляхів з'ясування найбільш загальних фундаментальних проблем права.

Співвідношення філософії права і соціології права та історії права і держави. Історія права і держави є свого роду ілюстративною базою положень філософії права і соціології права, аргументаційним тлом, яке використовується для підтвердження фундаментальних теоретичних висновків філософії права та соціолого-правових висновків щодо «життя» права. У філософії права розглядаються проблеми розвитку права і держави у «знятому вигляді», дослідники не обмежуються хронологічними підходами, виділяючи найбільш загальні закономірності в трактуванні цих соціальних явищ, у тому числі і з врахуванням історичних складових.

Однак найважливішими є взаємозв'язки філософії права з теорією права та соціологією

права, що може бути досліджено завдяки з'ясуванню спільних і відмінних рис цих наук.

Співвідношення філософії права і соціології права та теорії права. Як загальнотеоретичні дисципліни, філософія права та соціологія права і теорія права мають спільний об'єкт дослідження – право, а також складають методологічну основу юридичної науки, існуючи у вигляді ідей, поглядів, наукових шкіл, теорій, наукових доктрин. Теорія права, як і філософія права та соціологія права здійснюють обопільний методологічний вплив на розвиток науки і наукових досліджень. Філософія права «надає» для теорії права загальнофілософську методологію дослідження і розв'язання проблем функціонування та розвитку права, правотворчості та реалізації права, а теорія права, у свою чергу, є засобом «постачання» для філософії права матеріалів щодо закономірностей розвитку, функціонування права у суспільстві.

Соціологія вивчає правову сферу як соціальну підсистему крізь призму взаємозв'язків особистості, соціальної групи, суспільства, а право – як соціальне явище, застосовуючи при цьому методи загальної соціології. Ці знання є джерелом, що забезпечує розвиток теорії права.

Одночасно вони не конкурують між собою, адже кожна з цих наук має власні джерела. Так, якщо теорія права задовольняється поясненням, згідно з яким основу права становить воля держави, то філософія права, звертаючись до онтологічних засад права, не тільки «міркує» над тим, що рухає волею держави, аде й заходить інші причини виникнення, становлення і розвитку права [2]. А соціологія права при цьому досліджує соціальні взаємодії, які лежать в основі цих процесів.

Якщо теорія права має за мету вивчення економічних, політичних, ідеологічних й соціальних систем, у рамках яких існує право, то у філософії права право досліджується як суспільне явище і цілісний соціальний феномен у його взаємозв'язку із мораллю, ідеологією, культурою та світоглядом особи і суспільства. Відомо, що для соціологів важливо уважно вивчати норми права, в яких вбачаються об'єктивні індикатори соціальних чинників [3].

Якщо в основі дослідження права у рамках теорії права останнє розглядається як елемент правової системи, то для філософії права тут основою є дослідження права як елемента правової реальності через з'ясування не теоретико-прикладних, а фундаментальних проблем, а також цінності права для суспільства і особи. Соціологія ж права має предметом вивчення право як соціального явища, що породжує суспільні правовідносини та соціальні комунікації і одночасно проявляє себе як засіб соціальних комунікацій.

Зрештою, якщо для теорії права останнє важливе як універсальний регулятор суспільних відносин та покликане вирішити питання з'ясування взаємозв'язку права, держави і суспільства, то для філософії права важливими є проблеми дослідження права як мистецтва добра і справедливості з метою розвитку цивілізації та буття людини і громадянина. Соціологія ж права через з'ясування взаємозв'язків особи, права, держави і суспільства досліджує суспільне життя, суспільні відносини, в яких «оживає», проявляє себе норма права

Співвідношення філософії права і соціології права. Філософія права і соціологія права є разом із теорією права найбільш загальними юридичними науками, енциклопедією права. Як юридичні науки, філософія права і соціологія права мають об'єктом дослідження категорії, що, на перший погляд, не є першочерговими для повсякденного життя суспільства, та навіть для загального огляду правових відносин. Ці науки передбачають наявність спеціальних знань не тільки в певній сфері, але й багатьох так званих пограничних, суміжних галузях знань, характеризують еволюційний розвиток права та юридичного світогляду як важливої мети наукових досліджень, а тому залежать від рівня розвитку суспільства. Філософія права забезпечує наукову основу діяльності суб'єктів в правовій сфері, а також формує науково-методологічну основу розвитку соціології права та методологічні засади взаємодії соціології права з іншими юридичними науками і використання досягнень соціології права у загальнотеоретичних та галузевих юридичних науках, нормопроектувальній діяльності, реалізації права, в першу чергу, у застосуванні права. Соціологія права надає для філософії права матеріал про правову реальність та правове буття, застосування і реалізації права у цілому, тобто, про «життя» права для наступного узагальнення з метою визначення шляхів удосконалення правової діяльності.

Разом з тим, філософія права має своїм предметом дослідження природи та сутності права, вивчає право як феномен людської цивілізації, забезпечуючи поєднання філософських та галузевих юридичних знань і правознавства у цілому. Предметом соціології права є «життя» права, правові взаємодії і комунікації, а також соціальна ефективність права, зумовленість права соціальною дійсністю. Предметом соціології права може бути назване правове буття у рамках так званого «соціолого-правового квадрату Костицького», який окреслений межами, що визначені наступними точками: суспільство, людина, право, держава, в рамках якого відбуваються комунікації на основі моралі.

Якщо філософія права має світоглядний характер, вивчає світоглядні закономірності права у системі «людина – право», правову реальність з її взаємодією із всіма сторонами життя суспільств шляхом визначення системних і структурних характеристик права, то соціологія

права має суспільно-комунікативний характер, вивчає закономірності і тенденції розвитку права як щодо соціуму та держави, так і для конкретної людини, «обмежується» дослідженням взаємодії права та соціальних чинників, вибираючи за основу діяльнісний метод для вивчення права та поєднуючи соціолого-правові знання, емпіричну сторону правової реальності та галузеве і загальне правознавство. Для філософії права основним є з'ясування феномену права як засобу забезпечення рівності, свободи, справедливості, а для соціології права – характеристика права як соціальної категорії, що має в основі морально-етичний імператив, а також соціальну природу і призначення. За допомогою соціології права пізнаються, зокрема, позаюридичні закономірності дії права. Соціологія права не обмежується констатацією, що існує статистична залежність між двома правовими явищами або між юридичним явищем та якимось іншим соціальним явищем – економічним, психологічним, політичним тощо, не задовольняється відкриттям лише часткового зв'язку між певними причиною і наслідком, не претендуючи на висунення наукових гіпотез, формулювання законів. Головне її призначення – пояснювати, розтлумачувати та на цій основі виводити закономірності, давати обґрунтовані прогнози [4]. Пояснення при цьому повинно набувати форму причинно-наслідкових зв'язків, закономірностей, форму наукового закону, який не тільки розкриває, чому відбулася дана подія, але й дозволяє передбачити її повторення у майбутньому.

Функції філософії права та соціології права як ілюстрація взаємодії наук. Філософія права має велике прикладне значення, відіграючи роль теоретико-методологічної основи розвитку юридичних наук та юридичної практики. Щодо соціології права маємо зробити акцент на тому, що до її предмету дослідження належать взаємодія юридичних і неюридичних чинників, взаємозв'язок правових і неправових явищ. Отже, правові явища (правові чинники) становлять інтерес для соціології права (на відміну від традиційної юриспруденції) не самі по собі, а в їх зв'язку з неюридичними чинниками, а неюридичні чинники є значущими для соціології права (на відміну від загальної соціології) лише у зв'язках, впливах, взаємодії з правовими явищами.

Така спрямованість філософії права та соціології права виявляється у функціях, які визначають місце цих наук в системі наук, зокрема правової, а також у правовій практиці та в соціально-політичному і духовному житті суспільства і кожної людини.

Якщо наука – це особлива сфера життєдіяльності людини, то філософія права – це особлива сфера юридичного світогляду, яка лягає в основу наукового осмислення правового буття на основі вивчення і теоретичної систематизації правової реальності. Соціологія права виникала на перетині двох величезних масивів знань: соціології та юриспруденції, вона змогла закріпитися в свідомості наукових шкіл, але це укорінення відбувалося по-різному, часто відірване від реалій наукових парадигм і потреб практичного застосування. Тому соціологія права виконує свою прикладну роль, надаючи для філософії права матеріал про правову реальність для її наступної систематизації.

Функції філософії права та соціології права визначаються завданнями і метою цих наук. Отже, функції філософії права – це основні напрями наукового пізнання, дослідження і вивчення найбільш загальних закономірностей виникнення і розвитку права як цілісності та правових явищ як форм прояву права, що в сукупності складають правову реальність. Функції соціології права – це основні напрями дослідження соціальних комунікацій, які є результатом «життя» права», його ефективності та динаміки.

В основу розуміння функцій філософії права та соціології права покладено діяльнісний підхід[5]. Функції філософії права спрямовані на вивчення сутності права, його призначення у суспільстві, а тому ілюструють призначення (доцільність) філософії права як загальнотеоретичної науки навчальної діяльності. Функції соціології права спрямовані на вивчення дії права, породжуваних ним соціальних комунікацій, їх впливу на розвиток та вдосконалення права, їх взаємозв'язку із мораллю.

Функції філософії права та соціології права можна ідентифікувати через їх ознаки, якими є напрями: взаємозв'язок науково-пізнавальної та науково-дослідної діяльності з метою визначення природи і сутності, призначення і соціальної цінності права, а також його функціонування у суспільстві; напрями застосування теоретико-методологічних досягнень філософії права та результатів конкретно-соціологічних у юридичній науці та юридичній практиці; освітньої діяльності у сфері підготовки фахівців; напрями ідентифікації філософії права та соціології права як окремих юридичних наук у системі суспільних та юридичних наук; застосування методологічних підходів філософії права та конкретно-соціологічних підходів соціології права у нормо-проектувальній роботі; визначають сутність цілей і завдань філософії права та соціології права.

Отже, можемо визначити такі функції філософії права, які випливають із її мети та завдань [2, с. 26; 6; 7], як світоглядна (формування правового світогляду особи, соціальної групи, суспільства в цілому), легітимаційна функція (становлення здатності оцінювати існуючі правові явища, інститути, процеси), методологічна (формуванні системи понять, узагальнень, категорій, а також способів і методів пізнання права і правової реальності, виявлення правових ідей, оформлення їх у наукові концепції та теорії, ство-

рення таких правових доктрин), теоретична (дає можливість опановувати філософсько-правовим знанням як певною цілісністю), онтологічна (полягає у з'ясуванні сутнісних закономірностей права та правової реальності, виокремлення форм буття права, осмислення їх змісту, структури, форм взаємодії між ними), гносеологічна (пізнавальна) (виявлення закономірностей виникнення, розвитку і й функціонування права та його місця у системі соціальних регуляторів суспільних відносин), аксіологічна (дослідження права як соціальної цінності, цінностей, які охороняються правом), антропологічна (вказує на самовизначення людини як суб'єкта права у світі правового буття, сприяє пошуку шляхів вибудовування системи правової комунікації), праксеологічна (сприяє орієнтації людини як провідного суб'єкта права на соціально прийнятні види юридичної діяльності), інформаційна (означає пошуки адекватного відображення права і правової реальності, обґрунтування системи інформування суспільства і особи про правові приписи, забезпечення зворотного зв'язку між правовою наукою, сферою реалізації права і правотворчою діяльністю), прогностична (пов'язана із методологічною функцією і полягає в тому, що пізнання закономірностей філософії права сприяє передбаченню й прогнозуванню тенденцій розвитку правової реальності як цілісності, так і всіх її складових, обґрунтуванню шляхів розвитку «світу права» та місця в ньому людини).

Виокремлені функції філософії права в реальному житті, зазвичай, часто взаємодіють та справляють кумулятивний вплив на правове буття різних суб'єктів права, складають певну систему, забезпечують вплив філософії права на різні сфери суспільного життя. При цьому, філософія права не має потреби стати надюридичною наукою або підмінити собою наявні системи науково-правничих знань. Навпаки, філософія права реалізує свої функції через взаємодію і взаємну узгодженість з іншими гуманітарними й суспільними науками, передусім – із правовою. Вона також виявляється тісно пов'язаною з практикою формування правової свідомості і правової культури, вихованням освіченого, теоретично підготовленого й методологічно «озброєного» юриста в умовах мінливої й складної правової реальності XXI століття.

Функції соціології права демонструють як її зв'язок з філософією права, так і статус соціології права як окремої науки, лише взаємопов'язаної із філософією права та із соціальною філософією. В українській соціології права її функції визначаються як такі, що випливають з її фундаментальних засад головні напрямки теоретичного та практичного впливу на характер оптимізації правового регулювання, які відображають основне призначення соціології права, її роль у прогресивному розвитку права та перетворенні суспільства [4].

Відмітимо, що за своїм змістом такі функції соціології права, як методологічна, гносеологічна, теоретична, онтологічна, антропологічна та аксіологічна за змістом аналогічні відповідним функціям філософії права, але відрізняються за методами їх реалізації. Можемо сказати, що умовою реалізації згаданих функцій філософії права є здійснення відповідних функцій соціології права, яка дозволяє зробити останні ефективними завдяки дослідженню за рахунок соціолого-правових методів і способів правової реальності, закономірностей розвитку права та правових явищ. Наприклад, назвемо тут гносеологічну функцію соціології права (ілюструє її як інструмент пізнання правової реальності, правового буття та особливостей правової свідомості людини, соціальних груп або суспільства), теоретичну (соціологія права – сукупність понять, концепцій, теорій та наукових доктрин), теоретико-пізнавальну (це осмислене і систематизоване знання, яке розвивається на основі нових знань, отриманих здебільшого в результаті конкретних соціолого-правових досліджень). З цього приводу згадаємо, як влучно висловлюється Ж.-Л. Бержель, функція юридичної соціології полягає в тому, щоб досягти й осягти глибинний рівень соціально-правової реальності, прихований за виявленнями, які лежать на поверхні [1].

Сьогодні можемо стверджувати, що соціологія права «бачить» істинний зміст і призначення права ширше, ніж інші науки, оскільки опирається на знання про практику «життя» права, охоплює своїми дослідженнями правову реальність в соціальному контексті, не тільки виявляє, аналізує правові явища, але й з'ясовує генезу цих явищ та прогнозує їх розвиток (прогностична функція соціології права). Передбачення набуває особливо великого значення як наукове обґрунтування про перспективи, можливий стан того чи іншого соціально-правового явища в майбутньому та (або) альтернативні шляхи і терміни їх здійснення [4].

Пояснювальна функція соціології права спрямована на дослідження соціальних проблем появи права, його розвитку як безперервного процесу правових явищ, появи норм права, їх формування в галузі права, законотворчих проблем з врахуванням суспільних перетворень. "Такий підхід орієнтує конкретні дослідження на пошуки нових неюридичних чинників, що впливають на право чи зазнають його впливу, на виявлення його нових механізмів і напрямків"[8], - писав В. П. Казимирчук - один із перших на радянських теренах вчених, що почали дослідження соціології права.

Виокремимо інформаційну функцію соціології права, яка полягає у її великому потенціалі забезпечення необхідними даними як правової науки, так і політико-правової та юридичної (праксеологічна функція соціології права). Без

соціології права та здійснюваних на підставі її науково-методологічних досягнень конкретних соціолого-правових досліджень уже неможливо уявити сучасні суспільне життя. Завдяки праксеологічній функції соціологія права дозволяє виробляти пропозиції і рекомендації для політики і практики, не обмежуючись каузальним поясненням соціальних і правових явищ. В рамках соціології права здійснюються не тільки фундаментальні, теоретичні, але й прикладні, емпіричні дослідження, що ілюструє тісний зв'язок, взаємодію теорії та практики[9].

Окремо скажемо про критичну функцію соціології права, яка, на думку Ж. Карбоньє, як система "віддзеркалювання" правової реальності має принципове значення, особливо щодо "догматичного права", як інструмент, як незалежний від правознавства засіб його критичної оцінки [10]. Сенс цієї функції полягає в тому, щоб спільними зусиллями різних наукових напрямів збільшувати потенціал правових, соціально-правових досліджень та їх практичну віддачу, причому без зневажливого ставлення до свого об'єкта – права, з огляду на його важливість для життєдіяльності суспільства [2].

Отже, порівняльний аналіз предмету, методів і об'єкта, а також функцій філософії права і соціології права дозволяє стверджувати, що з розвитком філософії права відбувається їх структуризація, виділення в окремі науки онтології, гносеології, антропології та аксіології права, а надалі і соціології права. Цей процес починається з поширення протосоціологічних поглядів на суспільство, людину, право і державу, а надалі переходить у формування окремої науки, яку визнано такою у 1962 році на всесвітньому конгресі соціологів. Філософія права та соціологія права разом із теорією права складають сьогодні свого роду енциклопедію права, є універсальними юридичними науками, визначають особливості формування правової свідомості і правового світогляду, розвитку правової культури та юридичної науки у цілому, є основою розвитку законодавства та підвищення ефективності юридичної практики.

Список використаних джерел:

1. Бержель Ж.-Л. Общая теория права / Под общ. ред. В.И.Даниленко / Пер. с фр. М.: NOTA BENE, 2000., с. 301.

2. Кальной И.И. Философия права: Учебник. Санкт-Петербург : Изд-во Р. Асланова *"Юридический центр Пресс"*, 2006. С. 26.

3. Погрібний О. О. До питання про предметно-об'єктну визначеність юридичної соціології // *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ,* 2006 р. Вип. 32, С.324.

4. Савчук С.В. Функції юридичної соціології // *Науковий вісник Чернівецького університету імені Ю. Федьковича.* Правознавство Вісник 180.

5. Гусарєв С.Д. Діяльнісний підхід у структурі методології сучасного правознавства. *Альманах права.* 2011. Вип. 2. С. 29-33.

6. Кожевников В.В. Функции философии права и ее значение в подготовке будущего юриста. *Вестник Омского университета*. Серия «Право». 2014. № 1 (38). С. 6-10;

7. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.І. Максимов та ін. / за ред. д-ра філос. наук, проф. О.Г. Данильяна. Харків : *Право*, 2009. С. 20-21.

8. Казимирчук В.П. Социологические проблемы действия права в социалистическом обществе // *Право и социология.* М.: Наука, 1973, с. 69.

9. Губарь О. М., Попова Е. В. Социология права: Учебное пособие. Донецк: «Вебер» (Донецкое отделение), 2007. С.56-57.

10. Карбонье Ж. Юридическая социология. Б.: БГК им. И.А. Бодуэнаде Куртенэ, 1998, с. 299.

11. Костицький В. В. Право як цілісність // *Право України*. 2002. № 2. С. 8-9.

12. Костицький В. В. Соціологія права як наука // *Соціологія права*. 2012. № 2-3 (4-5). С. 3- 8.

13. Мелкевік Б. Поняття права та сучасна філософська рефлексія. Філософія права і загальна теорія права. 2012. № 2. С. 74.

14. Kość A. Podstawy filozofii prawa. Lublin : Petit, 1988. S. 22–23.

15. Szyszkowska M. Europejska filozofia prawa. Warszawa : C.H. Beck Wydawnictwo Polska, 1995. S. 3.

16. Лукич Р. Методология права : монография / Перевод с сербохорватского Кулистикова В.М. ; под ред. : Керимов Д.А. (Вступ. ст.). Москва : Прогресс, 1981. С. 69.

17. Murphy J., Coleman J. Philosophy Of Law : An Introduction To Jurisprudence. 2-nd ed. Boulder : Taylor & Francis Inc, 2013. 260 p.

18. Буржуазные теории права : реферативный сборник. Вып. 2. Москва, 1982. С. 33–34.

19. Козловський А. Філософія права як вона є. Право України. 2011. № 8. С. 32–33.

20. Алекси Р. Природа философии права / Максимов С.І. Філософія права : сучасні інтерпретації : Вибр. праці : статті, аналіт. огляди, переклади (2003–2010). Харків : Право, 2010. С. 193.

21. Гегель Г.В.Ф. Философия права / Пер. с нем. ; Ред. и сост. Д.А. Керимов, В.С. Нерсесянц ; Авт. вступ. ст. и примеч. В.С. Нерсесянц. Москва : Мысль, 1990. С. 59.

22. Шершеневич Г.Ф. История философии права. 2-е изд. Санкт-Петербург : Изд-во братьев Башмаковых, 1907. С. 8–9.

23. Stelmach J. Ponowoczesna filozofia prawa. Studia z filozofii prawa. 2003. V. 2. S. 17.

24. Zippelius R. Rechtsphilosophie. Munich : Verlag C.H. Beck, 1982. S. 2.
25. Melkevik Б. Philosophie du droit. Quebec : Les presses de l'université Laval, 2010. Vol. 1. P. 23.
26. Алексеев С.С. Философия права. Москва : НОРМА, 1998. С. 2.
27. Керимов Д.А. Предмет философии права. Государство и право. 1994. № 7. С. 6.
28. Нерсесянц В.С. Философия права : учеб. для вузов. Москва : ИНФРА-М-Норма, 1997. С. 10.
29. Малахов В.П. Философия права : учеб. пособие. Москва; Екатеринбург : Деловая книга, 2002. С. 31.
30. Opałek K. Problemy metodologiczne nauki prawa. Warszawa : PWN, 1962. S. 289–290.
31. Рабінович П. Філософія права : деякі «вічнозелені» наукознавчі сюжети. Право України. 2011. № 8. С. 15.
32. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.І. Максимов та ін. / за ред. д-ра філос. наук, проф. О.Г. Данильяна. Харків : Право, 2009. С. 8.
33. Шемшученко Ю.С. Актуальні проблеми філософії права. Проблеми філософії права. 2003. Т. 1. С. 7–8.
34. Костицький М.В. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції : Вибрані наукові праці. Чернівці : Рута, 2008. С. 22–23.
35. Нерсесянц В.С. Философия права. Москва : НОРМА : Инфра-М, 2012. С. 11–16.
36. Stawecki T. Filozofia prawa a teoria prawa : spór nierozstrzygalny czy pozorny? Studia Iuridica. 2006. S. 212–220.
37. Бігун В.С. Людина в праві. Правове людино-розуміння як філософсько-правова проблема. Проблеми філософії права. 2003. Т. 1. С. 127.
38. Козюбра М.І. Місце філософії права в системі суспільствознавства (до питання про дисциплінарний статус філософії права). Проблеми філософії права. 2003. Т. 1. С. 29–31.
39. Максимов С.И. Правовая реальность : опыт философского осмысления : монография. Харьков : Право, 2002. С. 18; Максимов С. Вступ до курсу «Філософія права». Право України. 2011. № 8. С. 378.
40. Максимов С. До питання про засади права : спроба систематизації. Право України. 2011. № 8. С. 38–46.
41. Цуркан-Сайфуліна Ю.В. Владні засади права : філософсько-правове дослідження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.12 ; НУ «ОЮА». Одеса, 2017. 381 с.
42. Rottleuther H. Foundations of Law. Dordrecht, 2005. 205 p.
43. Бандура О.О. Онтологія права як складова філософії права (деякі міркування). Філософські та методологічні проблеми права. 2016. № 2. С. 55–66.
44. Бандура О.О. Гносеологія права як складова філософії права (загальні думки). Філософські та методологічні проблеми права. 2018. № 1-2. С. 25–33.
45. Бандура О.О. Антропологія права як складова філософської антропології (загальний нарис). Філософські та методологічні проблеми права. 2019. Т. 17. Вип. 1. С. 8–15.
46. Бандура О.О. Аксіологія права як складова філософії права. Філософські та методологічні проблеми права. 2015. № 1-2(9-10). С. 45–56.
47. Бандура О.О. Праксеологія права як складова філософії права. Філософські та методологічні проблеми права. 2017. № 2. С. 11–23.
48. Дамирли М.А. История философии права и история правовой мысли : вопросы соотношения. Проблеми філософії права. 2005. Т. III. С. 351–354.
49. Мелкевик Б. Зачем изучать философию права? Некоторые размышления о преподавании философии права. Проблеми філософії права. 2010–2011. Том VIII-IX. С. 136.
50. Бандура О.О. Правознавство в системі наукового знання : Аксіологічно-гносеологічний підхід : монографія. Київ : Київ. нац. ун-тет внутр. справ, 2010. С. 149–174.

УДК 340.121.5
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2021-2.6

Севрюков Д.Г.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії та історії права та держави
Інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-4106-6375

СОЦІАЛЬНЕ ГРОМАДЯНСТВО В СУЧАСНІЙ ЄВРОПІ

SOCIAL CITIZENSHIP IN MODERN EUROPE

Стаття присвячена проблемі соціального громадянства. Основна мета полягає у дослідженні природи та сучасної трансформації соціального громадянства в умовах європейської інтеграції. У роботі юридичний вимір соціального громадянства розглядається в контексті проблеми узгодження політики захисту договірних свобод на внутрішньому ринку Євросоюзу та національної соціально-економічної політики держав-членів. Констатовано, що соціальне громадянство є формою соціального контракту. Воно складається з ціннісних, нормативних, інституційних елементів, які утворюють систему взаємних прав та зобов'язань між індивідом, суспільством та державою. Міжнародно-правовий принцип рівності всіх прав, їх неділимості сприяв процесу переосмислення концепції громадянства та практиці реалізації прав у межах суверенних територій. Акцентовано увагу на тому, що соціальне громадянства перестає бути суто національним феноменом. Сформульовано висновок про те, що воно втрачає зв'язок із національною державою, стає транскордонним, прив'язаним до особистості та обґрунтовується правами людини, а не лише державним суверенітетом. Постнаціональне громадянство є наслідком еволюції ідеї соціального громадянства. І цей наслідок відображає логіку історичного розвитку в контексті експансії праволюдинного підходу в межах європейських інтеграційних структур. Для регіональної європейської інтеграції викликом має стати посилена пандемією COVID-19 криза довіри та солідарності. Брак дієвих механізмів співпраці можуть поставити під сумнів фундаментальну значущість договірних свобод, які становлять основу постнаціонального громадянства. Тому Євросоюз змушений буде ухвалювати стратегію подолання комплексної кризи. Відновлення соціально-економічного стану та духу солідарності потребуватиме від антикризової програми дієвих механізмів масштабного інвестування та фінансування, мінімуму декларативності, обов'язкового, а не рекомендаційного характеру

Ключові слова: *соціальна держава, соціальні права, свобода вільного пересування, права людини, соціальна інклюзія, європейська інтеграція, євроскептицизм, солідарність.*

The article is dedicated to the problem of social citizenship. The main purpose of the work is to investigate the nature and the modern transformation of social citizenship in the context of European integration. It was stated that social citizenship is a form of a new social contract. It consists of value, normative, institutional elements that create the system of mutual rights and obligations between an individual, a society and a state. A social citizenship is being transformed as general idea and as particular model within various types of welfare states in European countries. International legal principle of equality of all rights and their indivisibility aided the process of rethinking of social citizenship conception and realizing the rights practice in the sovereign territories. Attention is drawn to the fact that social citizenship is ceasing to be a national phenomenon. It concludes that it loses links with a national state. It becomes transboundary and is tied to identity. It is grounded in human rights but not only in State sovereignty. A postnational citizenship is a result of the evolution of the social citizenship idea. And such effect reflects the logic of the historical development in the context of the human rights approach expansion within European integrative structures. In several decisions the Court of Justice turned T.H. Marshall's idea of the solely national citizenship as status necessary for social integration to transnational that is links with Union citizenship. The Court redefines the principle of territoriality and rendered its ethnic meaning. Further the Court in response to growth of Euroscepticism decides that freedom of movement as an element of main status of European Union citizen is not an absolute. An access to social rights is conditional and remains dependent on fulfilling requests of country of residence. Under the European Pillar of Social Rights European Union seeks to combine economical efficiency with social solidarity and to make social dimension of EU a viable alternative to nationalist sentiment that constitute risks of Europe disintegration.

Key words: *welfare state, freedom of movement, human rights, social inclusion, European integration, Euroskepticism, solidarity.*

Актуальність теми. Предметом дослідження є соціальне громадянство. Поняття, яке позначив цим терміном англійський соціолог Томас Х. Маршалл у своїй знаковій праці [1], ґрунтувалося на ідеологічно навантаженому розумінні соціального, яке скоригувало ціннісні основи культури та стало нормувати юридичні практики. Соціальна держава, соціальна політика, соціальна справедливість, соціальні права, нарешті соціальне громадянство – ідеологеми, інституції та юридичні конструкції, які змінили суспільний ландшафт у Європі. У XX столітті соціальне громадянство означало специфічний статус із певним обсягом юридичних можливостей та обов'язків, які мали сприяти повноцінній інтеграції в суспільне життя. Отримання повноправного статусу залежало від наявності громадянства європейської країни, в якій будувався власний проєкт соціальної держави. У наш час унаслідок євроінтеграційних процесів громадяни держав-членів Євросоюзу мають два громадянства – своєї країни та Союзу. Тлумачення змісту та призначення громадянства ЄС Судом справедливості та іншими інституціями відкинули традиційне розуміння соціального громадянства як суто національного. Подвійність громадянства, з одного боку, відображає інтеграційну логіку, а з іншого – викликає суперечності у взаємовідносинах між державами-членами та інституціями Союзу. У новітніх умовах традиційне розуміння поняття національного громадянства замінюється дискурсами про пост-, над- або транснаціональне громадянство.

Аналіз дослідження проблеми. Проблематика соціального громадянства традиційно досліджується в межах соціології (Т. Маршалл, О. Ярская-Смірнова, П. Романов та ін.). Трансформації природи громадянства в умовах євроінтеграції присвячені праці Ф. де Вітте, Д. Хітера, С. Хааса та ін. На основі виявлених тенденцій обґрунтовується постнаціональний, транскордонний характер сучасного європейського громадянства. Натомість у цій роботі юридичний вимір соціального громадянства розглядається у контексті проблеми узгодження політики захисту договірних свобод на внутрішньому ринку Євросоюзу та національної соціально-економічної політики держав-членів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Соціальне громадянство – феномен XX століття, який склався у другій його половині. Одним із головних чинників формування та утвердження соціального громадянства стало переосмислення значення людини, взаємовідносин суспільства та держави. У добу розквіту проєкту соціальної держави утворились умови для всебічної суспільної інтеграції, організованого захисту індивіда від соціальних ризиків, юридичного визнання людської гідності як основоположної цінності, підвалини правотворчої та правозастосовної діяльності держави. Соціальне громадянство концептуально засновується на солідарності та специфічному уявленні про справедливість (соціальну справедливість) та юридично втілюється у системі прав, ключове місце в якій відводиться соціальним правам.

Незважаючи на наявність критичних дискурсів, які супроводжували еволюцію соціальної держави протягом усього часу її існування, соціальне громадянство стало загальноєвропейською конвенційною категорією в питаннях визначення напрямів та меж державного втручання в соціально-економічну сферу, взаємної відповідальності публічно-владних структур, суспільних інституцій та індивідів.

Сучасна криза соціальної держави спричинена процесами глобалізації, постіндустріального розвитку економіки, демографічними змінами, які вже не одне десятиліття ставлять під сумнів її досягнення та майбутнє. Проте європейські країни (як у межах ЄС, так і на національному рівні) намагаються оптимально пристосувати соціальні моделі та правові системи до історичних викликів. Соціальне громадянство як тренд поступального розвитку є спільним для країн-членів ЄС. А його безпосередній зміст зумовлений конкретною соціальною моделлю, особливостями правової культури, економічними можливостями та іншими чинниками. Соціальне громадянство трансформується і як спільна ідея, і як конкретна модель у межах різних типів соціальної держави в європейських країнах.

Траєкторії національних реформ соціальної сфери суттєво залежать від попереднього розвитку (path dependency problem). Однак при цьому такі колії, з яких складно зійти через тривалий досвід європейської інтеграції, ведуть до одного спільного пункту призначення – держави можливостей. Метою такої держави є розвинуте соціальне громадянство. Способи реалізації відрізняються від доктрин і практик більш ранніх версій європейської соціальної держави. Але ідея соціальної інклюзії та взаємної відповідальності заради гідного життя визначає порядок денний.

На початку XXI століття населення країн Західної Європи проживають в універсумі, в якому поєднуються цінності автономії особистості, державного втручання в соціальну та економічну сфери, демократії та верховенства права. Ідея європейського громадянства ґрунтується на гарантіях соціальної безпеки та самореалізації індивіда. Незважаючи на виклики постіндустріального розвитку, багатоаспектних процесів глобалізації, які зумовили переосмислення, модернізацію, реформування соціальних моделей у європейських країнах зберігаються найвищі соціальні стандарти. Соціальна держава у всіх своїх регіональних та національних варіаціях є спільним проєктом владних та громадянських інституцій. Сучасна соціальна держава містить не лише соціально вразливі верстви населення, а й середній клас як одного з основних споживачів

соціальних послуг та водночас тієї сили, яка підтримує її легітимність та перетворення. Соціальний захист, інвестування у соціальну інфраструктуру, освіту, підтримка економічної макростабільності, сприяння купівельній спроможності, політика екобезпеки утворюють прийнятне соціокультурне та екологічне середовище, яке уможливлює гідний рівень життя.

Формою новітнього суспільного контракту є соціальне громадянство. Воно і складається з ціннісних, нормативних, інституційних елементів, які утворюють систему взаємних прав та зобов'язань між індивідом, суспільством та державою. І сьогодні ця система видається доволі жорсткою як щодо питання про актуальну політику національних європейських урядів, так і щодо вибору стратегії подальшого розвитку. Бюрократія та індивіди, владні та неурядові організації ухвалюють, узгоджують рішення та діють у межах парадигми, сформованої під впливом дискурсу повноцінного громадянства. Спектр можливостей у рішеннях та практиках, заданих цією парадигмою, є доволі гнучким, але водночас обмежений ідейно-нормативним простором, який позначається терміном «соціальна держава».

Основою повноцінного громадянства є соціальні права. Осмислення сучасних концептуалізацій повноцінного громадянства, юридичного закріплення та відповідних правозастосовних практик потребує дослідження проблематики соціальних прав, а саме походження ідеї, юридичного затвердження, розвитку й трансформацій. При цьому етапи ідеалізації соціальних прав, позитивації, седиментації в соціальному досвіді мають розкриватись з урахуванням історичного та соціокультурних контекстів. Урахування соціокультурних чинників надає змістовності загальним поясненням логіки історичного поступу, схильним до певної схематичності і сприяє розумінню специфіки категорії соціального громадянства в країнах Західної Європи, яка за всієї своїй подібності не є однорідною. Значущість історичного чинника зумовлена тим, що першопричини визнання соціальних прав продовжують утримувати колію розвитку європейських систем соціального права.

Сучасна людина, яка має громадянство ЄС, претендує на повноцінну соціальну інклюзію та безпеку, освіту, медичне забезпечення, прийнятне екологічне середовище та інші блага та послуги, які гарантуються демократичними урядами на основі принципу верховенства права. Проте і одна з первісних причин запровадження соціальних прав як реакції проти дезінтеграції суспільства, надзвичайного розшарування з революційним потенціалом не зникає з порядку денного. Соціальна незахищеність ставить під сумнів дієвість громадянських та політичних прав, є одним із чинників відчуженості від держави, апатії чи байдужого ставлення до її долі в кризових ситуаціях. Соціальні права входять у ціннісні основи європейської правової культури та нормують відповідні юридичні практики. По суті, без соціальних прав навряд чи є можливою легітимність сучасних національних урядів. Соціальні права, зокрема, в часи домінування праволюдинного підходу (human rights approach) є опорними конструкціями держави. Соціальне громадянство є наслідком еволюції соціальних прав як соціокультурного феномену.

Сучасне розуміння соціальних прав тісно пов'язане з певними ціннісними підвалинами. Соціальні права як вираження людських потреб спираються на гуманізм, суспільну солідарність, мають за мету забезпечення гідності життя та певний ступінь особистої автономії. Однак це стосується доби, коли праволюдинний дискурс містив соціальні права як невід'ємний компонент системи прав. Гідність як фундаментальна цінність стала інтегрувальною для громадянських, політичних, соціальних прав.

У процесі становлення системи соціального законодавства не людиновимірність, гідність, солідарність чи соціальна справедливість визначали його цілі та принципи. Поштовхом стали реакції місцевих та центральних властей на проблеми масової бідності та злиденності. Через досвід поєднання позитивних, дискримінаційних, примусових практик, притаманних країнам (незалежно від форм політичних режимів), приходять до гідності та солідарності як ціннісних підвалин соціального права. У подальшому, в часи протистояння з комунізмом, гідність, автономія в умовах індивідуалістичної культури, демократії та верховенства права стали визначальними характеристиками європейських проєктів соціальної держави, які протиставлялись тоталітарним антиподам.

Дискусії про природу соціальних прав – етичну чи юридичну – не стосуються природної об'єктивності. Ця суперечка породжена та існує суто в межах ідеологічних дискурсів. Будь-яка ідеологічна мова вичерпно описує, позначує, конструює соціальну реальність. Соціальні права – ідеологічні конструкції та явища створеної соціальної реальності, що мають знаково-символічну форму та виступають як текст, відкритий для інтерпретації та обґрунтування відповідно до принципів тієї чи іншої ідеології. Переведення морально-етичних домагань у юридичні конструкції є результатом ідеологічного впливу певних доктрин, які стали домінантними в конкретному просторі в певний час.

Класичний лібералізм убачав основи порядку в громадянських та політичних правах, соціальний лібералізм дієвість громадянських та політичних прав пов'язував із запровадженням соціальних та економічних, лібертаріанство знову не бачить жодних інших прав, окрім «справжніх природних». Ці внутрішні рефлексії ліберального мислення породжували відмінні течії, які оформлювались у самостійні комплекси ідей,

що обертались та сперечались навколо власності, свободи, права, взаємодії індивіда, суспільства та влади. Як відомо, проблематика соціальних прав не перебуває в орбіті суто лібералізму в різних версіях. Є й інші «ізми», світоглядні системи, які формували своє ставлення до «соціального питання».

До Нового часу людина була членом локальних спільнот, які її забезпечували корпоративними правами та обов'язками. Цей внутрішній зв'язок між членами територіальної або професійної спільноти характеризувався чіткою груповою належністю та відповідною ідентичністю. У стосунках із верховною владою людина мала статус підданого, обсяг можливостей якого залежав від місця в соціальній ієрархії.

Поява громадянина означала поширення певних статусних можливостей, які практикувались на рівні міських та професійних спільнот на індивіда. Індивід, який був створений філософськими вченнями та революційними практиками доби Просвітництва, став носієм загальної громадянської свободи. В образі громадянина поєднались свобода особистості та обов'язки перед народом-нацією, частиною яких він є. Так, класичне громадянство є публічно-правовим зв'язком між індивідами та державою, джерелом та носієм суверенітету. Воно містило легально-нормативний (права та обов'язки) та морально-імперативний (нову ідентичність людини, яка перестала бути замкнутою в локальному просторі групи та стала членом універсального світу національної держави) складники. Громадянство пропонувало права особистості, які поступово доповнювались політичними та соціальними в неоднаковій послідовності залежно від місця та часу. Тобто спочатку громадянство відображало ідеал вільного середньовічного республіканського міста. Громадянин повинен мати права та свободи, які безпосередньо стосуються особистої безпеки, власності, яка забезпечує автономне життя та відносну незалежність. Вимоги визнання непорушності громадянських прав, їх природності, походили, окрім іншого, з недовіри до верховної влади. У подальшому, з утвердженням принципу народного суверенітету, право брати участь у формуванні представницьких владних структур, не в останню чергу з метою забезпечення дієвості громадянських прав, стало актуальним і доповнило поняття громадянства. «Громадянство є феноменом, що історично змінюється; воно позначене постійною політичною боротьбою, конфліктами та пошуком відчуття належності» [9].

Процес розширення громадянства продовжився у другій половині XX століття в часи розквіту європейських проєктів соціальної держави. Як наслідок, оформилась доктрина та механізм реалізації соціального громадянства. У першу чверть XXI століття феномен громадянства вбирає взаємопов'язані різновиди: соціальне, політичне, економічне, культурне та ін.. А головне те, що відбувається трансформація природи громадянства. Воно під впливом процесів глобалізації втрачає зв'язок із національною державою, стає транскордонним, прив'язаним до особистості та обґрунтовується правами людини, а не суто державним суверенітетом. «Глобалізація … порушує питання про природу громадянства в наш час» [10, с. 162], а «…дослідження концепту «громадянство» перетинає національний контекст та оцінює можливості для розгляду цього поняття у регіональній та глобальній площині» [11]. На цьому етапі «…постнаціональне громадянство ґрунтується на універсальних правах та обов'язках особистості, а не на правах та обов'язках, які відображають специфіку конкретної національної держави» [1, с. 120].

Постнаціональне громадянство є наслідком еволюції соціального громадянства. І цей наслідок, якщо і не є логічним із точки зору класичної концепції соціального громадянства, то відображає логіку історичного розвитку в контексті експансії праволюдинного підходу в межах європейських інтеграційних структур. У процесі ускладнення проєкту соціальної держави, коли вона почала в більших масштабах, обслуговувати інтереси середнього класу, відбувся важливий поворот. Держава не обмежувала себе патерналістською функцією забезпечення гарантованого мінімуму та організацією чи нормативним сприянням організації соціального страхування. Соціальні програми у сфері освіти, охорони здоров'я, житлового будівництва та ін. забезпечували легітимність подальшого владного втручання у сфери громадянського суспільства. У подальшому повноцінне громадянство розкривається через мету самореалізації та гідності, а не права на існування. Гідний рівень життя індивіда містить різні аспекти (соціальні, економічні, культурні, безпекові). Міжнародно-правовий принцип рівності всіх прав, їх неділимості сприяв процесу переосмислення концепції громадянства та практиці реалізації прав у межах суверенних територій. Ми живемо у світі, в якому права людини стали новою релігією. Як і в релігійних ученнях, завжди залишається простір для суперечливих інтерпретацій, зловживань із боку суб'єктів, які перебирають на себе повноваження формулювати офіційні доктрини та актуальне розуміння змісту основних принципів. ЄС на рівні Суду справедливості вирішує ключову проблему національного громадянства – включення/виключення.

Симбіоз цінностей та принципів утворюють нормативний універсум, у якому містяться всі потрібні доктринальні засоби, які можуть використовуватись Судом ЄС для розв'язання складних питань у справах, пов'язаних із захистом базових свобод на внутрішньому ринку.

У низці рішень (Case C–184/99 R Grzelczyk v Centre public d'aide social d'Ottignies-Louvain-la-

Neuve [2001] ECR I–6193, Michel Trojani v Centre public d'aidesociale de Bruxelles (CPAS). Case C-456/02, C-256/04 Ioannidis та ін.) Суд справедливості перетворив Маршаллівську ідею суто національного громадянства як статусу, необхідного для соціальної інтеграції, на транснаціональне, зв'язавши його з громадянством Союзу. Усі громадяни ЄС набули гарантованих економічних, соціальних та політичних прав на території держав-членів Союзу. Усі громадяни ЄС отримали доступ до ринків праці, відповідні національні системи соціального захисту та право політичної участі на місцевому рівні, незалежно від того, на території якої країни вони перебувають. Надання цих прав означає те, що європейська ідея рівності можливостей стала правом європейців [3, с. 170].

Суд переосмислив принцип територіальності, позбавивши його етнічного змісту. Національні держави, які заглибились у процеси регіональної інтеграції, поступово перестали спиратись на «договірну ідею клубного членства» [8, с. 17]. Привілеї доступу до закритих велферних систем, які надавала наявність громадянства країни, відкидались через поширення прав на резидентів. Перебування (residence) – «нова національність» [7, с. 43] – є тією метафорою, яка чітко розкриває тенденції в розвитку правлюдинного підходу в контексті процесів європейської інтеграції на початку XXI століття. Із набуттям Хартією основних прав статусу первинного джерела в системі права ЄС у Суду з'явились суттєві можливості використовувати ідеологію людських прав, абстрактні принципи та норми для обґрунтування внутрішніх свобод.

В умовах фінансових та боргових криз, євроскептицизму, прагнень держав-членів зберегти свій «соціальний суверенітет» Суд ухвалює у 2014 році рішення, в якому заперечує наявність рівного доступу до виплат зі страхових фондів у разі відсутності наміру шукати роботу та сплачувати відповідні внески. Відмова в наданні соціальних прав не є порушенням свободи вільного переміщення, якщо «єдиною метою його здійснення є отримання соціальної допомоги» (Dano v Jobcenter Leipzig, C-333/13, EU: C: 2014:2358). Рішення Суду справедливості стало логічною реакцією на «соціальний туризм» та повернення до традиції «заслуженого громадянства», яке передбачало доступ до соціальних виплат економічно активним резидентам [6, с. 11]. Тепер Суд уважає, що свобода вільного пересування як елемент базового статусу громадянина ЄС не є абсолютним. Доступ до соціальних прав є умовним та залежить від виконання вимог держави перебування (наявність трудового договору). У разі відсутності дієвої інтеграції або справжнього зв'язку з країною претензія на отримання доступу до соціальних прав розглядається як зловживання правом на вільне пересування. До того ж право залишатись у країні залежить від наявності достатніх коштів. Це рішення демонструє те, що Суд із м. Люксембург уловлює настрої в державах-членах. Рівність у правах – привілей тих відповідальних громадян Союзу, які є активними учасниками ринку праці. У країнах, які переймаються захистом своїх велферних систем від паразитування з боку бідних європейців, новий правовий прецедент сприймається як торжество справедливості. З іншого боку, рішення легалізує формування андеркласу громадян, які, не маючи політичного представництва та матеріального забезпечення, залишаються беззахисними від кричущих форм виключення [5, с. 97]. Практика Суду свідчить про те, що конструкція громадянства ЄС, особливо у контексті прав на вільний рух та недискримінацію, сприяє більш інклюзивним роздумам значення свободи, справедливості, рівності та участі в межах ЄС. Хоча так само може спонукати до практик відчуження. Через те, що громадянство ЄС та вільний рух не є частиною складної, гнучкої та демократичної інституційної структури, Євросоюзу складно врегульовувати суспільні конфлікти, які викликані практикою включення/виключення та легітимувати зроблений вибір [12, с. 22–37]. Уявлення про зміст, межі, підстави соціального громадянства різняться на національному та інтеграційному рівнями, що містить конфліктний потенціал. Право Євросоюзу має пріоритет над національним правом. Але ЄС не є державою. Усі серйозні ініціативи перетворити ЄС зі специфічного міждержавного об'єднання з невизначеною природою на утворення, що за своїми основними ознаками було б дуже схожим на федеральну держави повністю (Конституція) або частково (Лісабонський Договір), не пройшли. Держави зберегли суверенне право виходу з ЄС, яке з гіпотетичної можливості перетворилось на дійсність, коли явні або уявні загрози національним інтересам переважили вигоди від членства. Одним із чинників успішності голосування за Brexit стала антимігрантська кампанія, основними тезами якої було те, що мігранти з ЄС не лише забирають робочі місця у громадян Великої Британії, а і «соціальні ресурси» [4, с. 172]. В умовах, коли в країнах-членах зросла популярність (ультра)правих партій, скептично налаштованих до міграційної політики ЄС, заради стійкості самого об'єднання, відбувається пошук компромісних рішень. Суть пошуку (як доктринального, так і політичного) полягає в тому, щоб зменшити тиск на державні соціальні бюджети, зберегти дієвість інтеграції за несприятливих обставин. Цей суперечливий процес, з одного боку, потребує збалансованості між політикою національних урядів та структурами ЄС, а з іншого – проблематика соціальної держави виходить за межі національних та регіональних кордонів через вплив глобалізації.

У 2017 році в ЄС ухвалюється Декларація про Європейську опору соціальних прав

(European Pillar of Social Rights). Документ містить принципи та правила, реалізація яких має на меті розв'язання проблем, які не були вирішені в межах Лісабонської стратегії, як-от бідність та виключення. Ключовими напрямами визначені рівні можливості та доступ до ринку праці, справедливі умови праці, соціальний захист та включення. Цей проєкт є черговою спробою поєднати економічну ефективність із соціальною солідарністю, зробити соціальний вимір Союзу дієвою альтернативою націоналістичним настроям, які загрожують дезінтеграцією Європи. Євроскептицизм живиться невирішеними проблемами зайнятості, міграції, соціального захисту, незгодою з політикою Союзу щодо соціально-економічної сфери. І соціальне громадянство залежно від результатів здійснення нової стратегії може стати як символом зміцнення ЄС, так і чинником посилення конфронтації всередині держав-членів і національних урядів з інституціями Союзу.

Наприкінці 2020 року французьким Інститутом європейського соціального захисту і соціальної та солідарної економіки запропонована ініціатива «ACT 4 FOR SOCIAL EU», яка передбачає створення та координацію широкої коаліції учасників із метою реалізації ідеї Соціальної Європи. Розвиток принципів, зафіксованих в Опорі, потребує розширення соціального управління ЄС, надійних та масштабних соціальних домовленостей після безпрецедентної кризи у сфері охорони здоров'я, економіки та соціальної політики» [13].

Висновки. Соціальне громадянства перестає бути суто національним феноменом. Воно втрачає зв'язок із національною державою, стає транскордонним, прив'язаним до особистості та обґрунтовується правами людини, а не лише державним суверенітетом. Постнаціональне громадянство є наслідком еволюції ідеї соціального громадянства. І цей наслідок відображує логіку історичного розвитку в контексті експансії праволюдинного підходу в межах європейських інтеграційних структур.

Для регіональної європейської інтеграції викликом має стати посилена пандемією COVID-19 криза довіри та солідарності. Брак дієвих механізмів співпраці може поставити під сумнів фундаментальну значущість договірних свобод, які становлять основу постнаціонального громадянства. Тому Євросоюз змушений ухвалювати стратегію подолання комплексної кризи. Відновлення соціально-економічного стану та духу солідарності потребуватиме від антикризової програми дієвих механізмів масштабного інвестування та фінансування, мінімуму декларативності, обов'язкового, а не рекомендаційного характеру.

Список використаних джерел:

1. Aoileann Ni Mhurchu. Citizenship beyond state sovereignty / Routledge handbook of global citizenship studies / edited by Engin Isin and Peter Nyers, 2014. pp. 119–127
2. Citizenship and Social Class and other essays. By T.H. Marshall. Cambridge University Press. 1950. 154 p.
3. European citizenship and social integration in the European Union / by Jürgen Gerhards and Holger Lengfeld. Routledge, Taylor & Francis Group. 2015. 198 p.
4. F. De Witte. EU Citizenship, Free Movement and Emancipation: A Rejoinder / R. Bauböck (ed.), Debating European Citizenship, IMISCOE Research, 2019. pp. 169–178.
5. F. De Witte. Freedom of Movement Needs to Be Defended as the Core of EU Citizenship / R. Bauböck (ed.), Debating European Citizenship, IMISCOE Research, 2019. pp. 93–100.
6. F. Vandenbroucke. The impact and political accountability of EU citizenship / Should EU citizenship be duty-free? Ed. by Maurizio Ferrera and Rainer Bauböck, EUI Working Paper RSCAS 2017/60 – 75 p.
7. G Davies, «Any Place I Hang My Hat?» or: Residence is the New Nationality, 11 European Law Journal, 2005. 43 p.
8. Goodhart David. Progressive Nationalism: Citizenship and the Left (London,Demos). 2006. 83 p.
9. Haas C. What Is Citizenship? – The Danish University of Education. URL: www.ffd.dk/media/12748/haas % 20rep3.doc
10. Heater D. What Is Citizenship?, Cambridge: Polity Press. 1999. P. 162.
11. Welsh J. Where do I belong? Exploring Citizenship in the 21st Century. Hart House. Canada. University of Toronto, 2004.
12. Witte F. Justice in the EU: The Emergence of Transnational Solidarity. Oxford: OUP, 2015. pp. 22–37.
13. LAUNCH OF THE ACT FOR SOCIAL EUROPE COALITION FOR A EUROPEAN SOCIAL DEAL AND A MORE OPEN GOVERNANCE. URL: https://www.euroipse.org/en/14332/

ПИТАННЯ ДЕРЖАВОРОЗУМІННЯ У СУЧАСНІЙ ПРАВОВІЙ НАУЦІ

УДК 340.11
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2021-2.7

Бондаренко Б.Д.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри теорії права та держави
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-2099-0748

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ЯК ЮРИДИЧНА КАТЕГОРІЯ

STATE AND LAW REGULARITIES AS A LEGAL CATEGORY

У статті досліджуються закономірності державно-правових явищ як фундаментальна юридична категорія та основа предмета загальної теорії права та держави. Автор наголошує на плюралізмі думок щодо визначення категорії закономірностей, необхідності використання суто юридичного підходу до розуміння досліджуваної категорії. Визначаються характерні ознаки державно-правових закономірностей, установлюється вплив філософської категорії «закон» на уявлення про закономірності, що спостерігається на загальнонауковому та філологічному рівнях. Формулюється авторське визначення державно-правових закономірностей. Автор робить висновок, що фундаментальне значення категорії закономірності покладається в основу визначення предмета загальної теорії права та держави. Категорія закономірностей набуває вагомого значення не тільки в межах філософії та юриспруденції, а й у багатьох інших суспільних, природознавчих, технічних та суміжних науках. Водночас у сучасній юридичній літературі досі не сформульовано єдиного розуміння категорії державно-правових закономірностей. Як відомо, використання філософського підходу до розуміння закономірностей не є можливим у сфері юридичної науки без суттєвих застережень та адаптації цієї категорії до державно-правової сфери. Вплив філософської категорії «закон» на уявлення про закономірності спостерігається на загальнонауковому та філологічному рівнях, що відображають наявні у різноманітних енциклопедіях, довідниках та тлумачних словниках дефініції закономірності. Унаслідок дослідження проблеми визначення предмета юриспруденції та теорії права та держави автор констатує різноманітність наукових уявлень про предмет загальнотеоретичної науки як фундаментального складника юридичної науки та визначає наявність спільного елементу для цих уявлень – належність до предмета загальнотеоретичної науки закономірностей державно-правових явищ як фундаментальної категорії юридичної науки.

Ключові слова: *державно-правові закономірності, предмет теорії права, юридична категорія.*

The aim of the article is to research the state and law regularities as a fundamental legal category and as the basis of the subject of the general theory of law and state. The author emphasizes on the pluralism of opinions on the definition of the category of state and law regularities, necessity of usage of purely legal approach to understanding the researched category. It is pointed out that in the contemporary legal literature there is still no unified understanding of the category of state and law regularities. Moreover, there is no dominant position on this issue, which makes it possible to ascertain the lack of consensus among scientists. The concept of state and law regularities is substantiated, which would take into account the results of the complex research and cross-sectoral analysis of this category. The characteristic features of the state and law regularities are determined, the influence of the philosophical category "law" on the idea of the state and law regularities observed at the general scientific and philological levels. The author formulates the original definition of state and law regularities. The author concludes that the fundamental role of the category of regularity is the basis for determining the subject of the general theory of law and state. The category of regularities becomes important not only within philosophy and jurisprudence, but also in many other social, natural, technical sciences. The use of a philosophical approach to understanding the laws is not possible in the field of legal science without significant reservations and adaptation of this category to the state-legal sphere. The influence of the philosophical

category "law" on the idea of regularities is observed at the general scientific and philological levels, which reflect the definitions of regularity available in various encyclopedias, reference books and explanatory dictionaries. As a result of researching the problem of defining the subject of jurisprudence and the theory of law and the state, the author states the diversity of scientific ideas about the subject of general theoretical science as a fundamental component of jurisprudence.

Key words: *state and law regularities, subject of the theory of state and law, legal category.*

Державно-правова закономірність – категорія, яка посідає одне з провідних місць у юридичній науці. Однак наукове значення та можливості її використання у наукових цілях досі є малодослідженими. Розвиток сучасної загальнотеоретичної науки характеризується зміною ставлення науковців до державно-правових закономірностей. Це пов'язано з фундаментальним значенням категорії закономірності, яка покладається в основу визначення предмета загальної теорії права та держави. Можна стверджувати, що вагомого значення ця категорія набуває не тільки в межах філософії та юриспруденції, а й у багатьох інших суспільних, природознавчих, технічних та суміжних науках.

Динамічність загальнотеоретичної науки, яка постійно розвивається, зумовлює численні наукові спроби перегляду розуміння предмета загальнотеоретичної науки відповідно до сучасних суспільних потреб. Проте подальше дослідження та наукова розробка предмета загальної теорії права та держави не є можливими без обґрунтування категорії державно-правових закономірностей.

У загальнотеоретичній науці є точка зору, відповідно до якої уявлення про предмет теорії права і держави (як системи закономірностей правової дійсності) відрізняються невизначеністю та плюралізмом позицій. Констатується відсутність чітких уявлень про те, чим є об'єктивна закономірність, які її критерії і які саме елементи права можуть бути співвіднесені з цією ще не достатньо дослідженою частиною предмета теорії права [1, с. 40]. Подібні думки все частіше трапляються в галузевій теоретико-правовій літературі. На нашу думку, наявність та розповсюдженість таких позицій учених щодо державно-правових закономірностей означає, що рівень дослідження та наукової розробки окресленої категорії є недостатнім порівняно з тим рівнем, якого вимагає сучасний розвиток загальнотеоретичної науки.

Ця ситуація пов'язана з тим, що в сучасній юридичній літературі досі не сформульовано єдиного розуміння категорії державно-правових закономірностей. До того ж відсутня домінантна позиція з цього питання, у зв'язку з чим можливо констатувати відсутність єдності поглядів науковців. Наявний стан розуміння вказаної категорії призводить до відсутності уявлень про зміст категорії державно-правових закономірностей.

На нашу думку, зазначену ситуацію суттєво ускладнює запозичення філософського розуміння категорії «закономірність» у юридичній науці, яке практикують у своїх дослідженнях деякі вчені-теоретики. Як відомо, використання філософського підходу до розуміння закономірностей не є можливим у сфері юридичної науки без суттєвих застережень та адаптації цієї категорії до державно-правової сфери.

Доцільно проаналізувати наявні уявлення про закономірності, обґрунтовані у юридичній науці. Закономірності у теорії права майже завжди сприймаються як фундаментальна категорія, що визначає предмет загальнотеоретичної науки. Наголошуючи на особливостях та значенні предмета теорії, вчені лише згадують про закономірності державно-правових явищ [2, с. 572–573], не здійснюючи комплексного аналізу цієї категорії та не обґрунтовуючи чіткого визначення закономірностей.

У юридичній літературі радянського періоду державно-правові закономірності розглядалися у зв'язку з національною правовою системою, до того ж через призму специфічної радянської ідеології в класовому, марксистському сприйнятті шляхом протиставлення новому і вищому (із точки зору радянської науки) соціалістичному праву буржуазного, капіталістичного права.

Домінантною була позиція, відповідно до якої будь-якій правовій системі властиве існування загальної, головної закономірності, яка зводилася до вираження цією правовою системою волі та інтересів панівного класу, зумовлених економічними особливостями розвитку цього класу: «Головна соціальна закономірність певної правової системи полягає в тому, що вона виражає інтереси і волю панівного класу, зміст яких визначається матеріальними умовами його існування. Соціалістична правова система реалізує і захищає принципи народовладдя, колективізму, соціалістичної власності, розподілу в праці, турботи про людину, властиві суспільству загалом інтереси всього народу» [3, с. 46].

Слід зазначити, що наукова розробка категорії державно-правових закономірностей у період 1940–1970 рр. майже не здійснювалась через ідеологічну заборону, адже було встановлено догматичне розуміння закономірностей державно-правової сфери, які зводились до єдиної головної закономірності соціального розвитку (вираження інтересів і волі панівного класу). Порушення цієї негласно наявної в науці заборони неминуче призводило до негативних персональних наслідків [4, с. 229–230], яких міг зазнати дослідник. Це підтверджується здійсненим у цій роботі дослідженням етапів формування уявлень про предмет загальнотеоретичної науки та їх специфікою.

Після завершення вказаного періоду ґрунтовні наукові дослідження у сфері закономірностей відновилися. У межах сучасної української теорії права та держави державно-правові закономірності в узагальненому вигляді можуть бути визначені як об'єктивно наявні, можливі для пізнання загальні правила, за якими відбуваються формування, розвиток і функціонування державно-правових явищ [5, с. 20]. У теорії держави і права закономірність – це об'єктивний, необхідний, спільний і стійкий зв'язок державно-правових явищ і процесів між собою й іншими суспільними явищами, зв'язок, який утілює (породжує) якісну визначеність державно-правових явищ, їх політико-юридичні властивості [6, с. 12].

Державно-правова закономірність також розуміється як об'єктивний, необхідний, суттєвий, для певних умов загальний і сталий зв'язок державно-правових явищ між собою, а також з іншими соціальними феноменами, який безпосередньо зумовлює і впроваджує якісну визначеність цих явищ, що виявляється в їх юридичних властивостях [7, с. 176].

Важливо наголосити на тому, що популярним у теорії права є визначення закономірностей за допомогою категорії «зв'язок». Закономірності теорії держави і права – це об'єктивні, необхідні, стійкі зв'язки державно-правових явищ між собою й іншими суспільними явищами, зв'язки, які відтворюють якісну визначеність державно-правових явищ, їх політико-юридичні властивості [8, с. 340]. Державно-правова закономірність – об'єктивно постійний і необхідний зв'язок державно-правових явищ між собою, а також з іншими соціальними феноменами, що випливає з їх внутрішньої природи, сутності [9, с. 17].

На думку О.П. Копиленка, закономірності втілюють зв'язки між явищами і процесами, які відбуваються в об'єктивному світі і мають певні ознаки, а саме: причинно-наслідкову залежність, об'єктивність, необхідний характер, загальність, усталеність [10, с. 16]. Закономірність – об'єктивний, необхідний, загальний та стійкий зв'язок державно-правових явищ, що втілює якісну визначеність державно-правових явищ, їх політико-юридичні властивості [11, с. 27]. Можна стверджувати, що таке розуміння закономірності базується на філософському визначенні категорії «закон», основою якої є певний зв'язок. З огляду на це, таке визначення акцентує увагу на внутрішньому механізмі функціонування замість визначення суттєвих ознак та характерних рис державно-правової закономірності, які дозволили б відрізнити правову закономірність від низки інших суміжних явищ.

На нашу думку, вплив філософської категорії «закон» на уявлення про закономірності спостерігається навіть на загальнонауковому та філологічному рівнях, що відображають наявні в різноманітних енциклопедіях, довідниках та тлумачних словниках дефініції закономірності. Так, наприклад, Новий тлумачний словник української мови визначає закономірність як властивість, об'єктивно наявний, постійний і необхідний взаємозв'язок між предметами, явищами, процесами, що випливає з їх внутрішньої природи, сутності; закон [12, с. 702]. Важливо наголосити на тому, що у юридичних енциклопедіях визначення закономірностей загалом та закономірностей державно-правової сфери у більшості випадків зокрема відсутнє, що є одним із факторів, який спричиняє ситуацію з термінологічною невизначеністю закономірності в межах юридичної науки.

Важливим питанням є співвідношення та взаємозв'язок між такими категоріями, як державно-правова закономірність, правова закономірність, державна закономірність. Прийнятною є позиція Ю.Ю. Ветютнева, який уважає, що для здійснення наукового дослідження, найбільш доцільно виокремлювати саме державно-правові закономірності як цілісну групу, виходячи з нерозривності держави і права як суспільних явищ, досліджуваних загальнотеоретичною наукою [13, с. 27]. Фактично, частина закономірностей може бути властива тільки державі, частина – тульки праву, але при цьому вони становлять принципово єдину категорію об'єктивних закономірностей. Системоутворювальною ознакою має вважатися саме юридичний характер закономірностей. Крім цього, ті закономірності розвитку держави, які не стосуються юридичного аспекту її діяльності, не повинні вважатися державно-правовими, адже мають політичний характер.

Для здійснення наукового дослідження категорії державно-правових закономірностей необхідно розглянути її характерні ознаки та встановити специфічні властивості, за допомогою яких можна сформулювати науково обґрунтоване уявлення про зазначену категорію. З огляду на наявне у наш час уявлення про державно-правові закономірності у юридичній літературі, можна сформулювати такі особливості правових закономірностей.

Державно-правові закономірності є стійкими, сталими та систематичними. Закономірність існує лише там, де повторюються численні факти, а їх подібність не підлягає сумніву [2, с. 572–573]. У цій характеристиці полягає відмінність закономірності від категорії тенденції, яка може бути короткочасною і несталою.

Державно-правові закономірності виникають та функціонують у державно-правовій сфері. Фактично, державно-правові закономірності – порівняно самостійна група соціальних закономірностей, що і зумовлює їх теоретичне дослідження в межах юриспруденції. Важливим є питання, які саме із соціальних закономірностей належать до категорії державно-правових, тобто те, як можна визначити, чи має конкретна закономірність державно-правовий характер.

Державно-правова закономірність характеризується регулярністю, однотипністю та повторюваністю процесів та явищ. У спеціальній літературі закономірність завжди є певною низкою фактів. Не може бути закономірністю окремий факт, як і кілька фактів, які не мають між собою нічого спільного. У різних видах закономірностей повторювані факти або йдуть послідовно одне за одним, або наявні одночасно. При цьому факти, що становлять зміст закономірності, обов'язково характеризуються повторюваністю.

Державно-правові закономірності існують об'єктивно, незалежно від волі та свідомості людини [13, с. 20]. Закономірності не створюються і не скасовуються людьми, а існують самостійно. Вони зумовлюють як зміст окремих подій, так і загальний напрям, результати всієї суспільної діяльності у сфері права і держави.

Державно-правова закономірність характеризується зв'язком між фактами та явищами [2, с. 572–573]. Проте не кожна повторюваність фактів має ознаки закономірності. Повторюваність розрізнених, автономних фактів не може мати ознак закономірності. Якщо встановлено, що між схожими фактами немає зв'язку, що вони існують незалежно одне від одного, то вони характеризують не закономірність, а випадковий збіг обставин.

Закономірності можуть бути науково виокремлені в реальності і раціонально усвідомлені та використані для взаємодії з навколишнім світом. У літературі зазначається, що всі сфери наукового знання, зокрема гуманітарні, до яких належить юриспруденція, до другої половини XX століття підтримували об'єктивістсько-універсальне обґрунтування закономірностей у їх різноманітних виявах та формах реалізації.

Державно-правові закономірності відображають глибинні, суттєві властивості і сторони державно-правових явищ. Якщо у певної повторюваності фактів присутні основні характерні ознаки закономірності, як-от систематичність, об'єктивність, логічна обґрунтованість, то не можна заперечувати її характер закономірності через те, що вона оцінюється як неістотна. Будь-яка така тенденція вже тільки через це характеризується деякою істотністю, адже стійке повторення будь-якої риси є виявленням справжньої сутності явища, дії його внутрішнього механізму.

Державно-правові закономірності обмежені у своїй дії певними часовими і просторовими межами. Існування загальних державно-правових закономірностей, які поширювалися би без винятку на всі географічні регіони і на всі періоди розвитку права і суспільства, не є доведеним. Але якщо такі державно-правові закономірності й існують, то їх небагато. Прикладом такої державно-правової закономірності може бути закономірне застосування норм права для регулювання та охорони суспільних відносин.

Державно-правові закономірності мають логічне обґрунтування [13, с. 22]. Обов'язковою характеристикою закономірності є наявність основи, яку можна логічно обґрунтувати з точки зору роботи її внутрішнього механізму. Якщо наявне певне повторення фактів, але причина такого повторення залишається незрозумілою, то закономірність не є остаточно дослідженою, оскільки без цього важко бути впевненим в об'єктивності чи в систематичності повторюваності досліджуваних фактів.

Державно-правові закономірності емпірично виявляються на основі реальної суспільної діяльності. Процес дослідження державно-правової закономірності завжди має спиратися на достатній масив емпіричних даних. Він не може здійснюватися без зв'язку з практикою суспільних відносин. Виявлення державно-правової закономірності з більш загальних наукових положень є можливим, однак така гіпотетична закономірність у будь-якому разі не є актуальною без підтвердження численними конкретними фактами.

Державно-правові закономірності реалізуються через власний механізм дії та людську поведінку. Об'єктивний характер державно-правових закономірностей не означає, що для людини вони є чимось стороннім і що процес їх дії відбувається без її участі. Зовсім навпаки, людська діяльність є єдиним джерелом реалізації державно-правових закономірностей. У державно-правовій сфері немає нічого, що виникало б або відбувалося б абсолютно самостійно, крім виникнення та існування людської свідомості.

Отже, вищезазначене є вагомим аргументом щодо підтвердження необхідності розробки спеціально-юридичного визначення категорії закономірності. Внаслідок ґрунтовного дослідження проблеми визначення предмета юриспруденції та теорії права та держави можливо констатувати різноманітність наукових уявлень про предмет загальнотеоретичної науки як фундаментального складника юридичної науки та визначити наявність спільного елементу для цих уявлень – належність до предмета загальнотеоретичної науки закономірностей державно-правових явищ як фундаментальної категорії юридичної науки [14, с. 17].

Зазвичай у теорії права використовують один із двох методологічних варіантів визначення дефініції певної теоретико-правової категорії. У першому варіанті розуміння категорії пропонується без базису наукових напрацювань та практики його використання, внаслідок чого під це розуміння категорії адаптуються всі інші категорії, які взаємодіють з окресленою категорією. Цей метод є ефективним, коли ця категорія є новою та лише вноситься в категоріальний апарат. У такому разі дезорганізація категоріального апарату буде мінімальною.

Другий варіант передбачає визначення дефініції на основі наявних наукових розробок та практики використання окресленої категорії в наукових дослідженнях. Коли необхідно визначити поняття, яке вже є в науковому обігу, можна встановити з контексту ті значення, в яких таке поняття використовується в наукових розробках. Оскільки ці значення не суперечать одне одному, то з них можна отримати загальне визначення за допомогою методу індукції. У випадку з категорією закономірностей у сфері теорії права та держави, очевидно, ефективним буде другий методологічний варіант.

З огляду на проведений аналіз ознак та властивостей закономірностей у праві, доцільною є спроба обґрунтування поняття державно-правових закономірностей, яке враховувало би результати здійсненого комплексного дослідження та міжгалузевого аналізу цієї категорії. Вищевикладене дає можливість виокремити особливі ознаки державно-правових закономірностей та сформулювати власне бачення, яке можна застосовувати у сфері теоретико-правових досліджень.

На нашу думку, державно-правові закономірності:

– є об'єктивними, оскільки залежать від рівня розвитку суспільства, держави і права та не залежать від бажання окремих суб'єктів, правителів чи науковців;

– можуть бути пізнаними на науковому, а саме теоретико-правовому чи філософському рівні, а отже, можуть бути усвідомленими;

– є необхідними для пізнання сутності, природи та соціального призначення держави і права, а також визначення місця загальнотеоретичної науки в системі юридичних наук;

– є загальними, оскільки характеризують державу і право як логічно завершені категорії безвідносно до їх національного вияву, історичного етапу чи географічного положення;

– тривалий характер зумовлює необхідність вивчення лише тих закономірностей, які сформувалися впродовж тривалого періоду часу та узагальнюють практику формування і функціонування державно-правових явищ;

– є причинно-наслідковими, оскільки відображають залежність та взаємопов'язаність як процесів виникнення, функціонування та вдосконалення держави і права, так і державно-правових явищ;

– політико-правова спрямованість відображає особливе призначення держави і права в процесі здійснення політичної державної влади та порядку в суспільстві;

– є динамічними, оскільки, по-перше, відображають динаміку процесу виникнення, становлення та вдосконалення державно-правових явищ, по-друге, змінюються під впливом розвитку суспільства та його вдосконалення;

– визначають взаємодію державно-правових явищ із суспільством та різноманітними сферами його життєдіяльності [2, с. 573].

Таким чином, *державно-правові закономірності – це об'єктивно зумовлені, необхідні для пізнання сутності державно-правових явищ, загальні, тривалі, причинно-наслідкові зв'язки, що забезпечують пізнання держави і права як політико-правових явищ, які є динамічними і визначають взаємодію державно-правових явищ із суспільством та основними сферами його життєдіяльності.* Саме таке визначення характеризує закономірності як зв'язок, що юридично опосередковує:

а) соціальну детермінованість держави і права;

б) їх структуру, функціонування і розвиток;

в) соціальну активність, дієвість державно-правових явищ [7, с. 153].

Варто наголосити на тому, що у юридичній науці відсутнє єдине розуміння закономірностей. Вплив філософської категорії «закон» на уявлення про закономірності спостерігається навіть на загальнонауковому та філологічному рівнях, що відображають наявні у різноманітних енциклопедіях, довідниках та тлумачних словниках дефініції закономірності. У юридичних енциклопедіях визначення закономірностей взагалі та закономірностей державно-правової сфери зокрема відсутнє, що є одним із факторів, який спричиняє ситуацію з термінологічною невизначеністю закономірності в межах юридичної науки. У наш час особливого значення набуває сприйняття категорії державно-правових закономірностей в аспекті постклясичної науки, яка характеризує сучасний етап розвитку загальнонаукових знань. На підставі здійсненого дослідження запропоновано власне бачення ознак та визначення державно-правових закономірностей, яке в подальшому можна використовувати в процесі наукових теоретико-правових досліджень та практичної діяльності у сфері юриспруденції.

Список використаних джерел:

1. Сырых В.М. Логические основания общей теории права: В 2 т. Т. 1: Элементный состав. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Юридический Дом «Юстицинформ», 2001. 528 с.

2. Бондаренко Б.Д. Закономірності як засіб інтеграції поглядів на предмет загальнотеоретичної науки. *Альманах права.* Ціннісно-правові засади сучасних інтеграційних процесів в Україні. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2015. Випуск 6. С. 572–576.

3. Правовая система социализма: в 2 кн.; под ред. А. М. Васильева / Книга 1. Понятие, структура, соц. связи. Москва : Юридическая литература, 1986. 386 с.

4. Вопленко Н.Н. О понятии государственно-правовых закономерностей. *Государственно-правовые закономерности: теория, практика, техника:* сб. стат. по матер. Междунар. научно-практ. конф. (г. Н. Новгород, 23–24 мая 2013 года): в 2 т. / под общ. ред. В.А. Толстика. Н. Новгород : Нижегородская академия МВД России, 2013. Т. 1. С. 229–238.

5. Цвік М.В., Петришин О.В., Авраменко Л.В. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів. Харків : Право, 2009. 584 с.

6. М.С. Кельман, О.Г. Мурашин. Загальна теорія держави і права: підручник. Київ : Кондор, 2005. 609 с.

7. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. Видання 5-те, зі змінами. Київ : Атіка, 2001. 191 с.

8. Теорія держави і права: навч. посіб. / С.К. Бостан, С.Д. Гусарєв, Н.М. Пархоменко та ін. Київ : ВЦ «Академія», 2013. 348 с.

9. Теорія держави і права: підручник / кол. авт.; кер. Ю.А. Ведєрніков. Київ : Університет сучасних знань, Ліра ЛТД, 2014. 468 с.

10. Загальна теорія держави і права (основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції): навч. посібн. / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 400 с.

11. Абдуллаев М.И., Комаров С.А. Проблемы теории государства и права. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 576 с.

12. Новий тлумачний словник української мови. 42 000 слів: у 4-х томах / уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. Київ : Вид. «Аконіт», 1998. Том 1. 926 с.

13. Ветютнев Ю.Ю. Государственно-правовые закономерности (Введение в теорию) / под ред. А.Я. Рыженкова. Элиста : ЗАОр «НПП «Джангар», 2006. 204 с.

14. Бондаренко Б.Д. Предмет теорії права та держави та його вплив на юридичну практику. *Modern jurisprudence of the European Union: the interaction of law, rulemaking and practice* : conference proceedings. 2018. April 17, ISAP. Lublin : Baltija Publishing, 2018. P. 15–18.

УДК 340.11
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2021-2.8

Дубов Г.О.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії права та держави
Інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-9042-498X

ВИКОРИСТАННЯ СИНЕРГЕТИЧНОГО ПІДХОДУ В ДОСЛІДЖЕННІ ПРОБЛЕМИ ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ

APPLICATION OF SYNERGETICS APPROACH TO THE PROBLEM OF ORIGIN OF THE STATE

Здійснено теоретичне дослідження можливості застосування синергетичного підходу до аналізу проблеми виникнення держави. Основною метою роботи є демонстрація можливостей використання нелінійних моделей в описанні розвитку державно-правових явищ. Саме в межах такого бачення соціальної еволюції формуються нелінійні концепції виникнення держави, де, окрім кількох альтернативних варіантів плину процесу появи складних соціальних структур, визнається вплив широкого набору детермінант.

Акцентовано увагу на тому, що можливість та необхідність використання синергетичної теорії в юридичній науці є обґрунтованим та необхідним.

Із точки зору синергетичного підходу суспільство є нерівноважною системою особливого типу, стійкість якої забезпечується штучним опосередкуванням зовнішніх (із природним середовищем) і внутрішніх відносин. Саме нерівноважність як певна властивість системи в межах синергетичної парадигми визнається джерелом порядку. Ця властивість притаманна будь-якій відкритій системі, якими, без сумніву, є співтовариства людей на будь-якому етапі свого розвитку.

Зроблено висновок, згідно з яким методологічні принципи, пропоновані теорією самоорганізації, дають можливість констатувати, що більшість лінійних теорій походження держави не суперечать одна одній. Багато з них можуть претендувати на частину істини, оскільки в їх основі лежить передбачувана дія факторів, які викликають порушення моделей організації, що спричиняє виникнення стану нерівноважності. Таким чином, принцип «нерівноважність – джерело порядку» реалізується повністю.

Сформульовано висновок, що розуміння суспільства як нерівноважної системи особливого типу, що має особливі механізми утворення соціальних структур, може мати значний потенціал у пізнанні як закономірностей розвитку держави, так і правового регулювання суспільних відносин.

Ключові слова: *виникнення держави, синергетичний підхід, нерівноважність.*

A theoretical study of the possibility of applying a synergetic approach to analyze the state emergence problem. The main purpose of the work is to demonstrate the possibilities of using nonlinear models in describing the development of state and legal phenomena. It is within the framework of such a vision of social evolution that nonlinear conceptions of the origin of the state are formed, where, in addition to several alternative variants of the process of emergence of complex social structures, the influence of a wide range of determinants is recognized.

Emphasis is placed on the fact that the possibility and necessity of using synergetic theory in legal science is justified and necessary.

From the point of view of the synergetic approach, society is a non-equilibrium system of a special type, the stability of which is ensured by the artificial mediation of external (with the natural environment) and internal relations. It is the imbalance, as a certain property of the system, within the synergetic paradigm is recognized as a source of order. This property is inherent in any open system, which, no doubt, are communities of people at any stage of their development.

It is concluded that the methodological principles proposed by the theory of self-organization make it possible to state that most of the existing linear theories of the origin of the state do not contradict each other. Many of them can claim part of the truth, because they are based on the expected effect of factors that cause violations of existing models of the organization, which causes a state of imbalance. That is, the principle of "nonequilibrium – the source of order" is fully implemented.

The conclusion is formulated that the understanding of society as a non-equilibrium system of a special type, which has special mechanisms of formation of social structures, can have significant potential in understanding state development and legal regulation of social relations.

Key words: *emergence of the state, synergetic approach, imbalance.*

Актуальність теми. Закономірністю розвитку політико-правової ідеології є те, що будь-яке вчення про державу, право, політику розробляється з урахуванням сучасної йому політико-правової дійсності, котра обов'язково відображається в ньому самому, здавалось би, абстрактному теоретичному конструкті. Кожна велика епоха мала властиві їй політико-правові установи, поняття та способи їх теоретичного пояснення. Тому в центрі уваги теоретиків держави та права різних історичних епох були різні політико-правові проблеми, пов'язані з особливостями державних установ та принципів права відповідного історичного типу і виду [1, с. 5]. Проте не можна заперечувати й існування універсальних теоретичних проблем, інтерес до яких був характерним для будь-якого періоду існування політико-правової думки. Однією з них можна без вагань називати проблему виникнення держави, спроби вирішити яку здійснювалися із сивої давнини та продовжуються дотепер.

За весь час, протягом якого здійснювалися спроби дослідити цю проблематику, було створено чимало теорій, що виокремлювали ті або інші фактори, передбачувана дія яких зумовила появу держави та права. Деякі з теорій в умовах панування тієї або іншої моноідеології здавалися незаперечними та остаточними не тільки для тих, хто їх формулював, а і для більшості тих, для кого ці пояснення «призначались». Однак із часом їхнє місце посідали інші і все повторювалося.

Аналіз дослідження проблематики. У сучасній науковій та навчальній літературі питання виникнення держави розглядається здебільшого в контексті огляду історично сформованих теорій, які за своєю логікою є лінійними, тобто такими, що пов'язують процеси державогенезу з дією якогось окремого фактору соціальної еволюції.

Водночас у науковій літературі непоодинокі автори констатують необхідність переходу до нелінійних моделей [2, с. 25]. Зауважимо, що з урахуванням сучасних тенденцій розвитку наукового знання така ситуація не є чимось екстраординарним. Саме в межах такого бачення соціальної еволюції формуються нелінійні концепції політогенезу, де, як правило, окрім кількох альтернативних варіантів плину процесу державоутворення, визнається вплив більш широкого набору детермінант.

Одним із перспективних напрямів аналізу процесу утворення держави, із нашої точки зору, є використання методологічного потенціалу синергетичного підходу. Можливість та необхідність використання синергетичної теорії в науках соціогуманітаного профілю, зокрема юриспруденції, була предметом численних досліджень [3–9].

Виклад основного матеріалу. У синергетичному баченні суспільство є нерівноважною системою особливого типу, стійкість якої забезпечується штучним опосередкуванням зовнішніх (із природним середовищем) і внутрішніх відносин [10, с. 26].

Саме нерівноважність як певна властивість системи в межах синергетичної парадигми визнається джерелом порядку [11, с. 7–8, с. 165]. Ця властивість притаманна будь-якій відкритій системі, якими, без сумніву, є співтовариства людей на будь-якому етапі розвитку [12, с. 115].

Механізм виникнення порядку може бути представлений так. Відкритість системи зумовлює неминучість її взаємодії з навколишнім середовищем, що виявляється у формі обміну речовиною, енергією й інформацією. У процесі такого обміну елементи системи, підбудовуючись під необхідні для існування потоки, методом «спроб та помилок» виробляють найбільш ефективні моделі взаємодії, що означає появу певної впорядкованої сукупності на макрорівні. Як стверджує один із засновників теорії самоорганізації Ілля Пригожин, «для процесів самоорганізації найважливішим станом систем є хаотична динаміка. Пов'язана з розбалансованістю нестійкість руху дозволяє системі безупинно перевіряти власний простір станів, вибираючи деякі стани і створюючи тим самим інформацію й складність. Динамічна система в хаотичному стані – це свого роду сепаратор, що відкидає величезну більшість випадкових послідовностей і зберігає лише ті з них, які сумісні з динамічними законами цієї системи» [11, с. 225].

Після закінчення процесу «вибору» форми організації система переходить у стабільну фазу свого існування – фазу, коли всі зв'язки налагоджені й процеси йдуть за виробленими схемами. Саме такі моделі взаємодії дозволяють системі погоджувати свій стан із середовищем.

Але очевидним є те, що стан зовнішнього середовища, що також становить відкриту систему, яка піддається зовнішнім і внутрішнім впливам, не може бути постійним і незмінним. Якщо параметри обміну через будь-які причини змінюються, то виникає невідповідність форми організації систем із середовищем, новим зовнішнім умовам.

Зміна потоків входу-виходу, що приводить систему в стан сильної нерівноважності (тобто до руйнування наявних зв'язків), виводить на межу стійкості поточний стаціонарний стан. Тим самим порушення балансу обміну із середовищем є одним із джерел переходу системи в якісно інший стан [4, с. 55]. Отже, можна сказати, що нерівноважність «примушує» елементи до взаємодії, яка є відмінною від тієї, що існувала в попередніх умовах, переходу на якісно інший рівень своєї організації або руйнуванню у разі невдачі.

Щодо людського суспільства на будь-якому етапі його розвитку, як уявляється, ця схема досить чітко відповідає його відносинам із природою. Сказане є справедливим, оскільки стійка

нерівноважність – це такий стан системи, що вимагає безперервної протидії тиску середовища. Але рано чи пізно в існуванні нерівноважної системи настає фаза небезпечного зниження стійкості, коли через зміни зовнішніх або внутрішніх умов напрацьовані раніше моделі життєдіяльності (у разі продовження їх використання) можуть зруйнувати систему. Таку фазу позначають терміном «криза». Вирішенням кризи стає або катастрофічна фаза – руйнування системи, зміна середовища існування або вироблення якісно нових шаблонів (механізмів) життєдіяльності [10, с. 76]. Чим далі відкритість системи віддаляє її від стану термодинамічної рівноваги (що визначається параметрами порядку, які регулюють обмінні процеси із середовищем), тим ближче ми підходимо до граничного значення ентропії, за якого відбуваються ефекти самоорганізації: раптова поява внутрішньої системної структурованості, що досягається через появу дисипативних структур [4, с. 61].

У стані детермінованого хаосу народжуються певні набори когерентних зв'язків між окремими елементами системи, що дозволяють адаптуватися до викликів, що пред'являються зовнішнім середовищем, із якого надходять або в яку розсіюються нові потоки речовини, енергії й інформації. Між цими наборами-атракторами в системі, що вирує від флуктуацій, які постійно виникають і загасають, нових (прийнятних в умовах зміни обмінного балансу) варіантів побудови зв'язків між окремими елементами, виникає конкуренція, внаслідок якої відбувається їх спонтанний «відбір», який проходять ті структури, що відповідають викликам навколишнього середовища (так зване «випадіння на атрактор»).

Результатом такого відбору, якщо він був вдалим, є ускладнення системи й поширення на неї або певного режиму когерентних зв'язків, що існував як однин із наборів під час перебування системи в стані детермінованого хаосу: «коли нова структура виникає в результаті кінцевого збурювання, флуктуація, що приводить до зміни режимів, не може відразу «здолати» початковий стан. Вона повинна спочатку стабілізуватися в деякій кінцевій сфері й лише потім пошириться й «заповнити» весь простір. Інакше кажучи, існує механізм нуклеації» [11, с.170].

Саме «випадіння на атрактор» зумовлює подальший шлях системи, з цьому такий «вибір» може бути зроблений у якій завгодно сфері системи й лише потім поширити свій вплив на інші.

Із вищевикладеного у контексті розгляду процесу утворення держави ключовими є такі тези:

− у межах синергетичної парадигми рушійною силою явища самоорганізації є нерівноважність – властивість будь-якої відкритої системи, зокрема й людських співтовариств;

− нерівноважність виникає внаслідок порушення вироблених раніше моделей взаємодії системи й середовища (усього, що оточує систему) і спричиняє необхідність переорганізації системи (як у бік ускладнення, так і спрощення). Якщо переорганізація не відбувається, то система гине;

− переорганізація системи здійснюється не одномоментно. Певні моделі когерентних зв'язків спочатку встановлюються в якійсь частині системи, після чого (у разі їхньої відповідності викликам середовища) поступово поширюються на всю систему. Первинне вироблення таких моделей, використовуючи синергетичну термінологію, представляє «випадіння на атрактор».

Навіть поверхневе ознайомлення з принципами, пропонованими теорією самоорганізації, дає можливість зробити один загальний, проте надзвичайно важливий висновок – більшість лінійних теорій походження держави зовсім не суперечать одна одній. Багато з них можуть претендувати на частину істини, оскільки в їх основі лежить передбачувана дія факторів, що викликають порушення моделей організації, що ведуть суспільства до нерівноважних станів. Таким чином, принцип «нерівноважність – джерело порядку» тут виконується повністю. У цьому досить просто переконатися, якщо розглянути такі найбільш популярні нині «однофакторні» теорії, як теорія насильства, інцестна теорія тощо.

Що стосується інших теорій, у яких головним фактором державоутворення називається ускладнення виробничих відносин, то, як уявляється, вони також можуть претендувати на частину істини. Як ми переконаємося далі, фактор ускладнення виробничих відносин може виступати і як першопричина, і як одна з необхідних умов появи та подальшого становлення держави.

Як було зазначено вище, необхідність переорганізації будь-якої відкритої системи завжди зумовлюється нерівноважним станом, що виникають у певний момент. Не випадково автори більшості теорій походження держави наголошують на «необхідності виділення особливого шару людей, що беруть на себе обов'язки з управління суспільством».

Опис процесу походження держави в межах самоорганізаційної моделі, дозволяє стверджувати, що первісне виникнення держави (тобто виділення професійних управлінців) потрібно розглядати як відповідь на певний виклик зовнішнього середовища, що дається суспільству в певних умовах. Нерівноважні стани, що виникають у соціальних системах, можна пов'язувати з дією різноманітних факторів як зовнішнього, так і внутрішнього характеру.

Це означає, що первісне утворення держави можливе й у зв'язку з необхідністю проведення масштабних робіт із будівництва іригаційних споруд, лише потім такий спосіб організації поширює свій вплив на інші сфери суспільного життя (у разі виникнення частих внутрішніх або зовнішніх конфліктів).

Таким чином, нелінійність процесу державоутворення виявляється в тому, що на концептуальному рівні стверджується відсутність будь-яких жорстких функціональних залежностей між процесом виникнення держави та конкретними факторами, що зумовлюють соціальну еволюцію.

До аналогічних висновків приходить і чимало авторів сучасних концепцій соціальної еволюції, що базуються на широкому історичному та етнографічному матеріалі. Так, на думку М. Класена, «у соціальної еволюції немає приписаного напряму розвитку. Здійснений аналіз продемонстрував, що наявні шість факторів, особливо тісно пов'язаних із появою та подальшим розвитком ранньої держави: зростання населення, війна, завоювання, ідеологія, виробництво додаткового продукту та вплив держав. Однак ці фактори траплялися в різних сполученнях та варіювалися за ступенем інтенсивності» [13, с. 8]. Йому вторить А. Дж. Тойнбі, стверджуючи, що причина генези цивілізацій криється не в єдиному факторі, а в комбінації декількох; це не єдина сутність, а відносини [14, с. 113].

Говорячи про те, що першопричиною виникнення держави може виступати множина факторів, необхідно зазначити, що випадіння на атрактор державоутворення можливе лише в певних умовах, у яких такий варіант організації стає принципово можливим.

Первіснообщинна організація людських співтовариств, незважаючи на свою простоту й «примітивність», існувала незрівнянно довше, ніж існує держава. Ще Ф. Енгельс у своїй класичній праці «Походження сім'ї, приватної власності та держави», вихваляючи первісну суспільну організацію, стверджував: «І що за чудесна організація цей родовий лад у всій його наївності й простоті! Без солдатів, жандармів, поліцейських, без дворян, королів, намісників, перфектів або суддів, без в'язниць, без судових процесів – усе йде своїм установленим порядком» [15, с. 294]. Дивуватися тут нема чому, адже ця форма суспільної організації повністю відповідала потребам людини, рівню її взаємодії із зовнішнім природним та соціальним середовищем. Незважаючи на низький рівень складності, вона набагато ефективніше підтримувала «суспільний порядок» сьогоднішніх держав. Говорячи мовою синергетики, зауважимо, що рівень соціальної ентропії в таких системах був мінімальний.

Такий стан справ був зумовлений характером відносин первісної людини й природи. Наявність достатньої кількості їжі рослинного й тваринного походження, низька соціальна концентрація дозволяли людині повністю задовольняти свої енергетичні потреби так, як це роблять інші живі організми, тобто привласнюючи «підготовлені» природою продукти.

Можна сказати, що в цей час людству багато в чому сприяла вдача, адже на цьому етапі його розвитку всі зміни зовнішнього середовища кризового характеру (тобто такі, що змінюють умови, які існували до цього протягом тривалого часу) не носили раптового характеру й не досягали своїх критичних параметрів, людина цілком встигала адаптуватися до них. Так тривало не завжди. Однак тут людині знову «пощастило». Особливості її фізіологічної й психічної організації, внаслідок яких адаптація до природних змін у більшості випадків відбувалася інакше, дали можливість вижити в нових умовах.

Тоді як тварини здатні відповідати на виклики природи лише поступово, надзвичайно повільно використовуючи свої біологічні адаптивні якості, людина навчилася пристосовуватися до змінюваних умов життя іншим, більш оперативним й ефективним шляхом. Виявилася головна особливість людини, що виділила його з тваринного світу, – здатність до врівноважування із середовищем завдяки штучним, «рукотворним» механізмам. Ця обставина зіграла вирішальну роль у розвитку людства, зумовивши відсутність homo sapiens у довгому списку істот, що населяли нашу планету, проте вимерли (а таких удвічі більше ніж усіх біологічних видів, що населяють Землю сьогодні).

Водночас, ця особливість дозволила людині не тільки виділиться, а й поступово віддалитися від природи. Здобувши перемогу в боротьбі за своє життя, людство безповоротно порушило колишню гармонію своїх відносин із природою.

Конструктивне подолання кожної з антропогенних криз у соціоприродних відносинах забезпечувалося не поверненням людини до природи, а черговим віддаленням суспільства разом із природним середовищем від природного (дикого) стану [10, с. 101].

У більшості новітніх та сформульованих у недалекому минулому інтерпретацій походження держави неолітичній революції приділяється досить помітна роль. Так, у класовій теорії перехід від привласнювального господарства до виробничого спричиняє появу надлишкового продукту, приватної власності, класів і, як наслідок, до виникнення держави. Кризова теорія А.Б. Венгерова пов'язує з цією подією зародження виробничих відносин нової якості, ускладнення яких зумовило виникнення держави. Теорія спеціалізації Т.В. Кашаніної говорить про неолітичну революцію як про найважливіший вияв економічної спеціалізації, що згодом зумовила спеціалізацію політичну, вища форма якої представлена державною організацією.

Як уявляється, така увага є абсолютно обґрунтованою, оскільки, дійсно, складно назвати більш «радикальний» крок людства, зроблений ним у напрямі відходу від свого природного стану.

Як демонструють сучасні антропологічні дослідження, основні показники рівня життя у верхніх палеолітичних мисливців і збирачів

були помітно більш високими, ніж у ранніх хліборобів, що характеризуються, як правило, більш низькими показниками середньої тривалості життя, погіршеною, більш одноманітною дієтою, гіршою санітарною обстановкою, більш частою захворюваністю тощо. Тому перехід від привласнювального господарства до виробничого в нормальних умовах був би повною аномалією, й, скажімо, навіть знайомі із землеробством мисливці-збирачі до нього в нормальних умовах не переходять [16, с. 20].

До того ж сучасні дослідження вказують на те, що людина придбала певні навички землеробства ще за часів існування привласнювального господарства, однак це не приводило до широкого використання, оскільки в цьому не було необхідності. Докази на користь інтелектуального або технічного шляху такого переходу не є аргументативними, оскільки в цій ситуації ми зіштовхуємося з досить суперечливою ситуацією, яка називається парадоксом Сайлинза: з переходом до ранніх форм землеробства збільшується тривалість робочого дня і погіршується рівень життя. З огляду на це, такий крок, початий у нормальних умовах, виглядає досить дивним, а усвідомлений, «інтелектуальний» шлях такого переходу є досить сумнівним.

У контексті розглянутої проблеми принципово не важливо, через що заняття збиранням і полювання стали нездатними задовольняти потреби людини (зміни клімату або виснаження ресурсів). Важливо те, що так чи інакше переорганізацію людських співтовариств зумовила зміна умов існування (криза). Із синергетичної точки зору така ситуація може бути представлена як раптове порушення взаємодії системи із середовищем, що зумовило її нерівноважний стан. Як зазначалося, існує три варіанти виходу з подібної кризи: загибель системи; її адаптація в бік спрощення (зниження чисельності популяції до мінімального рівня) і якісне перетворення системи, що й відбулося внаслідок зміни параметрів енергетичного обміну.

Як було зазначено вище, перехід від привласнювального господарства до виробничого, незважаючи на тривалість, дійсно носив революційний характер та багато в чому окреслював подальший шлях розвитку. Подолання кризи, що порушила вироблені протягом тисяч років механізми взаємодії людини й природи, досягнуто завдяки не спрощенню організації (зменшення населення до прийнятного рівня), а виробленню нового антиентропійного механізму, що дозволив побудувати якісно нові зв'язки із середовищем в умовах зміни його параметрів.

Однак людина, обравши механізм штучного подолання нерівноважності своєї системи, сама того не передбачаючи, запустила механізм, дія якого була лавиноподібною. Парадоксально, але суспільства, подолавши кризу, в перспективі ще більше вийшли з рівноваги, адже поступове ускладнення організації приводило й приводить до вироблення нових управлінських параметрів, необхідність підтримки яких у некритичних межах може бути досягнута лише новим ускладненням.

Вирішальну роль у цьому механізмі «розгортання потреб», як уявляється, зіграло збільшення кількості й щільності населення. Демографічний фактор зіграв вирішальну роль у виникненні держави. Протягом більшої частини часу існування виду Homo Sapiens дія цього фактору була блокована. Справді, наприклад, у мисливців-збирачів викликане порівняно тривалим і стабільним демографічним зростанням збільшення щільності населення мало приводити до хоча б незначних змін соціальних структур, певної соціальної мікроеволюції, стимулюючи початок деякого помітного соціального зрушення. Однак залежно від наближення цього співтовариства до межі несучої здатності землі починає діяти добре відомий універсальний механізм «екологічного маятника»: скорочується чисельність тварин і рослин, збільшується чисельність паразитів, поліпшуються умови поширення захворювань. Як наслідок, за умов незмінної (або такої, що суттєво не змінилася) господарської бази маятник «механізму» рано або пізно хитнеться в іншу сторону (чим пізніше, тим більша імовірність, що «поворотний хід» маятника буде мати «катастрофічний» характер (порівняно швидке болісне вимирання високого відсотка цієї популяції)) [16, с. 17–18].

У період існування привласнювального господарства зростання населення й потенційне ускладнення соціальних структур стримувалися описаним вище механізмом. Після проходження точки неолітичної революції в умовах нової моделі відносин людини з природою цей механізм перестав функціонувати. Значне підвищення родючої здатності землі дозволило вже на ранніх етапах освоєння землеробства значно збільшити (на 2–3 порядки) потенційну кількість виробленого продукту. У таких умовах механізм «екологічного маятника», що врівноважував суспільство й природу раніше, більше не міг зіграти важливої ролі й стримати зростання кількості населення. Це дало потужний поштовх до збільшення його щільності: щоб прогодувати одного мисливця-збирача необхідно 10–20 кв. км площі, то перехід до осілого землеробства припускав порівняно компактне проживання людей.

Як стверджують автори сучасних антропологічних досліджень, неолітична революція радикально змінила не тільки форми господарювання, а й весь спосіб життя людей. Осілий спосіб життя з гарантованою їжею сприяв демографічному вибуху. Неолітичне населення подвоювалося мало не з кожним поколінням, спочатку заселяючи всі придатні для землеробства райони, а потім переходячи в райони родючих річкових долин, які осушувалися та вміло використовувалися для одержання великих врожаїв. Усе нові

та нові хвилі надлишкового населення з кожним новим поколінням «виливалися» зі старих, заселених землеробами регіонів та спрямовувалися в різні сторони в пошуках нових земель. Саме таким чином протягом небагатьох тисячоліть неолітичні землероби заселили Ойкумену в межах Старого Світу [17, с. 98].

Із соціології відомо, що чисельність групи корелює зі складністю: великі утворення, не забезпечені досить складною структурою, стають нестійкими. Таким чином, якщо в палеоліті існували тільки групи числом від 5 до 80 людей, то в 1 500 році 20% людей уже жили в державах, а сьогодні поза державними утвореннями залишається мізерний відсоток людей [10, с. 150].

У синергетичному баченні значне зростання кількості населення під час переходу до виробничого господарства є новим викликом, цього разу таким, що має внутрішню природу, автокаталітичний характер. Збільшення населення вело людські співтовариства до нерівноважного стану, наближало до нової масштабної кризи.

В умовах відсутності механізму подібного до механізму екологічного маятника гострою необхідністю стало вироблення нових антиентропійних засобів. При цьому зміст такого виклику становить не тільки видима необхідність прогодувати населення, кількість якого зростає, а й необхідність подолання деструктивних тенденцій у системі взаємин між людьми, зумовленою щільністю населення.

Постійно зростальна кількість і щільність населення постійно підводили людські співтовариства до порога родючої здатності землі. Уникнути настання кризи вдавалося завдяки вдосконаленню форм і способів господарювання, що досягалося завдяки освоєнню ніким не зайнятих територій, винаходу нових знарядь праці, збільшенню тривалості робочого дня, залученню великої кількості людей для проведення складних робіт.

Виходів із постійних нерівноважних станів, зумовлених потребою в ресурсах, відомо не багато. Варіанти вирішення цієї проблеми багато в чому залежали від кліматичних і ландшафтних умов, у яких перебувало те або інше суспільство. Наприклад, у так званих «гідравлічних суспільств» родючі землі перебували здебільшого в долинах великих рік, хоча їхня родюча здатність була надзвичайно висока, але вона була недостатньою для задоволення екстенсивним шляхом потреб компактно розміщеного населення. Ця обставина змусила інтенсифікувати виробництво, подальше ускладнення якого стало однією з основних причин розвитку самого суспільства. Таке ускладнення спричинило появу особливого прошарку людей, що спеціалізувалися на координації дій реальних виробників. Причинами такої переорганізації є незадоволення потреб суспільства в ресурсах, що поступово заглиблювалася.

У синергетичній інтерпретації ускладнення виробничих відносин як державоутворювальний фактор уявляється не як неминучий закономірний і поступальний процес, а як відповідь суспільства на перманентні нерівноважні стани. При цьому головною рушійною силою ускладнення є не зростання рівня розвитку продуктивних сил, а збільшення кількості й щільності населення. Інакше кажучи, демографічному фактору приділяється роль головної детермінанти, а ускладнення виробничих відносин розглядається як похідний фактор. Безумовно, після «запуску» цього механізму спостерігається зворотна залежність – оптимізація виробництва дає поштовх новому демографічному зростанню.

За іншим сценарієм проходив розвиток суспільств так званого європейського типу. Однак і в цьому разі простежується дія описаного вище механізму, «скорегованого» з урахуванням місцевих географічних особливостей. Через такі особливості, а саме наявність незрівнянно більших можливостей для екстенсивного використання ресурсів, рівномірний розподіл родючих площ, на цих територіях збільшення щільності населення відбувалося не настільки інтенсивно. Населення ніби «розтікалося», освоюючи нові площі. Безумовно, через накопичений досвід, удосконалення знарядь праці відбувалося ускладнення форм і методів господарювання, однак їх інтенсивність була порівняно низькою.

У такому разі колективне виробництво не могло зіграти тієї ролі, яка спостерігалась у долинах великих річок. За цих умов об'єднання зусиль великої кількості людей не могло дати значного емерджентного ефекту. Широка кооперація й взаємовигідне співробітництво втрачає сенс. Це означає, що сама система виробничих відносин була менш складною й не вимагала антиентропійного механізму у вигляді особливого прошарку керівників.

Однак описаний вище механізм (збільшення щільності населення – підвищення кількість виробленого продукту) продовжував працювати, що привело до того, що соціальна концентрація досягла своїх критичних параметрів. У певний момент із деяким відставанням від «гідравлічних» суспільств значна соціальна концентрація була досягнута, держава виникла під впливом інших, «вирішальних» причин.

Висновки. Підсумовуючи викладене, зазначимо, що в межах синергетичного бачення соціальної еволюції можливим є формулювання нелінійної концепції політогенезу, де, окрім кількох альтернативних варіантів плину процесу державоутворення, враховується вплив широкого набору детермінант. Розуміння суспільства як нерівноважної системи особливого типу, що має особливі механізми утворення соціальних структур, може мати значний потенціал у пізнанні як закономірностей розвитку держави, так і правового регулювання суспільних відносин.

Список використаних джерел:

1. История политических и правовых учений. Учебник под ред. О.Э. Лейста. Москва : ИКД «Зерцало-М», 2002. 528 с.
2. Зарицкий А.В. Некоторые проблемные аспекты исследования вопроса о происхождении государства и права. *Современное право*, 2003. № 4. С. 25–29.
3. Бранский В.П. Социальная синергетика как постмодернистская философия истории. *Общественные науки и современность*. 1999. № 6. С. 117–126.
4. Бевзенко Л.Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. Киев : Институт социологии НАН Украины, 2002. 437 с.
5. Василькова В.В. Порядок и хаос в развитии социальных систем. Синергетика и теория социальной самоорганизации. Санкт-Петербург : Лань, 1999. 480 с.
6. Грунина В.А. Синергетические основы правового регулирования : автореф. дис. … к-та юр. наук : 12.00.01 / Владимирський институт федеральной службы исполнения наказаний. Владимир, 2006. 24 с.
7. Дубов Г.О. Застосування основних принципів і категорій синергетичної теорії при дослідженні держави та права. *Юридична Україна*, 2005. № 9. С. 11–16.
8. Демидов А.И. О методологической ситуации в правоведении. *Правоведение*, 2001. № 4. С. 14–22.
9. Машков А.Д. Урахування синергетичних шляхів у моделюванні державно-правових процесів в межах синергетичного підходу. *Вісник Київського університету*, 2001. Вип. 44. С. 45–49.
10. Назаретян А.П. Цивилизационные кризисы в контексте универсальной истории. (Синергетика-психология-прогнозирование): Пособие для вузов. 2 изд. перераб. и доп. Москва : Мир, 2004. 367 с.
11. Пригожин И., Стентегрс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой: Пер. с англ.. Изд. 4-е, стереотипное. Москва : Едиториал УРСС, 2003. 312 с.
12. Бранский В.П. Теоретические основания социальной синергетики. *Вопросы философии*, 2000. № 4. С. 112–126.
13. Х. Дж. М. Классен Проблемы, парадоксы и перспективы эволюционизма // Альтернативные пути к цивилизации : Кол. монография под ред. Н.Н. Крадина, А.В. Коротаева, Д.М. Бондаренко, В.А. Лынши. Москва : Логос, 2000. 368 с.
14. Тойнби А.Дж. Постижение истории: Сборник Пер. с агл. Е.Д. Жаркова. Москва : Айрис-пресс, 2003. 640 с.
15. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. К. Маркс, Ф. Энгельс Избранные произведения в 3-х т. Т. 3. Москва, 1979. С. 211–370.
16. Коротаев А.В. Социальная эволюция: Факторы, закономерности, тенденции / РАН; Институт востоковедения / Л.Б. Алаев (отв. ред.). Москва : Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2003. 278 с.
17. Васильев Л.С. Восток и запад в истории (основные параметры проблематики). Альтернативные пути к цивилизации : Кол. монография. Москва : Логос. 2000. С. 96–114.

УДК 340.1
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2021-2.9

Варич О.Г.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії права та держави
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-0289-4039

ЦІННІСНИЙ ВИМІР ДЕРЖАВИ ЯК СУБ'ЄКТА ПРАВОУТВОРЕННЯ

THE VALUE MEASUREMENT OF THE STATE AS A SUBJECT OF LAWMAKING

У статті автор аналізує напрями ціннісного виміру держави як основного суб'єкта правотворчості, її значення та роль у процесі формування норм права. Держава як особливий елемент політичної системи суспільства відіграє важливу роль у формуванні права, забезпечуючи реалізацію найважливіших суспільних інтересів. Останні є визначальною мірою ціннісного аспекту впливу держави на процеси правотворення. Із метою з'ясування цілісного уявлення про цінність держави у процесі правотворення автором комплексно, на концептуальному рівні досліджено поняття правотворчості з урахуванням її генези, виокремлено підходи, що дають можливість охарактеризувати ціннісну роль держави у формуванні норм права за допомогою розуміння правотворчості як діяльності, що має певним чином упорядкований та процесуальний характер, тобто передбачає систему узгоджених між собою дій суб'єктів правотворчості, що правомірні здійснювати діяльність, спрямовану на формування норм права. Саме це характеризує цінність держави, оскільки вона є самостійним суб'єктом правотворчості, що здатний формувати норми права через правотворчу діяльність органів державної влади. Автором обґрунтовано інтелектуальний (забезпечення державою аналітичної роботи, що спрямована на необхідність дослідження сучасних напрямів правового регулювання, формування новітніх моделей поведінки шляхом їх перенесення у зміст правової норми), інструментальний (держава є цінною, оскільки здатна виступати як інструмент творення права), процесуальний (держава визнається одним з основних суб'єктів правотворення та здійснює поточну, процедурну діяльність, спрямовану на вдосконалення механізму правового регулювання, розробку та нормативне закріплення сучасних правил нормотворчої процедури), публічний (держава є суб'єктом, здатним сформувати систему державно-владних інтересів) та приватний (зумовлений об'єктивною необхідністю забезпечення потреб та інтересів, які мають приватний та корпоративний характер) аспекти цінності держави як суб'єкта правоутворення. Звертається увага на те, що цінність держави має зародитись у свідомості кожного та суспільства загалом.

Ключові слова: *держава, ціннісний вимір держави, правоутворення, суб'єкт правоутворення.*

In the article the author analyzes the directions of the value dimension of the state as the main subject of law-making, its significance and role in the process of formation of legal norms. The state as a special element of the political system of society plays an important role in shaping the law, ensuring the realization of the most important public interests. The latter are a determining measure of the value aspect of the state's influence on law-making processes. In order to clarify the holistic view of the value of the state in the law-making process, the author comprehensively, at the conceptual level studied the concept of lawmaking taking into account its genesis, identified approaches that characterize the value role of the state in law-making in a certain orderly and procedural nature, provides for a system of coordinated actions of law-making entities that are entitled to carry out activities aimed at the formation of the rule of law. This is characterizes the value of the state because it acts as an independent subject of lawmaking, which is able to form the rule of law through the lawmaking activities of public authorities. The author substantiates intellectual (providing the state analytical work aimed at the need to study modern areas of legal regulation, the formation of new models of behavior by transferring them to the content of the rule of law), instrumental (the state is valuable because it can act as an instrument of law), procedural (the state recognizes one of the main subjects of law-making and carries out current, procedural activities aimed at improving the mechanism of legal regulation, development and normative consolidation of modern rules of rule-making procedure), public (the state is an entity capable of forming a system of state interests) and private aspect (due to the objective need to meet the needs and interests of private and corporate nature) aspects of the value of the state as a subject of law. Attention is drawn to the fact that the value of the state must arise in the minds of everyone and society as a whole.

Key words: *state, value measurement of the state, lawmaking, subject of lawmaking.*

Актуальними сьогодні залишаються питання, що стосуються з'ясування особливостей формування норм права, визначення цінності, міри, характеру та значення участі держави в процесі правотворчості. З огляду на це, метою роботи є з'ясування особливостей, значення та ціннісної ролі держави в процесі формування норм права.

Становлення та функціонування будь-якої держави пов'язується з розвитком і вдосконаленням самого права. Сучасне право як основний регулятор суспільних відносин, який формується під впливом трансформаційних та глобалізаційних процесів, характеризується наявністю його основної мети – упорядкування суспільства як правової основи функціонування та розвитку безпосередньо самої держави та її інституційних складників. Саме наявність таких сутнісних основ права забезпечує можливість реалізації стратегічно важливих завдань та функцій держави на шляху до утвердження та досягнення загальносоціального прогресу суспільства. На особливому взаємозв'язку держави та права, а також участі держави в процесі формування права акцентує А.Н. Бодак, стверджуючи, що сутність та призначення самої держави визначає характер права. Установлюючи конкретні права та обов'язки громадян, посадових осіб та організацій, право не лише вносить певний порядок у суспільство та державу, а й створює передумови для подальшого розвитку та функціонування всіх інститутів державно-правової системи [2, с. 10].

Феномен держави в юридичній літературі отримав досить широке, багатоаспектне та різнорівневе розуміння, що пов'язується з її характеристиками як суб'єкта права, правореалізації, політичної системи, міжнародних відносин тощо. Держава також є суб'єктом, без якого неможливе утворення права, його гарантування, реалізація та захист [4, с. 64].

З огляду на це, можна акцентувати увагу на особливій природі взаємозв'язку держави і права, що виявляється в процесі здійснення державою правотворчої діяльності, оскільки, з одного боку, держава як особлива соціально-політична організація, формуючи норми права, надає правової форми суспільним відносинам, а з іншого – створені норми права визначають порядок, умови та принципи її функціонування і розвитку.

Саме за результатами правотворчої роботи, якістю законів та інших нормативних актів роблять висновок про державу загалом, ступінь її цінності, демократичності, цивілізованості та культурності [7, с. 79].

Сучасна юридична наука потребує комплексних наукових досліджень, що стосуються з'ясування ролі держави в процесі формування норм права та характеристики її як основного суб'єкта правотворчості. Наукові роботи А.С. Піголкіна, С.В. Поленіної, Ю.О. Тихомировова, Д.А. Керімова, Д.А. Ковачева, А. Нашиц, О.І. Ющика, Т.О. Дідича, Ж.О. Дзейко, С.Г. Дроб'язко, М.С. Кельмана, В.С. Ковальського, О.Л. Копиленка, Л.А. Морозової, В.П.Нагребельного, Н.М. Пархоменко, А.О. Селіванова, А.А. Соколова переважно стосуються дослідження проблематики правотворчості як самостійного правового явища, характеристики природи та сутності правотворчості, а також стадійним та процесуальним засадам її здійснення. Проблемам цінності держави та з'ясуванню деяких векторів вияву діяльності держави як суб'єкта правотворення присвятили роботи Т.О. Дідич, Ю.П. Лобода, Л.С. Мамут, Ю.М. Оборотов, Н.М. Оніщенко, М.В. Серебро, В.С. Смородинський, Ю.О. Тихомиров.

З'ясування ціннісного виміру держави як основного суб'єкта правотворчості та визначення її значення і ролі в процесі формування норм права доцільно здійснювати, базуючись на аналізі поглядів відомих науковців щодо розуміння поняття правотворчості, що формувались в той чи інший період становлення та розвитку юридичної науки.

Зауважимо, що держава як особливий елемент політичної системи суспільства відіграє важливу роль у формуванні права, забезпечуючи реалізацію найважливіших суспільних інтересів. Останні є визначальною мірою ціннісного аспекту впливу держави на процеси правотворення. У цьому напрямі доцільно виокремити відносну та абсолютну цінність держави як особливого суб'єкта правотворення. Так, у межах відносного аспекту цінності держава не отримує постійного ціннісного вияву, оскільки її цінність завжди опосередковується певними об'єктивними умовами, переважанням тих або інших інтересів суспільства, тобто має ситуативний характер. Однак абсолютна цінність отримує вияв у тому, що держава постає не лише історично зумовленою формою організації людей, а й одним із найбільших надбань цивілізації [17, с. 51]. При цьому не потрібно в ціннісному вимірі абсолютизувати всі інститути держави. На певному етапі розвитку держави той або інший її елемент буде мати або більшу цінність, або меншу. Проте ціннісний вимір держави має формуватись з окремих її складників та досліджуватись із точки зору розуміння держави як єдиного організму.

Із метою формування цілісного уявлення про цінність держави у процесі правотворення необхідно комплексно підійти до дослідження на концептуальному рівні поняття правотворчості з урахування її генези. Правотворчість як наукова категорія була ключовим об'єктом вивчення та дослідження ще з радянських часів (60–70 років XX ст.). Дослідження окресленої категорії відображало ідейні погляди того часу, а саме характеризувало державу як центральний елемент державно-правової дійсності, що своєю управлінсько-владною діяльністю охо-

плювала та пронизувала всі сфери суспільного життя. У такому напрямі відбувався процес формування норм права, зміст яких, на думку науковців радянського періоду, відповідав управлінській волі держави, яка надавала суспільним відносинам правового характеру.

Так, позиція вченого І. Сенякіна засновувалась на розумінні правотворчості як форми державної діяльності зі створення, зміни і відміни правових норм, на пізнанні об'єктивних соціальних потреб і інтересів суспільства [16, с. 415]. Зазначену точку зору також обґрунтовував А. Міцкевич, розглядаючи правотворчість як організаційно–правову форму діяльності радянської держави, спрямованої на створення правових норм. Під правотворчістю вчений розуміє форму державного управління суспільством [13, с. 45–50]. Тобто вчений не лише досить змістовно обґрунтовує участь держави в процесі формування норм права, а й характеризує її як основного суб'єкта, без волевиявлення якого не є можливим формування норм права. Водночас, зміст норм права повинен відображати волю, позицію держави, що забезпечить високий рівень ефективності державного управління суспільством загалом.

М.С. Кельман, досліджуючи сутність правотворчості, звертає особливу увагу на суб'єктів правотворчої діяльності, однак не без акценту на владному характері. Правотворчість, за словами вченого, є формою владної діяльності уповноважених суб'єктів (держави), спрямованої на створення нормативно-правових актів, за допомогою яких у чинній правовій системі запроваджуються, змінюються чи скасовуються правові норми [7, с. 157]. Проте автор хоч і вказує на суб'єкти правотворчості, однак стверджує, що їх діяльність може бути правомірною лише за умови, якщо сама держава надасть таким органам правотворчі повноваження. Продовжуючи зазначену думку, О.Ф. Скакун під правотворчістю розуміє правову форму діяльності держави за участю громадянського суспільства (у передбачених законом випадках), пов'язану із встановленням, зміною, скасуванням юридичних норм, що відображається у формуванні, систематизації, прийнятті та оприлюдненні нормативно–правових актів [15, с. 293]. На думку С.С. Алексєєва, правотворчість є спеціальною діяльністю компетентних органів, яка завершує процес правоутворення, в результаті якої набуває сили і набуває чинності закон [1, с. 15].

У цьому аспекті правотворчість розуміється як завершальна стадія правоутворення, що здійснюється компетентними органами. Однак учений не вказує на природу компетентних органів, що передбачає можливість припустити про їх похідний та управлінський характер від держави. Р.Ю. Рудкін, досліджуючи результати правотворчої діяльності, обґрунтовує розуміння правотворчості як форму активної діяльності держави з метою формування правових норм [14, с. 9].

Отже більшість учених цього періоду, базуючись на єдиній позиції, вважають, що правотворчість має управлінську, вповноважену природу, тобто беззаперечно пов'язана з владною діяльністю держави та її органами, є формою державного управління суспільством, а держава є монопольним та центральним суб'єктом правотворчості, суто за волею якої здійснюється формування норм права. Як наслідок, цінність держави як особливого суб'єкта правотворення отримує вияв у тому, що без участі держави не є можливою реалізація жодного акту громадських організацій, волевиявлення народу та інших недержавних та громадських інституцій. У цьому аспекті беззаперечним уважається твердження, що саме держава є тим основним суб'єктом правотворчості, що за своєю управлінською природою здійснює формування норм права.

Новий поштовх у своєму розвитку, розумінні і, як наслідок, сфері дослідження правотворчість отримує в 90-х роках XX ст. Цей період пов'язується з певними історичними моментами, які відбулися як в окремих державах, так і у світі, зокрема з розпадом Радянського Союзу, внаслідок чого з'являються нові держави, які потребують формування власного законодавства, розширенням співробітництва держав між собою. Зазначені аспекти стали основою для переосмислення владної сутності держави в певних сферах суспільних відносин та її управлінської діяльності в процесі функціонування та розвитку суспільства. Саме ці об'єктивні умови визначають необхідність у трансформації наявних та виокремленні нових підходів до наукового дослідження та переосмислення поняття правотворчості, а також визначення місця та ролі держави в цьому процесі.

Саме тому такі наукові дослідження щодо визначення поняття правотворчості мають більш широкий зміст, оскільки становлять основу його розуміння багатоаспектний, процедурний та демократичний характер. Аналізуючи подальші підходи вчених можна зазначити, що цінність держави як особливого суб'єкта в процесі формування норм права жодним чином не мінімізується, а набуває певного цивілізованого, тобто демократичного змісту.

Підтвердженням цього є думка А.Б. Венгерова, який розуміє правотворчість як організаційно-оформлену процедурну діяльність державних органів зі створення правових норм або ж визнання правовими правил поведінки, що склалися та діють у суспільстві [3, с. 488]. За твердженням М.М. Марченка, правотворчість є процесом пізнання й оцінки правових потреб суспільства і держави, формування, прийняття актів уповноваженими суб'єктами в межах відповідних процедур [11, с. 337]. У такому напрямі В.В. Іванов зазначає, що поняттям «правотворчість» охоплюється встановлення (створення, санкціонування, змінення, скасування) правових

норм. За своїм фактичним змістом правотворчість становить систему організаційно-процесуальних дій суб'єктів права (державних і недержавних), спрямовану на встановлення правових норм [6, с. 87–88]. Д.А. Керімов під правотворчістю розуміє діяльність, зміст якої складає співпраця органів державної влади, місцевого самоврядування та інших зацікавлених учасників у процесі формування норм права, що полягає у проведенні різноманітних за характером заходів із метою формування якісних за змістом норм права, здатних відобразити інтереси та потреби цих суб'єктів [8, с. 38].

Основуючись на аналізі окреслених підходів до розуміння змісту правотворчості, доцільно черговий раз наголосити на цінності та значенні держави як основного суб'єкта правотворчості. Водночас, зміст правотворчої діяльності держави передбачає наявність не лише органів державної влади, що здійснюють її владні повноваження, а й інших осіб, зацікавлених у формуванні норм права, які за своєю сутністю є інституційними складниками громадянського суспільства. Проаналізовані підходи дають можливість охарактеризувати ціннісну роль держави у формуванні норм права через розуміння правотворчості як діяльності, що має впорядкований та процесуальний характер, тобто передбачає систему узгоджених між собою дій суб'єктів правотворчості, що правомірні здійснювати діяльність, спрямовану на формування норм права. Саме це характеризує цінність держави, оскільки саме вона є самостійним суб'єктом правотворчості, що здатний формувати норми права через правотворчу діяльність органів державної влади. Останні вповноважені державою на здійснення певної діяльності відповідно до чинного законодавства.

Подальші дослідження правотворчості, що відображають її багатоаспектний характер та визначають цінність держави в правотворчій діяльності, відображають такі важливі аспекти, як необхідність урахування об'єктивних потреб розвитку суспільства, інтересів та волі народу, адже формування норм права залежить від волі різних суб'єктів цього процесу. Так, Р.О. Халфіна зауважує, що поняття правотворчості має охопити таке коло явищ, які передбачають відображення волі народу, спрямоване на досягнення цілей розвитку суспільства, діяльність держави і громадських організацій із виявлення потреб нормативного правового регулювання суспільних відносин і створення відповідно до цих потреб правових норм, заміну або скасування наявних [18, с. 33–35]. Умежах такого наукового підходу цінність держави отримує вияв у тому, що вона постає як основний засіб пізнання соціальної дійсності, потреб та інтересів суспільства з метою відображення їх у змісті прийнятих норм права.

М.В. Цвік наголошує на важливості аналогічних аспектів правотворчої діяльності, під якою розуміє організаційно врегульовану особливу форму діяльності держави або безпосередньо народу, внаслідок якої потреби суспільного розвитку й вимоги справедливості набувають правової форми, що виявляється в певному джерелі права (нормативному акті, прецеденті, звичаї тощо) [5, с. 321]. Інакше кажучи, цінність діяльності суб'єктів правотворчості, якими є вповноважені державою органи та народ, виявляється в можливості досягнення об'єктивного пізнання соціальних потреб, що зумовлені суспільним розвитком, і, як наслідок, надання їм правової регламентації. А.П. Мазуренко стверджує, що правотворчість – це постійний процес удосконалення чинних норм права, який здійснюється в межах установлених процесуальних норм (процедур), що містяться в Конституції, регламентах, статутах. [10, с. 16]. Аналізуючи підхід ученого до розуміння правотворчості, доцільно акцентувати увагу на безперервності, тобто циклічності її здійснення, а також правовому забезпеченні, зміст якого становить система нормативно-правових актів, що формуються вповноваженими органами державної влади та іншими компетентними суб'єктами у чітко визначеному процесуальному порядку. З одного боку, норми права формуються державою в особі її органів, а з іншого – зміст цих норм права є правовою основою подальшої правотворчої діяльності вповноважених державою органів.

Таким чином, проаналізувавши роль та значення держави в контексті характеристики генези правотворчості як самостійної правової категорії, доцільно вказати на високий рівень її ціннісної характеристики в процесі формування норм права, яка дотепер залишається вагомою і незмінною. Потребує уточнення лише той факт, що зміст діяльності держави у сфері здійснення правотворчості характеризується певним ступенем динамічності її цінностей. Якщо спочатку держава мала безумовну цінність та монополізований характер у процесі формування норм права з огляду на управлінську сутність, то з часом під впливом певних об'єктивних факторів, про які йшлося вище, власне ціннісний вияв сутності держави в здійсненні правотворчої функції набув сучасних ознак демократичності.

Таким чином, окрім уповноважених державою органів формування норм права здійснюється також інституційними складниками громадянського суспільства, що забезпечило відображення в змісті норм права соціальної дійсності, яка потребує правового регулювання.

Проаналізовані наукові підходи щодо з'ясування ціннісних особливостей правотворчої діяльності держави в контексті розуміння сутності та змісту правотворчості на тому чи іншому етапі розвитку юридичної науки дали змогу уявити цілісну «картину» ціннісного взаємозв'язку таких важливих категорій, як «держава», «правотворчість», «право».

Цілком правомірним є відображення зазначених правових категорій саме у такій послідовності, оскільки правотворчість є тією центральною категорією, завдяки якій можна встановити взаємозв'язок держави і права. Тобто вона є певним «провідником» між державою та правом, завдяки характеристиці сутності якої можна визначити цінність та межі участі держави в процесі формування норм права, як за змістом норм права встановити сутність, тип та інші важливі характеристики держави. Однак динаміка сучасного суспільного життя, безперервна трансформація державно-правової дійсності вносять постійні корективи в процеси державотворення та правотворення, змушуючи шукати юристів-науковців і практиків оптимальні та конструктивні шляхи для створення належних правових основ функціонування органів державної влади, подальшого утвердження громадянського суспільства, досягнення і забезпечення поточних та пріоритетних потреб суспільства, встановлення та розвитку міжнародних зв'язків.

Аналізуючи вищезазначені підходи до розуміння цінності держави як особливого суб'єкта правотворення, можна виокремити такі аспекти ціннісного вияву держави як суб'єкта правоутворення:

− інтелектуальний аспект цінності держави виявляється в забезпеченні державою через органи держави та посадові особи аналітичної роботи, що спрямована на необхідність дослідження сучасних напрямів правового регулювання, формування новітніх моделей поведінки шляхом їх перенесення у зміст правової норми;

− інструментальний аспект цінності держави, в межах якого держава є цінною, оскільки здатна виступати як інструмент творення права, що сприяє вдосконаленню механізму правового регулювання та подальшій реалізації правових норм;

− процесуальний аспект цінності держави, в межах якого держава визнається одним з основних суб'єктів правотворення та здійснює поточну, процедурну діяльність, що спрямована на вдосконалення механізму правового регулювання, розробку та нормативне закріплення сучасних правил нормотворчої процедури;

− публічний аспект, у межах якого держава є суб'єктом, здатним сформувати систему державно-владних інтересів, які відображають безпосередню сутність держави, напрями її функціонального призначення

− приватний аспект, зумовлений об'єктивною необхідністю забезпечення потреб та інтересів, які мають приватний та корпоративний характер.

Однак держава цінна не лише як особливий суб'єкт правотворення, а і як цінність держави має зародитись у свідомості кожного та суспільства у цілому. Так, для того, щоб скластися в успішну націю (таку, яку мають сьогодні наші західні сусіди), ідея державності і ставлення до держави має кардинально змінитися у суспільній свідомості. Має прийти розуміння цінності власної держави, має сформуватися ставлення до держави як до чогось свого, чогось такого, на що ми здатні впливати. Має прийти усвідомлення, що держава – це ми, бо вона захищає і представляє наші інтереси. Отже, людина має сприймати державу не як якусь бюрократичну машину «над собою, яка не дає дихати», а має сформуватися усвідомлення, що держава – це «наше продовження, яке має допомогти нам дихати» [12].

Список використаних джерел:

1. Алексеев С.С. Государство и право. Москва : Юридическая литература, 1994. 192 с.
2. Бодак А.Н. Правотворческий процесс в Республике Беларусь. Минск : ГИУСТ БГУ, 2010. 220 с.
3. Венгеров А. Б. Теория государства и права : учебник для юрид. вузов. Москва : Новый юрист, 1998. 624 с.
4. Дідич Т. Теоретико-правові аспекти впливу держави на правотворення. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2017. № 1 (13). С. 63–70.
5. Загальна теорія держави і права : підручник / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін. Харків : Право, 2009. 583 с.
6. Иванов В. В. К вопросу о теории нормативного договора. *Журнал российского права.* 2000. № 7. С. 87–88.
7. Кельман, М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія держави і права : підручник. Київ : Кондор, 2005. 574 с.
8. Керимов Д.А. Законодательная техника: науч.-метод. и учеб. пособие. Москва : Норма, 2000. 127 с.
9. Крылов Н.Б. Правотворческая деятельность международных организаций. Москва : Наука, 1988. 170 с.
10. Мазуренко А.А. Правотворческая политика: понятие и соотношение со смежными юридическими категориями. *Государство и право*. 2010. № 4. С. 12–20.
11. Марченко Н.М. Общая теория государства и права. Академический курс. Москва : Зерцало, 2000. 656 с.
12. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків, 2016. 496 с.
13. Правотворчество в СССР под ред. проф. А.В. Мицкевича. Москва : Юридическая литература, 1974. 320 с.
14. Рудкин Ю.Д. Правотворческие производства: природа, структура, разновидности : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харьков, 1984. 17с.
15. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2006. 656 с.
16. Соколова А.А. Социальные аспекты правообразования. Минск : Европ. гуманитар. ун-т, 2003. 160 с.
17. Серебро М.В. Сутність та перспективи використання аксіологічного підходу в державознавстві. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція.* 2014. № 11. С. 50–52.
18. Халфина Р.О. Проблемы советского правотворчества. *Советское государство и право*. 1980. № 11. С. 33–35.

УДК 340 (477): 342.25
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2021-2.10

Котенко Т.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії права та держави
Інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-5016-8301

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНА ОСНОВА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

CIVIL SOCIETY AS A SOCIAL BASIS OF LOCAL SELF-GOVERNMENT

Установлено, що місцеве самоврядування та громадянське суспільство органічно пов'язані між собою. Визначено основні напрями, в яких громадянське суспільство впливає на місцеве самоврядування, а саме: визначає характер та зміст функціонування місцевого самоврядування як засобу управління суспільними відносинами; характеризує соціальну сутність та функціональне призначення місцевого самоврядування; забезпечує формування суб'єктів місцевого самоврядування та визначає зміст їх функцій; визначає та в подальшому впливає на зміст політики держави у сфері місцевого самоврядування; відображає рівень розвиненості місцевого самоврядування як засобу реалізації інтересів і потреб громади; визначає методи та форми реалізації функцій місцевого самоврядування; є об'єктом функціонального впливу місцевого самоврядування.

Визначено, що зворотний вплив місцевого самоврядування на громадянське суспільство виявляється у такому: 1) місцеве самоврядування функціонує в межах громадянського суспільства та виконує управлінську роль щодо нього; 2) зміст функціонального призначення місцевого самоврядування визначається сферою життєдіяльності громадянського суспільства в межах відповідного територіального утворення однієї держави; 3) реалізація функцій місцевого самоврядування здійснюється або територіальною громадою, або вповноваженими органами; 4) місцеве самоврядування забезпечує представництво та реалізацію інтересів відповідної територіальної громади, що становить сутність функціонування місцевого самоврядування загалом; 5) функціонування місцевого самоврядування може здійснюватись, зокрема, шляхом прийняття відповідних правових актів, які в подальшому мають загальнообов'язковий характер для всіх суб'єктів громадянського суспільства.

Узагальнено особливості взаємодії держави, громадянського суспільства та місцевого самоврядування, виокремлено ключові тенденції такої взаємодії, основними серед яких є громадянське суспільство відіграє роль системоутворювального фактору розвитку місцевого самоврядування, оскільки відображає потреби у самоорганізації суспільства та зумовлюється характером розвитку місцевого самоврядування. Особливістю розвитку взаємодії держави, громадянського суспільства та місцевого самоврядування є посилення ролі та значення місцевого самоврядування як фактору розбудови громадянського суспільства та держави; посилення державної підтримки розвитку місцевого самоврядування, а також розбудова інституцій об'єднання громадян як суб'єктів формування органів місцевого самоврядування; вироблення механізмів щодо недопущення втручання держави у функціонування місцевого самоврядування щодо вирішення питань місцевого значення тощо.

Узагальнено особливості, громадянського суспільства як соціальної основи місцевого самоврядування, тому слід підсумувати ключові тенденції взаємодії держави, місцевого самоврядування та громадянського суспільства, а саме:

– громадянське суспільство відіграє роль системоутворювального фактору розвитку місцевого самоврядування, оскільки відображає потреби в самоорганізації суспільства та зумовлюється характером розвитку місцевого самоврядування;

– вироблення механізмів щодо недопущення втручання держави у функціонування місцевого самоврядування щодо вирішення питань місцевого значення;

– посилення ролі місцевого самоврядування шляхом розширення кола повноважень суб'єктів місцевого самоврядування, впровадження правових, організаційних, кадрових та інших засобів забезпечення місцевого самоврядування;

– подальше розширення повноважень суб'єктів місцевого самоврядування, зокрема й на міжнародному рівні, особливо тих територій, що межують із територіями сусідніх іноземних держав.

Ключові слова: *громадянське суспільство, суб'єкти права, закон, місцеве самоврядування, самоврядні функції.*

It has been established that local self-government and civil society are organically connected. The main directions in which civil society influences local self-government are identified, namely: determines the nature and content of the functioning of local self-government as a means of managing public relations; characterizes the social essence and functional purpose of local self-government; ensures the formation of local governments and determines the content of their functions; determines and further influences the content of state policy in the field of local self-government; reflects the level of development of local self-government as a means of realizing the interests and needs of the community; determines methods and forms of realization of functions of local self-government; is the object of functional influence of local self-government.

The indicated reverse influence of local self-government on civil society is manifested in the following: 1) local self-government functions within civil society and performs a managerial role in relation to it; 2) the content of the functional purpose of local self-government is determined by the sphere of life of civil society within the relevant territorial formation of one state; 3) the implementation of local self-government functions is carried out either by the territorial community or by authorized bodies; 4) local self-government ensures the representation and realization of the interests of the relevant territorial community, which is the essence of the functioning of local self-government as a whole; 5) the functioning of local self-government may be carried out, inter alia, through the adoption of relevant legal acts, which in the future are universally binding on all subjects of civil society.

The peculiarities of interaction between the state, civil society and local self-government are generalized, the key tendencies of such interaction are singled out, the main ones are as follows: civil society plays the role of system-forming factor of local self-government development. The peculiarity of the development of interaction between the state, civil society and local self-government is the strengthening of the role and importance of local self-government as a factor in the development of civil society and the state; strengthening state support for the development of local self-government, as well as the development of institutions for the association of citizens as subjects of the formation of local self-government bodies; elaboration of mechanisms to prevent state interference in the functioning of local self-government in resolving issues of local importance, etc.

The features of civil society as a social basis of local self-government are generalized, the key tendencies of interaction of the state, local self-government and civil society should be summarized, namely:

– civil society plays the role of a system-forming factor in the development of local self-government, as it reflects the needs for self-organization of society and is determined by the nature of the development of local self-government;

– development of mechanisms to prevent state interference in the functioning of local self-government to address issues of local importance;

– strengthening the role of local self-government by expanding the range of powers of local self-government entities, introduction of legal, organizational, personnel and other means of ensuring local self-government;

– further expansion of the powers of local governments, including at the international level, especially those territories bordering the territories of neighboring foreign states.

Key words: *civil society, subjects of law, law, local self-government, self-governed functions.*

Актуальність теми. У сучасній Україні в умовах розбудови вітчизняної системи місцевого самоврядування особливого теоретичного і практичного значення набуває проблема функціонального призначення місцевого самоврядування як ключового інституту громадянського суспільства.

Аналіз дослідження проблематики. Питання місцевого самоврядування та громадянського суспільства як його основи стали предметом досліджень вітчизняних учених: О.В. Батанова, М.О. Баймуратова, С.В. Бобровник, В.І. Борденюк, С.Д. Гусарєва, О.В. Зайчука, А.П. Зайця, С.В. Зівса, Р.А. Калюжного, Н.В. Камінської, В.К. Кампо, А.М. Колодія, М.І. Козюбри, О.Є. Лейста, Л.С. Мамути, В.І. Мельниченка, М.М. Марченка, Н.А. Мяловицької, В.Ф. Погорілка, Т.І. Тарахонич, Ю.М. Тодики, О.Ю. Тодики, О.Ф. Фрицького, Г.В. Чапала та інших.

Виклад основного матеріалу. Процеси децентралізації управлінської функції держави пов'язуються з підвищенням ролі місцевого самоврядування як важливого інституту громадянського суспільства.

Указана особливість місцевого самоврядування як соціального інституту має ключовий характер, що дає змогу говорити про суспільство як про об'єкт функціонування місцевого самоврядування. На вказану особливість неодноразово звертали увагу вчені. Самоорганізація населення для вирішення власних проблем – ключове питання демократії. Реальне місцеве самоврядування – це конкретний крок у напрямі подальшої лібералізації управління на місцях, пов'язаний із вирішенням проблем формування громадянського суспільства, посиленням захисту прав і свобод людини і громадянина, їх практичною реалізацією. Тому варто погодитися з поглядом О.В. Батанова, який доводить, що актуальність, глибоке осмислення цього питання має не лише науково-методологічне і політико-ідеологічне, а й вагоме практичне значення. Усвідомлення феномену місцевого самоврядування в повному обсязі дає можливість знайти адекватні напрями і форми розвитку демократії на сучасному етапі [1, с. 181].

Сучасними ученими наголошується на органічному взаємозв'язку між функціями грома-

дянського суспільства та функціями місцевого самоврядування, який виявляється в тому, що функції місцевого самоврядування походять від функцій громадянського суспільства. Окрім того, саме на місцеве самоврядування покладається завдання забезпечити дотримання й захист прав і свобод людини та громадянина. Тому і коло функцій, що реалізується місцевим самоврядуванням, учені пов'язують:

– по-перше, із забезпеченням безпосередньої участі населення у вирішенні питань місцевого значення, обліку і координації інтересів різних груп населення, захисту меншин;

– по-друге, із забезпеченням комплексного соціально-економічного розвитку муніципального утворення;

– по-третє, з управлінням муніципальною власністю і місцевими фінансами;

– по-четверте, із здійсненням соціальної політики місцевого самоврядування, спрямованої на створення умов, які забезпечують гідне життя і вільний розвиток людини;

– по-п'яте, з охороною навколишнього середовища;

– по-шосте, із забезпеченням громадського порядку [2, с. 16–17].

Усе ж таки слід зазначити: визначаючи функції місцевого самоврядування як такі, що походять від функцій громадянського суспільства, учені так і не обґрунтували особливості цього взаємозв'язку, оскільки і наведений перелік функцій повністю не відображає засади функціонування громадянського суспільства.

Учені справедливо зазначають, що громадянське суспільство традиційно розуміють як сферу, на яку індивід має прерогативи перед державою, тобто має місце автономність громадянського суспільства як сфери приватних інтересів щодо держави (втілення публічного інтересу) [3, с. 165]. Це підтверджується і поглядами вчених щодо розуміння поняття та сутності громадянського суспільства як сфери здійснення власного партикулярного інтересу, а також забезпечення інтересів окремих індивідів та колективів людей, які групуються навколо особливих однорядних суспільних відносин [4, с. 97].

Питання взаємозв'язку громадянського суспільства та місцевого самоврядування в юридичній літературі розглядається в контексті характеристики або громадянського суспільства, або місцевого самоврядування. Неодноразово розглядаючи місцеве самоврядування, учені наголошували на тому, що це є інститут (засіб, форма вияву тощо) громадянського суспільства. За таким принципом, розглядаючи особливості громадянського суспільства, учені наголошують на його ключовому інституті – місцевому самоврядуванні як засобі виявлення та реалізації інтересів громади.

Учені наголошують, що однією з характерних рис розвитку сучасних демократично організованих суспільств є політична децентралізація, яка виявляється у здійсненні певної частини публічної влади самостійними від держави суб'єктами, не пов'язаними відносинами підпорядкування. Ступінь самостійності при цьому визначається тим, що вони належать або до органів державної влади суб'єктів федерації (у державах із федеративним устроєм), або до органів самостійного виду публічної влади – місцевого самоврядування. Децентралізація публічної влади при цьому постає як відчуження певної частини державної влади або державоподібним утворенням (суб'єктам федерації), що закріплюється відповідними нормами федеральної конституції або самоврядним утворенням із закріпленням цього відчуження як у конституціях, так і (здебільшого) в поточному законодавстві [5].

На нашу думку, місцеве самоврядування та громадянське суспільство органічно пов'язані між собою, причому цей зв'язок слід визначати на рівні функціонального аналізу місцевого самоврядування та громадянського суспільства. З огляду на це, вказаний зв'язок можна узагальнити в межах таких положень:

1) місцеве самоврядування виникає, розвивається та функціонує відповідно до рівня розвитку та розбудови громадянського суспільства, тому місцеве самоврядування є явищем діалектичним і соціальним, оскільки зумовлюється розвитком суспільства;

2) доктринальне розуміння функціонального призначення місцевого самоврядування зумовлюється розумінням громадянського суспільства як особливої форми організації суспільства;

3) розвиток місцевого самоврядування зумовлюється його функціональним призначенням щодо розбудови громадянського суспільства на засадах його самоорганізації та залучення громадськості до участі в управлінні суспільством;

4) функції місцевого самоврядування мають похідний характер від сутності громадянського суспільства та в процесі реалізації забезпечують реалізацію соціального призначення громадянського суспільства.

На нашу думку, проблематику розвитку громадянського суспільства як фактору розвитку та об'єкта функціонування місцевого самоврядування слід пов'язувати із закономірностями співвідношення державної влади та інституціями самоорганізації суспільства, оскільки від рівня реалізації самоврядного потенціалу суспільства та від реальних можливостей реалізувати власні інтереси громадян через інститути самоорганізації суспільства залежить рівень розбудови громадянського суспільства. Тому спробуємо встановити генезу розвитку поглядів на особливості взаємовпливу державної влади та місцевого самоврядування.

Здійснюючи аналіз взаємодії громадянського суспільства та місцевого самоврядування, учені справедливо зазначають, що природою такої

взаємодії є необхідність створення різноманітних соціальних інституцій як противаги державі та її органам. Причому однозначно робиться висновок про те, що місцеве самоврядування є одним із пріоритетних інститутів громадянського суспільства [6, с. 178], який забезпечує ключові характеристики громадянського суспільства, а саме:

– формування особливого способу соціального життя, заснованого на праві та демократії;

– розбудову суспільного устрою, згідно з яким кожній людині гарантується вільний вибір форм його економічного та політичного буття, утверджуються права людини, забезпечується ідеологічний плюралізм;

– забезпечення розвитку соціального простору, в якому люди взаємодіють порівняно вільно, без безпосереднього втручання держави;

– створення громадянського суспільства як великої самоорганізованої суперсистеми, яка складається з багатьох недержавних інститутів та асоціацій фізичних осіб. При цьому не тільки громадянське суспільство загалом, а і його спільноти на місцях представлені значним «ансамблем» самоврядних скооперованих громад та об'єднань громадян.

Держава забезпечує створення та гарантування місцевого самоврядування шляхом розбудови правової моделі громадянського суспільства, яка потім наповнюється конкретним змістом [6, с. 178].

Розуміння громадянського суспільства охоплює і його функціональне призначення в контексті впливу на місцеве самоврядування:

– як засобу забезпечення і гарантування місцевого самоврядування;

– як форми вияву місцевого самоврядування;

– як системи відносин у сфері місцевого самоврядування;

– як об'єкта поширення владних повноважень;

– як засобу формування суб'єктів місцевого самоврядування тощо.

Окрім того, учені наголошують на тому, що громадянське суспільство є засобом самовираження індивідів, їх самоорганізації і самостійної реалізації ними власних інтересів. Значну частину суспільно важливих питань громадські спілки та об'єднання мають розв'язувати самотужки або на рівні місцевого самоврядування, чим полегшують виконання державою її функцій [7, с. 649].

З одного боку, місцеве самоврядування є необхідною умовою створення, формування, функціонування, розвитку та вдосконалення громадянського суспільства, а з іншого – громадянське суспільство через відповідні інститути впливає на розвиток місцевого самоврядування в контексті його формування, функціонування та вдосконалення діяльності. Учені зазначають, що місцеве самоврядування відіграє особливу роль у становленні громадянського суспільства в Україні, оскільки воно є:

– механізмом формування громадянського суспільства,

– невід'ємною частиною громадянського суспільства;

– засобом реального здійснення народовладдя [8, с. 52];

– ефективною формою самоорганізації населення;

– одним з основних інститутів громадянського суспільства [9, с. 196].

На нашу думку, громадянське суспільство впливає на місцеве самоврядування у таких напрямах:

1) визначає характер та зміст функціонування місцевого самоврядування як засобу управління суспільними відносинами;

2) характеризує соціальну сутність та функціональне призначення місцевого самоврядування;

3) забезпечує формування суб'єктів місцевого самоврядування та визначає зміст їхніх функцій;

4) визначає та в подальшому впливає на зміст політики держави у сфері місцевого самоврядування;

5) відображає рівень розвиненості місцевого самоврядування як засобу реалізації інтересів і потреб громади;

6) визначає методи та форми реалізації функцій місцевого самоврядування;

7) є об'єктом функціонального впливу місцевого самоврядування.

Ураховуючи розглянуті аспекти впливу громадянського суспільства на місцеве самоврядування, слід указати і на зворотний вплив місцевого самоврядування на громадянське суспільство, що виявляється в тому, що:

1) функціонує в межах громадянського суспільства та виконує управлінську роль щодо громадянського суспільства;

2) зміст функціонального призначення місцевого самоврядування визначається сферою життєдіяльності громадянського суспільства в межах відповідного територіального утворення однієї держави;

3) реалізація функцій місцевого самоврядування здійснюється або територіальною громадою, або вповноваженими органами, що складаються з суб'єктів громадянського суспільства;

4) місцеве самоврядування забезпечує представництво та реалізацію інтересів відповідної територіальної громади, що становить сутність функціонування місцевого самоврядування загалом;

5) функціонування місцевого самоврядування може здійснюватися, зокрема, шляхом ухвалення відповідних правових актів, які надалі мають загальнообов'язковий характер для всіх суб'єктів громадянського суспільства.

Висновки. Узагальнюючи особливості громадянського суспільства як соціальної основи місцевого самоврядування, слід підсумувати ключові тенденції взаємодії держави, місцевого самоврядування та громадянського суспільства, а саме:

– громадянське суспільство відіграє роль системоутворювального фактору розвитку місцевого самоврядування, оскільки відображає потреби в самоорганізації суспільства та зумовлюється характером розвитку місцевого самоврядування;

– вироблення механізмів щодо недопущення втручання держави у функціонування місцевого самоврядування щодо вирішення питань місцевого значення;

– посилення ролі місцевого самоврядування шляхом розширення кола повноважень суб'єктів місцевого самоврядування, впровадження правових, організаційних, кадрових та інших засобів забезпечення місцевого самоврядування;

– подальше розширення повноважень суб'єктів місцевого самоврядування, зокрема на міжнародному рівні, особливо тих територій, що межують із територіями сусідніх іноземних держав.

Список використаних джерел:

1. Батанов О.В. Муніципальне право України: Підручник / Відп. ред. М. О. Баймуратов. Харків : Одіссей, 2008. 528 с.
2. Глущенко П.П., Пилин В. В. Муниципальное право: Учеб. пос. Санкт-Петербург : Михайлов В.А., 2000. 368 с.
3. Чапала Г.В. Місцеве самоврядування в системі публічної влади: Дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2004. 214 с.
4. Мамут Л.С. Гражданское общество и государство: проблема соотношения. *Общественные науки и современность*. 2002. № 5. С. 94–103.
5. Мельниченко В.І. Переосмислення функцій державного управління у контексті децентралізації публічної влади. URL: http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=8&n=52&c=1123
6. Батанов О.В. Що таке місцеве самоврядування з точки зору права. *Правова держава*. 2007. Вип. 18. С. 172–184.
7. Основи демократії: навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.; За заг. ред. А. Колодій; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад. проект «Демократична освіта», Інститут вищої освіти. Київ : Вид-во «Ай-Бі», 2002. 684 с.
8. Тодика О.Ю. Проблеми реалізації органами місцевого самоврядування своїх повноважень в аспекті здійснення народовладдя. *Держ. будівництво та місцеве самоврядування:* 36. наук. пр. Харків : Право, 2004. Вип. 7. С. 50–56.
9. Проблеми формування місцевих рад та їх виконавчих органів: Монографія / За ред. Ю.М. Тодики. Харків : Право, 2009. 540 с.

УДК 348.07
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2021-2.11

Мацелюх І.А.,
доктор юридичних наук,
доцент кафедри службового та медичного права
Інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-3706-6428

ЗАСНУВАННЯ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ У 862 Р.: ПОЧАТОК ВІДЛІКУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

ESTABLISHMENT OF THE KYIV METROPOLITANCE IN 862: THE BEGINNING OF THE UKRAINIAN STATEHOOD

У статті проаналізовано теорії походження Русі. Із **метою** доведення існування руської державності у 60-х роках IX ст. на чолі з князем Аскольдом наведено норми канонічного права, які регламентують порядок заснування нових митрополій та вказують на суб'єктів міжнародних відносин, у яких могли б утворюватися помісні церкви. Відповідно до них лише окремому народу могли надати митрополію та призначити її очільника. Наголошено, що лише поява на карті самостійних держав створювала умови для заснування помісних церков. Зникнення перших зумовлювало занепад других.

Проаналізовано зміст церковних уставів Руської держави як джерел церковного права державного походження, що регулювали державно-церковні відносини, встановлювали сферу церковної юрисдикції, визначали джерело матеріального забезпечення всієї митрополії та її духовенства, а також затверджували норми візантійського права, що регулювали внутрішньоцерковне життя.

Простежено за науковою дискусією щодо походження церковного Уставу Володимира. Розглянуто гіпотезу М. Брайчевського щодо можливості існування церковного Уставу князя Аскольда. Простежено обставини, які могли викликати появу цього документа. Ідеться про заснування Київської митрополії, призначенням на неї митрополита, формування перших церковних общин та створення умов для існування християнської релігії у язичницькому суспільстві.

У роботі стверджується, що в часи князювання Аскольда русини мали свою окремішню державу, що називалась Руссю, а сам князь Аскольд через прийняття християнства намагався просвітницьким шляхом навернути до нової релігії все населення держави. Християнізація виявилася складним і тривалим процесом, проте ця подія є дуже важливою, тому що вона свідчить не лише про початок князівської нормотворчості у сфері регулювання державно-церковних відносин, а й про факт існування державності.

Ключові слова: *Русь, Аскольд, держава, церква, Київська митрополія.*

The article analyzes the theories of the origin of Rusia. In order to prove the Rusi statehood in the 60s of the ninth century. led by Prince Askold, the norms of canon law are given, which regulate the procedure for founding new metropolitanates, and indicate the subjects of international relations in which local churches could be formed. According to them, only a certain people could be given a metropolitanate and its head appointed. It was emphasized that only the appearance on the map of independent states created the conditions for the establishment of local churches. The disappearance of the former - led to the decline of the latter.

The content of the ecclesiastical statutes of the Rusi state as sources of ecclesiastical law of state origin, which regulated state-church relations, established the sphere of ecclesiastical jurisdiction, determined the source of material support of the whole metropolis and its clergy, and approved the byzantine law governing intra-church life.

Scientific discussions are considered on the origin of the Church Charter of Vladimir. M. Braichevsky's hypothesis regarding the possibility of the existence of the church charter of Prince Askold is considered. Traced the circumstances that could have led to the appearance of this document. It is about the founding of the Kyiv metropolitanate, the appointment of a metropolitan, the formation of the first church communities and the creation of conditions for the existence of the Christian religion in a pagan society.

The paper argues that during the reign of Askold, the Ruthenians had their own separate state, called Rus, and Prince Askold himself, through the adoption of Christianity, tried to enlighten the entire population

of the state to a new religion. However, Christianization proved to be a complex and long process, but this event is very important because it accurately testifies not only to the beginning of princely rule-making in the regulation of state-church relations, but also to the fact of statehood.

Key words: *Rus, Askold, state, church, Kyiv metropolitanate.*

Постановка проблеми. Активізація вивчення проблем історії держави та права в Україні, формування та розвитку окремих інститутів, безумовно, пов'язана з набуттям Українською православною церквою незалежності і включенням Київської митрополії у лоно Вселенського патріархату – матері церкви, яка і дала їй життя. Ця подія є важливою не лише для православного світу, а й для утвердження державності, адже історія України чітко демонструє сплетеність двох інституцій: утворення самостійної держави закладає підвалини для заснування самостійної церкви, натомість падіння державності тягне за собою ліквідацію церковної автономії. Найбільш красномовно це видно на початку відліку Русі. Її міжнародне визнання дозволило заснувати Київську митрополію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі утворення Руської держави присвячена значна кількість наукових праць, серед яких дослідження сучасних істориків права О. Бойка, І. Гриценка, П. Захарченка, В. Сергійчука, О. Шевченка, М. Настюка, Б. Тищика, В. Кульчицького. Процеси утворення Київської митрополії, її правовий статус вивчався О. Ластовським, М. Левчук, В. Ульяновським та іншими вченими.

Мета статті полягає в обґрунтуванні існування Русі у 60-х роках IX ст. на чолі з князем Аскольдом через призму норм канонічного права, які дозволяють засновувати окремі митрополії лише в самостійних державах.

Виклад основного матеріалу. Упродовж тривалого часу дореволюційні, радянські, сучасні російські, білоруські та українські вчені дискутують щодо одного з найважливіших питань в історії – процесу становлення державності в Русі. Представники «руського міра» намагаються обґрунтувати походження держави з Новгорода, пов'язуючи її появу з династією Рюриковичів. «До середини IX століття (відповідно до літописної хронології в 862 р.) на півночі європейської Росії утворився великий союз зі східнослов'янських, фіно-угорських і балтійських племен під владою князів династії Рюриковичів, які утворили централізовану державу, – ілюструють власну історію російські вчені, – а у 882 р. Новгородський князь Олег захопив Київ, об'єднавши під однією владою північні та південні землі східних слов'ян» [1, с. 72]. Відповідно до цієї версії, коли на Новгородських землях внаслідок союзу племен утворилася держава, то на Київщині продовжували жити племені утворення. Говорити про окремішню державу за такою версією доводиться лише після 882 року, а саме після приходу династії Рюриковичів на Київський стіл шляхом убивства князя Аскольда.

Така версія ствердно вкорінилася в підсвідомості окремих сучасників та трапляється в частині українських підручників, де рік утворення Руської держави значиться як 882. А що ж до цього часу? Невже на території Київщини не було об'єднання, яке б мало ознаки державності?

Плеяда вітчизняних дослідників історії становлення Руської держави, серед яких М. Брайчевський, І. Гриценко, В. Сергійчук, О. Шевченко, М. Настюк, Б. Тищик, В. Кульчицький, обґрунтовано стверджують, що у кінці VIII – на початку IX ст. унаслідок об'єднання племінних союзів полян у середньому Подніпров'ї була утворена держава. Учені, зокрема, зазначають, що «на територіях Київщини, Чернігівщини і Переяславщини у VIII – на початку IX ст. виникла перша держава східних слов'ян із назвою «Руська земля» [2, с. 18].

Невід'ємною ознакою існування державності є наявність органів влади, управління, армії. Так, ми поділяємо думку тих дослідників, які вважають, що першим руським князем був Аскольд. Період його князювання позначився не лише процесом об'єднання племен у державний союз, створенням державного апарату, війська, що могло протистояти іншим європейським середньовічним країнам, а й міжнародним визнанням Русі, яке є другою та не менш важливою ознакою існування державності. Воно вбачається у початку міждержавного спілкування та заснуванні Київської митрополії. Перший факт переконливо обґрунтовано в роботах М. Брайчевського та працях сучасних істориків права, які наводять факти налагодження дипломатичних відносин Русі з Франкією у 839 р., військового протистояння з Амастридою у 840 р., що завершилося укладення міжнародного договору, а також великим походом на Візантійську імперію, який мав місце у 860 р. [3, с. 57–62; 4, с. 41]. Другий факт підтверджується відповідними візантійськими джерелами. Ідеться про Диптих (список усіх православних автокефальних та автономних церков, що перебували в лоні Вселенського патріархату), де під 61 номер зафіксовано Київську митрополію [3, с. 57–69; 4, с. 41; 5, с. 5; 6, с. 29]. Цю подію Константинопольський патріарх Фотій (856–867 роки патріаршества) у посланні східним церквам згадував так: «Болгари та русичі побачили нині християнську чисту непорочну віру прийняли, замість язичницького безбожного ідолопоклоніння» [7, с. 82; 8, с. 59–60].

Науковий інтерес щодо заснування Київської митрополії та хрещення Русі князем Аскольдом виявляла значна кількість учених (істориків, філософів, богословів, кантоністів,

правознавців). Дослідження як проводилися у дореволюційну добу, радянські часи, так і сьогодні є актуальними і перебувають на відкритій арені наукових дискусій.

Богослови стверджують, що для всіх церков обов'язковим є незмінне догматичне вчення та основи канонічного устрою, які ґрунтуються на ньому [9, с. 14]. Найважливіші канони зафіксовані в Апостольських правилах та правилах Вселенських соборів. Так, 34 Апостольське правило передбачає: «єпископам усякого народу слід знати першого в них і визнавати його як главу, нічого, що перевищує їхню владу не чинити без погодження з ним» [9, с. 14]. Таким чином, ми бачимо, що лише окремому народу могли надати митрополію та призначити її очільника. Так, у часи князювання Аскольда русини мали свою окремішню державу, що називалась Руссю. Інакше не могло йтися про створення самостійної церкви. 38 правило Трульського Вселенського Собору 691–692 рр. вказувало, що «отцями нашими встановлене, і ми зберігаємо правило, яке говорить так: якщо царською владою збудоване нове, або колись буде побудоване місто, то адміністративним та земельним розподілам нехай відповідає і розподіл церковних справ» [9]. Отже, лише поява на карті самостійних держав створювала умови для заснування помісних церков. Зникнення перших зумовлює занепад других. Приклади таких взаємопов'язаних процесів ми непоодиноко можемо знайти й у нашій історії.

Прийняття християнства великим князем Київським у 60-х рр. IX ст. та християнізація Русі-України вимагало створення церковно-адміністративної одиниці, закріплення її юридичного статусу в державі, визначення джерела утримання єпископів, пресвітерів, кліриків та церковного майна, врегулювання державно-церковних відносин та створення умов для існування візантійської релігії у язичницькій державі. Ці обставини могли сприяти виникненню першого джерела церковного права державного походження.

Питаннями, що стосуються правового регулювання функціонування Київської митрополії за часів князя Аскольда цікавився український історик та археолог М. Брайчевський. Учений, вивчаючи процеси християнізації Русі, запропонував власну гіпотезу: «перу Князя Аскольда міг належати перший церковний Устав, який регулював державно-церковні відносини та був на той час надзвичайно доречним і політично необхідним» [3, с. 71–72].

Погоджуючись із думкою вченого, ми не лише спробуємо обґрунтувати можливість існування такого закону, а й окреслимо коло правовідносин, які регулював Устав князя Аскольда. Для повноцінного розуміння проблематики нам потрібно звернутися до Церковного Уставу князя Володимира. Друга стаття найдавнішої Оленінської редакції Уставу, текст якої, на думку радянського історика Я. Щапова, є близьким до оригіналу [11, с. 115], викладена так: «Се аз, князь великий Василей, нарицаемый Володимер, сын Святославль, внук Игорев и блаженныя Ольгы, восприях есмь крещение святое от греческых царей Костянтина и Василия и Фотия патриарха, взях перваго митрополита Михаила на Киев и на всю Русь, иже крести всю землю Рускую» [12, с. 139–140]. Як бачимо, поряд із князем Володимиром згадується патріарх Фотій та призначений ним митрополит Михайло. Обидві останні постаті пішли з життя за сто років до Володимирового хрещення [13, с. 100].

Такий анахронізм історики та каноністи обґрунтовують по-різному: помилкою переписувачів Уставу, широким його використанням, пізнішою вставкою (О. Лотоцький, К. Неволін) [14, с. 13; 15 с. 264–295], символічним значенням (Е. Болховітов, митр. Макарій) [16, с. 6; 17 с. 83–100], підробкою для підняття церковного авторитету або недійсністю Уставу (Е. Голубінський, М. Карамзин, М. Суворов) [18, с. 174; 19, с. 234; 20, с. 175]. Радянський історик С. Юшков пішов іншим шляхом, досліджуючи різні редакції текстів Уставу В. Бенишевича, спробував реконструювати типовий текст, де повністю відкинув компрометувальні імена патріарха та рукопокладеного ним архієрея [21, с. 211–216]. На нашу думку, їх ігнорувати не можна, а також не можна про них говорити так, як про пізніші вставки або помилки переписувачів чи якісь символічні жести. Адже невже не було відомо укладачам Уставу, що в часи князювання Володимира Константинопольський патріарший престол очолював Микола Хрисоверг [22, с. 149–160]?

На нашу думку, єдиним можливим поясненням анахронізму документа є гіпотеза, висунута М. Брайчевським, про існування першого церковного Уставу князя Аскольда, написаного в 60-ті роки IX ст., коли патріарший престол очолював патріарх Фотій, що призначив на київську кафедру митрополита Михайла [3, с. 71–72]. Саме це перше національне джерело церковного права в подальшому могло стати основою для церковного Уставу князя Володимира, де збереглися деякі попередні норми [22, с. 149–160].

Ураховуючи обставини, які могли викликати появу документа та зміст його наступника, можна висловити гіпотезу про те, що закон Аскольда регулював: по-перше, статус нової церковної організації у державі (вступ до християнства був добровільним і не мав загальнообов'язкового характеру, однак уже та обставина, що державна влада в особі князя Аскольда та деякі бояри прийняли грецьку віру, свідчить про високий статус православної релігії у державному житі); по-друге, Устав передбачав джерело матеріального забезпечення митрополії і всього духовенства (такими засобами могли бути добровільні пожертви вірян і платня за треби); по-третє,

закон санкціонував норми візантійського церковного права як чинного законодавства в Русі (для повноцінної життєдіяльності християнської церкви необхідно було б ратифікувати у своїй державі ті норми права, що регулювали внутрішньоцерковне життя духовенства та церковних людей. До них належать рішення Вселенських і Помісних соборів, правила Святих Отців церкви, тлумачення каноністів, деякі постанови візантійських імператорів із церковних справ та всі інші правила, зафіксовані в кодифікованих збірках «Номоканонах» [22, с. 149–160].

Висновки. Таким чином, ми підтримуємо гіпотезу М. Брайчевського щодо можливості існування церковного Уставу князя Аскольда. Поява цього закону викликана низкою обставин: заснуванням Київської митрополії та призначенням на неї митрополита, формуванням перших церковних общин та створенням умов для існування християнської релігії в язичницькому суспільстві тощо. Так, ймовірно, це джерело церковного права державного походження стало першим нормативно-правовим актом, що регулювало державно-церковні відносини, встановлювало сферу церковної юрисдикції, визначало джерело матеріального забезпечення всієї митрополії та її духовенства, а також затверджувало норми візантійського права, що регулювали внутрішньоцерковне життя. Церковний Устав князя Аскольда став фундаментом для подальшого великокнязівського церковного законодавства [22, с. 149–160]

Прийняття Аскольдом християнства, бажання князя навернути до нової релігії всю державу, сам процес християнізації виявився складним і тривалим процесом, який не вдалося відразу повноцінно реалізувати, адже прибічників старої релігії було ще дуже багато, а влада князя не була настільки сильна, щоб зробити такі рішучі кроки. Проте ця подія є дуже важливою, тому що вона достеменно свідчить не лише про початок князівської нормотворчості у сфері регулювання державно-церковних відносин, а й про факт існування самої державності.

Список використаних джерел:

1. Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX—XII вв.). Москва : Аспект-Пресс, 1998. С. 72.
2. Кульчицький В.С. Настюк М.І., Тищик Б.Й. Історія держави і права України. Львів : Світ, 1996. 296 с.
3. Брайчевський М.Ю. Утверждение християнства на Руси : монография. Киев : Наукова Думка, 1989. 296 с.
4. Захарченко П.П. Історія українського права : навч. посіб. Київ : ВД «Освіта України», 2019. 436 с.
5. Оніщенко О.С. Історія християнської церкви на Україні (Релігієзнавчий довідниковий нарис). Київ : Наукова думка, 1991. 104 с.
6. Котляр М.Ф., Гломозда К.Ю., Головко О.Б. Запровадження християнства на Русі. Історичні нариси : монографія. Київ : Наукова думка, 1998. 257 с.
7. Миллер Г.Ф. Книга степенная царскаго родословія, содержащая историю российскую, с начала оныя до времен государя царя и великаго князя Іоанна Васильевича, сочиненная трудами преосвященных митрополитов Кипріана и Макарія, а напечатана под смотреніем Коллежскаго советника Императорской академиі наук, також и разных иностранных академій, и Вольнаго Економическаго и Россійскаго Вольнаго же Собранія Члена Герарда Фредерика Миллера. Ч.1. Москва : Иператорский Университет, 1775. 560 с.
8. Сахаров А. Н. Дипломатия древней Руси. Москва : Мысль, 1980. 344 с.
9. Клос В. Автокефалія Української церкви: огляд від хрещення до синодального Томосу. Київ, 2019. 189 с.
10. Чокалюк С.М. Книга правил святих апостолів, вселенських і помісних соборів, і святих отців. Київ : Преса України, 2008. 367 с. URL: https://parafia.org.ua/biblioteka/svyatoottsivski-tvory/knyha-pravyl-svyatyh-apostoliv-vselenskyh-i-pomisnyh-soboriv-i-svyatyh-ottsiv/
11. Щапов Я.Н. Княжеские чставы и церковь в древней Руси XI –XIV вв. Москва : Издательство «Наука», 1972. 340 с.
12. Чистяков О.И.. Российское законодательство X–XX веков. В 9-ти томах. Т. 1: Законодательство Древней Руси. Москва : Юрид. лит., 1984. Т.1. 430 с.
13. Мацелюх І.А. Джерела церковного права за доби українського Середньовіччя: монографія. Київ : Талком, 2015. 290 с.
14. Лотоцький О. Церковний Устав Князя Володимира Великого. Львів : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1925. 44 с.
15. Неволин К.А. Полное собрание сочинений. Т. 6. Исследования о различных предметах законоведения. Санкт-Петербург : Тип. Праца, 1859. 653 с.
16. Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии: С присовокуплением различных граммат и выписок, объясняющих оное, а также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софийской церкви и Ярославова надгробия. Киев : Типография Киево-Печерской Лавры, 1825. 272 с.
17. Булгаков М. История русской церкви. Т. 1. История Русской Церкви в период совершенной зависимости её от Константинопольского патриархата (988 – 1240). Санкт-Петербург : Тип. Ю.А. Бокрама, 1868. 286 с.
18. Голубинский Е.Е. История Русской Церкви. Т. 1. Ч. 1. Москва : Университетская Типография, 1901. 968 с.
19. Карамзин Н. М. История государства Российского в 12 т. Санкт-Петербург : Тип. Н. Греча, 1818. 272 с.

20. Суворов Н. Следы западно-католического церковного права в памятниках древнего русского права. Ярославль : Типография Г. Фалька, 1888. 234 с.

21. Юшков С.В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. Москва : Гос. издательство юридической литературы, 1948. 531 с.

22. Мацелюх І. А. Заснування Київської митрополії: історико-правовий аспект. 1150-річчя заснування Української Православної Церкви (з центром Митрополії в Києві): духовно-історичні передумови та цивілізаційна спадщина: монографія. Ужгород : ТДВ «Патент», 2013. 344 с.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ТА ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

УДК 340.134
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2021-2.12

Дзейко Ж.О.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри теорії та історії права та держави
Інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-2644-8474

ПРАВОВА ПРИРОДА ТА СУТНІСТЬ ЗАКОНОДАВЧОЇ ТЕХНІКИ

THE JURIDICAL NATURE AND ESSENCE OF LEGISLATIVE TECHNIQUES

У статті аналізуються правова природа та сутність законодавчої техніки. Основний акцент зроблено на дослідженні таких найважливіших характеристик законодавчої техніки, як її правова природа, зміст, структура, сутність, функції, види.

Автор пропонує визначення поняття законодавчої техніки як системи засобів і правил створення законів. Законодавча техніка є порівняно самостійним елементом правової системи, який зумовлений її якісними та кількісними характеристиками; відповідає сутності права та законодавства, рівню розвитку правової системи; її застосування здійснюється в результаті свідомої, вольової діяльності уповноважених суб'єктів; її зміст охоплює систему засобів і правил створення та систематизації законів у формах кодифікації та консолідації; вона виступає у певних видах; її роль і значення виявляються у правотворчості та у правореалізаційній діяльності; вона ґрунтується на досягненнях юридичної (а саме теорії права) та інших наук; її застосування має відбуватися в межах права, хоча не завжди воно є юридично регламентованим.

Сутність законодавчої техніки зумовлена тим, що у ній утілюються сутність права та законодавства, рівень розвитку правової системи та суспільства загалом. Правова природа, сутність та соціальне призначення законодавчої техніки виявляються через її функції. Такими функціями є інтегративна, нормативна, модифікації та моделювання законодавства, інструментальна, практична, інтерпретаційна, прогностична, політична та ін.

Законодавча техніка повинна слугувати закріпленню, забезпеченню та реалізації прав і свобод людини й громадянина. Основним призначенням законодавчої техніки є створення за допомогою її правил і засобів якісних за формою і змістом законів та їх систематизація (у формах кодифікації та консолідації), результатами застосування яких є закони, з метою ефективної реалізації цих законів.

Ключові слова: *закон, законодавча техніка, природа законодавчої техніки, сутність законодавчої техніки, засоби і правила законодавчої техніки.*

The legal nature and essence of legislative technique are analyzed in the paper. The main emphasis is on the study of such important characteristics of the legislative technique, as its juridical nature, content, structure, essence, function, types.

The author proposes definition of the concept of legislative technique as a system of tools and rules for creating laws. Legislative technology is a relatively independent element of the legal system, due to its qualitative and quantitative characteristics; corresponds to the Entity law and legislation, level of legal system development; its application is carried out as a result of conscious, strong-willed activities of authorized subjects; its content covers the system of means and rules for creating and systematization laws in forms of codification and consolidation; it acts in certain forms; its role and importance are manifested in law-making and in the law enforcement activity; it is based mainly on the achievements of legal (namely, the theory of Law) and other sciences; its use shall occur within the limits of law, although it is not always legally regulated.

The essence of legislative techniques caused by the fact that it embodies the essence of law and legislation, the level of development of the legal system and society in general.

The legal nature, nature and social function of legislative technology are identified through its functions. Such functions are integrative, normative, legislative modification and modelling, instrumental, practical, interpretive, predictive, political and other.

Legislative technology should serve to consolidate, ensure and implement the rights and freedoms of man and citizen. The main purpose of the legislative technique is creation by means of its rules and means of qualitative in form and content of laws and their systematization (in forms of codification and consolidation), the results of which are the laws, in order to effectively implement these Laws.

Key words: *Law, legislative technique, nature of legislative technique, the essence of legislative technique, means and rules of legislative technique.*

Актуальність теми. У сучасний період здійснення реформ у державній та правовій сферах України вагоме значення має система законодавства, що ефективно діє. Основою покращення якості законів та ефективності їх реалізації є результативне застосування для їх створення законодавчої техніки, що ґрунтується на результатах її наукових опрацювань та практиці законотворення. Актуальність дослідження правової природи та сутності законодавчої техніки зумовлена необхідністю вирішення таких наукових та практичних завдань: розширити та розвинути наукові підходи із зазначених проблем законодавчої техніки, вдосконалити практику законотворчої діяльності завдяки ефективному застосуванню засобів і правил законодавчої техніки, покращити правозастосовну практику.

Аналіз дослідження проблеми. Проблеми законодавчої техніки у сучасній вітчизняній та зарубіжній юридичній науці досліджуються теоретиками права, представниками галузевих юридичних та інших наук. Про це свідчать ґрунтовні праці сучасних вітчизняних учених (П. Андрушка, Н. Артикуци, І. Билі, О. Богачової, Т. Дідича, О. Зінченко, В. Ковальського, І. Козінцева, О. Копиленка, В. Косовича, А. Мельник, Б. Наставного, І. Онищука, Т. Подорожної, Г. Поліщук, П. Рабіновича, В. Риндюк, А. Ришелюка, А. Ткачука, А. Хворостянкіної, М. Швеця, І. Шутака, В. Щербини, О. Ющика), а також зарубіжних науковців (Л. Апт, В. Баранова, Т. Кашаніної, В. Краббе, А. Келермена і Д. Чеваріні, Д. Керімова, А. Сейдмен, Р. Сейдмена, В. Сирих, Ю. Тихомирова, Г. Чернобель, Д. Чухвічева та інших). Науковцями розглядаються такі проблеми, як поняття законодавчої техніки, її співвідношення з юридичною, нормотворчою, правотворчою та іншими видами техніки, її вплив на ефективність законотворчості та якість законодавства, питання поняття, видів та реалізації засобів і правил законодавчої техніки у законодавчій практиці тощо. Однак законодавча техніка як багатоаспектне юридичне явище не має усталеного розуміння її правової природи та сутності, не всі аспекти цієї проблеми достатньо висвітлені у літературі, а деякі з них потребують ґрунтовного обговорення.

Необхідність подальшого наукового осмислення правової природи та сутності законодавчої техніки зумовлює зміна підходів до розуміння права і закону у вітчизняному правознавстві, поняття і природи прав, свобод і обов'язків людини і громадянина, плюралізацією джерел права у правовій системі України, інтеграцією нашої держави до європейського співтовариства та іншими змінами у державній та правовій сферах.

Виклад основного матеріалу. У сучасній юридичній науці наявний плюралізм у розумінні поняття «законодавча техніка». Одним із найпоширеніших є науковий підхід, відповідно до якого законодавча техніка, окрім певних аспектів, розуміється як система засобів, способів, правил, методів, принципів створення законів [19, с. 503] (одного з елементів системи чи їх комбінації). Основні аргументи на користь цієї точки зору зводяться до того, що зазначені елементи законодавчої техніки забезпечують відповідний вираз сутності та змісту закону, точність і визначеність його форми, доступність та ефективність реалізації. Крім того, інколи до поняття законодавчої техніки зараховують відповідні засоби, способи, правила, методи, принципи тощо створення не лише законів, а й системи нормативних правових актів загалом [18, с. 21]. Можна підкреслити, що на сучасному етапі розвитку суспільства зміни в осмисленні поняття законодавчої техніки найбільш яскраво виявляються в її застосуванні під час створення законів як актів вищої юридичної сили. Так, у літературі аргументується думка про те, що «законодавча техніка, будучи основним елементом юридичної техніки, становить систему науково обґрунтованих і практично сформованих засобів і способів, що використовуються під час створення (підготовки та оформлення) законів» [20, с. 72].

У сучасному правознавстві до поняття законодавчої техніки часто уналежнюють засоби, способи, правила, методи, принципи тощо не лише створення, а й систематизації законів (загалом [8, с. 8] чи конкретних її видів [1, с. 186]) і підзаконних актів [6, с. 3]. Обґрунтовуючи зазначений підхід, вчені акцентують увагу на техніко-юридичних особливостях систематизації законів чи всіх нормативно-правових актів.

Суть іншого поширеного підходу полягає в тому, що сучасні дослідники під законодавчою технікою розуміють спосіб, метод здійснення законодавчої діяльності [15, с. 51; 22, с. 80–85; 12, с. 70]. Варто підкреслити, що висловлювання щодо співвідношення законодавчої техніки і законодавчого процесу (як пов'язаних, але порівняно самостійних явищ [6, с. 17; 1, с. 176–177]) усе більше набувають підтримки в юридичній літературі.

Є розширене розуміння законодавчої техніки: до її змісту включають такі елементи, як пізнавальний, нормативно-структурний, логічний,

мовний, процесуальний та інші, або акцентується увага на декількох із названих складників [16, с. 9; 11, с. 10; 9, с. 9]. Таке розуміння законодавчої техніки сприяє тіснішому зв'язку «змістових та формально-юридичних засобів підготовки законів» [16, с. 9]. Як один з аргументів науковцями висувається теза про те, що у законодавчій техніці «органічно переплетені організаційно-технічні методи підготовки і методичні засоби оформлення проєктів» [11, с. 10] та що вони є аспектами одного і того ж явища – регламенту створення проєктів нормативних актів.

Застосування законодавчої техніки передбачає наявність у законодавців знань про мистецтво конструювання законів. З огляду на це, поширеною є точка зору щодо включення до поняття законодавчої техніки відповідних «спеціальних знань» [6, с. 3], пізнавального елементу [16, с. 9], розуміння її як науки, що становить «галузь знань про методику законодавчої техніки» [18, с. 25].

Отже, на основі аналізу основних наукових підходів щодо розуміння законодавчої техніки вважаємо за доцільне запропонувати таке визначення її поняття: законодавча техніка – це система засобів і правил створення законів. Соціальне значення законодавчої техніки виявляється у правотворчості та в правореалізаційній діяльності.

Законодавча техніка характеризується такими основними ознаками: вона є порівняно самостійним елементом правової системи, який зумовлений її якісними та кількісними характеристиками; відповідає сутності права та законодавства, рівню розвитку правової системи; її застосування здійснюється в результаті свідомої, вольової діяльності вповноважених суб'єктів; її зміст охоплює систему засобів і правил створення та систематизації законів у формах кодифікації та консолідації; вона виступає у певних видах; її роль і значення виявляються у правотворчості та у правореалізаційній діяльності; вона ґрунтується на досягненнях юридичної (теорії права) та інших наук; її застосування має відбуватися в межах права, хоча воно не завжди є юридично регламентованим.

Структура законодавчої техніки є способом внутрішньої організації її елементів, які характеризують її системні властивості. Відсутня єдність серед науковців під час визначення складників законодавчої техніки: до її елементів входять прийоми і засоби чи лише прийоми та лише засоби, правила та засоби, лише самі правила, процедури, вимоги, методики, навички тощо [7, с. 176–177; 16, с. 8–9; 14, с. 64].

Використання засобів законодавчої техніки має підпорядковуватися її правилам, тому лише в сукупності правила та засоби законодавчої техніки сприяють створенню якісних законів та є елементами законодавчої техніки. Під правилами законодавчої техніки розуміють допустимі правом вимоги та дозволи для законодавця, що сформувалися на основі досягнень юридичної науки і практики законодавчої діяльності та спрямовані на створення та систематизацію якісних за формою та змістом законів. Засобами законодавчої техніки пропонується називати допустимі правом прийоми, за допомогою яких забезпечується досягнення законодавцем мети правового регулювання під час створення та систематизації законів.

Щодо видів законодавчої діяльності, під час здійснення яких застосовуються правила і засоби законодавчої техніки, то багато авторів уважають, що ці правила і засоби використовуються під час не лише створення, а й систематизації законодавчих актів [6, с. 3], обґрунтовуючи свою позицію тим, що засоби систематичної обробки законодавчого матеріалу посідають значне місце в законодавчій техніці.

Не піддаючи сумніву необхідність використання правил і засобів законодавчої техніки у процесі не лише створення, а й систематизації законодавства, слід зауважити, що правила і засоби законодавчої техніки використовуються під час здійснення її саме у формах кодифікації та консолідації, оскільки внаслідок їх проведення створюються нові за змістом та формою нормативно-правові акти. Як слушно зазначається в літературі, «консолідація дуже близько стоїть коло кодифікації, тому має правотворчий характер» [5, с. 325]. Під час вирішення цього питання слід ураховувати те, що результатом кодифікації законодавства може бути не лише закон, а й підзаконний нормативно-правовий акт (статут, положення тощо), тому до змісту та структури законодавчої техніки доцільно включити лише правила і засоби кодифікації, які використовуються у процесі створення саме законів у формах кодексів, основ законодавства та ін. Зазначене стосується також консолідації законодавства.

Правила і засоби законодавчої техніки характеризуються певною специфікою застосування під час систематизації законів у формах кодифікації та консолідації. Так, на думку В.І. Риндюк, особливостями кодифікаційної техніки є її «юридико-мовна», «юридико-логічна» та «юридико-процедурна» форми, пов'язані з «вторинністю кодифікаційного акта» [13, с. 161–165]. Сучасний французький учений Р. Кабріяк уважає, що є такі два методи кодифікації, як «кодифікація-компіляція» та «кодифікація-реформа» [4, с. 289], які, на нашу думку, можна також уважати особливостями кодифікаційної техніки як виду законодавчої техніки. Вищеназвані твердження стосуються також техніки консолідації законодавства.

Що ж стосується питання про те, чи входять до змісту і структури законодавчої техніки правила і засоби створення всіх нормативно-правових актів, чи лише законів, то до

законодавчої техніки доцільно включати правила і засоби створення саме законів та їх систематизації, керуючись ідеєю про провідну роль законів у житті суспільства. Хоча зазначене не заперечує думки про те, що під час створення законів та підзаконних нормативно-правових актів використовується великий масив однакових чи схожих правил і засобів (вимоги до мови, логіки викладу тощо). Потрібно враховувати особливості застосування правил і засобів законодавчої техніки у процесі створення будь-якого виду законів.

Розглянемо питання сутності законодавчої техніки. Законодавчу техніку в юридичній літературі часто розглядають у прикладному аспекті. Є думки, що законодавча техніка має суто інструментальний характер [11, с. 11], «охоплює чисто технічні моменти підготовки проєктів нормативних актів» [10, с. 255]. Тому потребує подальшого розвитку твердження Д.А. Керімова, висловлене ще в середині 1960-х рр., про зумовленість змісту правил законодавчої техніки її сутністю та сутністю законодавчої діяльності [3, с. 8]. Як стверджує Т.В. Кашаніна, погляди сучасних юристів на поняття законодавчої техніки еволюціонували у напрямі необхідності «визначення змісту законів» [5, с. 157]. На нашу думку, йдеться про відродження, осмислення та розвиток поглядів вітчизняних та зарубіжних науковців попередніх віків з урахуванням сучасних реалій суспільного життя.

Сьогодні відбувається поступовий відхід від абсолютизації інструментального аспекту законодавчої техніки. Абсолютизація інструментальної сторони законодавчої техніки є хибною, тому що, по-перше, як один з елементів правової системи, зумовлений сутністю права і законодавства, формується і діє на основі праворозуміння, правосвідомості, принципів права, норм права, правовідносин, тому законодавча техніка не повинна їм суперечити; по-друге, не можна не враховувати того факту, що під час створення та систематизації законів значну роль відіграє не лише вибір суб'єктом певних правил і засобів законодавчої техніки, а й зміст та мета їх використання. Як зазначає Р. Циппеліус, «інструментарій правової техніки» однією з функцій має «спрямування розв'язання правових проблем до справедливого, внутрішньо несуперечливого рішення» [17, с. 24]. Отже, законодавча техніка – це не лише «інструмент» створення законів, оскільки під час створення законів важливу роль відіграє зміст та мета використання правил і засобів законодавчої техніки. Водночас правила та засоби законодавчої техніки не повинні стосуватися змістовної частини правових норм, тим більше суперечити їм. Таким чином, сутність законодавчої техніки зумовлена тим, що у ній втілюються сутність права та законодавства, рівень розвитку правової системи. Утім не можна ставити засоби і правила законодавчої техніки перед правами і свободами людини й громадянина, адже вони повинні слугувати лише їх закріпленню, забезпеченню та реалізації. З огляду на це, основним призначенням законодавчої техніки є створення за допомогою її правил і засобів якісних за формою і змістом законів та їх систематизація (у формах кодифікації та консолідації), результатами застосування яких є закони, з метою ефективної реалізації цих законів.

Функції законодавчої техніки – це основні напрями впливу законодавчої техніки на суспільні відносини, через які виявляється її соціальне призначення [2, с. 52]. Поняття функцій законодавчої техніки має охоплювати як її соціальне призначення, так і основні напрями її впливу на суспільні відносини, які тісно взаємопов'язані, проте водночас є порівняно самостійними. Функції законодавчої техніки характеризуються тим, що вони зумовлюються соціальним призначенням законодавчої техніки; характеризують основні напрями її впливу на суспільство; виявляють основні властивості законодавчої техніки; є динамічним аспектом її вияву як складника правової системи; характеризуються стабільністю, постійністю реалізації; спрямовані на досягнення цілей правового регулювання; є цілісною складною системою. Найважливішими функціями законодавчої техніки є: інтегративна, нормативна, модифікації та моделювання законодавства, інструментальна, системоутворювальна, практична, інтерпретаційна, прогностична, політична та ін.

Критеріями класифікації законодавчої техніки можуть бути: галузі права та законодавства, форми вияву (внутрішня та зовнішня), зовнішня форма актів, для створення яких застосовується законодавча техніка (для розробки конституцій, кодексів, основ законодавства, законів тощо) та сфери застосування законодавчої техніки (створення законів чи їх систематизація у формах кодифікації та консолідації).

Висновки. Законодавча техніка – це система засобів і правил створення законів. Законодавча техніка є порівняно самостійним елементом правової системи, зумовленим її якісними та кількісними характеристиками; відповідає сутності права та законодавства, рівню розвитку правової системи; її застосування здійснюється в результаті свідомої, вольової діяльності вповноважених суб'єктів; її зміст охоплює систему засобів і правил створення та систематизації законів у формах кодифікації та консолідації; вона виступає у певних видах; її роль і значення виявляються в правотворчості та у правореалізаційній діяльності; вона ґрунтується на досягненнях юридичної та інших наук; її застосування має відбуватися в межах права, хоча воно не завжди є юридично регламентованим.

Сутність законодавчої техніки зумовлена тим, що у ній втілюються сутність права та

законодавства, рівень розвитку правової системи та суспільства загалом. Законодавча техніка повинна слугувати закріпленню, забезпеченню та реалізації прав і свобод людини й громадянина, що можна вважати основним напрямом подальших відповідних досліджень. З огляду на це, основним призначенням законодавчої техніки є створення за допомогою її правил і засобів якісних за формою і змістом законів та їх систематизація (у формах кодифікації та консолідації), результатами застосування яких є закони, з метою ефективної реалізації цих законів.

Загалом, значущість законодавчої техніки підкреслює влучний вислів Рудольфа фон Ієрінга про те, що «технічна недосконалість становить недосконалість усього права…» [21, с. 69].

Список використаних джерел:

1. Дзейко Ж.О. Законодавча техніка в Україні: історико-теоретичне дослідження : Монографія. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2007. 360 с.
2. Дзейко Ж. О. Функції законодавчої техніки. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2006, № 5. С. 50–58.
3. Законодательная техника / Д.А. Керимов, Л.С. Явич и др.; под. ред. Д.А. Керимова. Ленинград : Изд-во Ленинградского ун-та, 1965. 143 с.
4. Кабрияк Р. Кодификации / пер. с фр. Л.В. Головко. Москва: Статут, 2007. 476 с.
5. Кашанина Т.В. Юридическая техника : учеб. Москва : Эксмо, 2007. 512 с.
6. Керимов Д.А. Законодательная техника : науч.-метод. и учеб. пособ. Москва : Изд. группа НОРМА-ИНФРА, 1998. 127 с.
7. Керимов Д.А. Законодательная техника // Общая теория государства и права. Акад. курс в 2 т. / Борисов В.В., Гранат Н.Л., Гревцов Ю.И. и др.; под ред. М.Н. Марченко. Москва : Изд-во «Зерцало», 1998. Т. 2. С. 176-177.
8. Копиленко О.Л., Богачова О.В. Законотворчий процес: стан і шляхи вдосконалення. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України.* 2010, № 1. С. 5–14.
9. Мельник А.А. Якість закону: теоретико-методологічний та техніко-юридичний аспекти : автореф. дис. … к. ю. н., спец. 12.00.01. Київ, 2018. 18 с.
10. Научные основы советского правотворчества / О.А. Гаврилов, Н.П. Колдаева, А.С. Пиголкин и др.; отв. ред. Р.О. Халфина. Москва : Наука, 1981. 318 с.
11. Пиголкин А.С. Подготовка проектов нормативных актов (Организация и методика). Москва : Юрид. лит., 1968. 167 с.
12. Риндюк В. І. Проблеми законодавчої техніки в Україні: теорія та практика: Монографія / Відп. ред. Ющик О.І. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2012. 272 с.
13. Кодифікаційна техніка: поняття, форми // Кодифікація законодавства України: теорія, методологія, техніка / Ю.С. Шемшученко, О.І. Ющик, Л. М. Горбунова та ін.; за заг. ред. О.І. Ющика. Київ : Парламентське вид-во, 2007. С. 126–187.
14. Риндюк В.І. Законодавча техніка: поняття, форми, види, реалізація в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2008. 194 с.
15. Сырых В.М. Законотворчество как вид социального проектирования // Проблемы юридической техники: Сб. статей: [под ред. Баранова В. М.]. Нижний Новгород, 2000. С. 45–53.
16. Тихомиров Ю.А. Природа и назначение законодательной техники // Законодательная техника: науч.-практ. пособ. / [Апт Л.Ф., Власенко Н.А., Исаков В.Б. и др.]; под ред. Ю.А. Тихомирова: Москва : Городец, 2000. С. 5–11.
17. Циппеліус Р. Юридична методологія. Київ : Вид-во «Реферат», 2004. 176 с.
18. Чухвичев Д.В. Законодательная техника: уч. пособ. Москва : ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2006. 239 с.
19. Шмельова Г.Г. Законодавча техніка // Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Шемшученко Ю.С. (голова) [та ін.]. Т. 2. Київ : Укр. енцикл., 1999. С. 503.
20. Шутак І.Д., Онищук І.І. Юридична техніка : навч. пос. для вищих навч. закладів. Івано-Франківськ : «Коло», 2013. 496 с.
21. Юридическая техника (Из Игеринга). Юридические записки. Изд. П. Редкинымъ и К. Яневичемъ-Яневскимъ. Санкт-Петербург : Типографія Департамента Уделовъ, 1860. Т. 4. С. 51–148.
22. Ющик О.І. Теоретичні основи законодавчого процесу. Київ : Парлам. вид-во, 2004. 519 с.

УДК 340.132(477)
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2021-2.13

Малишев Б.В.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії права та держави
Інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-2023-312X

ТЕЛЕОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО СУТНОСТІ ЗЛОВЖИВАННЯ СУБ'ЄКТИВНИМ ПРАВОМ

TELEOLOGIC APPROACH TO THE ESSENCE OF ABUSE OF A SUBJECTIVE RIGHT

У статті доводиться, що зловживання суб'єктивним правом – це правопорушення, що характеризується використанням суб'єктом законних засобів, які встановлені уповноважувальною нормою права, для досягнення мети, яка не передбачена вказаною нормою. Терміном «зловживання суб'єктивним правом» позначається правопорушення, що характеризується використанням суб'єктом законних засобів, які встановлені уповноважувальною нормою права, для досягнення мети, яка нею (нормою) не передбачена.

Видається необґрунтованим розгляд зловживання правом за допомогою конструкції «вихід за межі суб'єктивного права, оскільки вона позбавлена конкретики, тому може характеризувати будь-який випадок недотримання припису уповноважувальної норми.

Виходячи за межі наданого йому права, суб'єкт починає діяти без належних правових підстав, тобто він не зловживає правом, а діє в умовах відсутності будь-яких повноважень на вчинення певних дій. Отже, коли суб'єкт виходить за межі наданих йому прав, завдаючи цим шкоди правам та інтересам інших суб'єктів, він учиняє правопорушення, яке в законодавстві має спеціальну назву «перевищення повноважень». Зловживання правом та перевищення повноважень є схожими, але не тотожними правопорушеннями, оскільки у своїй основі вони мають різні фактори протиправності. Так, у разі перевищення меж наданих повноважень суб'єкт несе відповідальність за дії, вчинені без належних правових підстав, тобто які не відповідають змісту норми права; під час зловживання правом суб'єкт несе відповідальність за дії, які відповідають змісту уповноважувальної норми права, але суперечать її меті (призначенню).

Зловживання правом завжди є правопорушенням, оскільки суб'єкт не дотримується вимог однієї з складових частин норми права – її мети, тому є наявною така основна ознака правопорушення, як протиправність.

Ключові слова: *зловживання суб'єктивним правом, мета норми права.*

It is proved that the "abuse of a subjective right" – the offense is characterized by the use of the subject of legitimate means provided the legal rule to achieve the purpose, which is not provided for this rule. The term "abuse of a subjective right" refers to an offense characterized by the subject's use of legal means established by the authorizing rule of law to achieve a goal that it (the rule) does not provide.

It seems unreasonable to consider the abuse of rights by means of the construction "going beyond the subjective right", because it is devoid of specifics, and therefore can characterize any case of non-compliance with the prescribing normative norm.

Going beyond the right granted to him, the subject begins to act without proper legal grounds, ie he does not abuse the right, but generally acts in the absence of any authority to perform certain actions. Therefore, when the subject goes beyond the rights granted to him, thereby harming the rights and interests of other subjects, he commits an offense which in the law has a special name – abuse of power. Abuse and abuse of power are similar but not identical offenses, as they are based on different factors of illegality.

Thus, in case of exceeding the limits of the powers granted, the subject is liable for actions that are committed without proper legal grounds, ie that do not comply with the content of the rule of law; in case of abuse of the right, the subject is responsible for actions that correspond to the content of the authorizing rule of law, but contradict its purpose (appointment).

Abuse of the right is always an offense, because the subject does not comply with the requirements of one of the components of the rule of law – its purpose, so there is such a basic feature of the offense as illegality.

Key words: *abuse of a subjective right, purpose of legal rule.*

Актуальність теми. Проблематика зловживання суб'єктивним правом останнім часом набула неабиякої популярності серед вітчизняних та російських учених. Здебільшого вона привертає увагу теоретиків права (О. Маліновський, Т. Полянський, М. Хміль, Р. Калюжний, О. Рогач та ін.) та вчених-цивілістів (О. Поротікова, В. Ємельянов, М. Стефанчук, Р. Майданик, А. Юдін та ін.), що підтверджує актуальність обраної теми. Однак у кількості публікацій, присвячених зловживанню суб'єктивним правом, що постійно зростає, можна помітити, що дослідники, як правило, діють у досить сталих методологічних межах, що не дає їм змоги отримати нові підходи до розв'язання питань, які є важливими для з'ясування сутності зловживання суб'єктивним правом. Так, з одного боку, предмет дослідження невиправдано «ізолюється» від такого пов'язаного з ним правового явища, як норма права, з іншого – активне використання категорії «мета» під час вивчення феномена зловживання правом, як правило, не базується на методологічно важливому зв'язку «мета – засіб».

Мета та завдання. Отже, метою статті є аналіз явища зловживання суб'єктивним правом у контексті його зв'язків зі структурними елементами норми права, а також за допомогою використання методологічного потенціалу парних категорій «мета – засіб», що, на наш погляд, призведе до вирішення низки вузлових питань, стосовно яких уже довгий час тривають наукові дискусії, а саме: 1) питання щодо основної риси зловживання правом, яка в літературі сформульована як «реалізація суб'єктивного права всупереч його меті»; 2) питання щодо того, чи є зловживання правом правопорушенням.

Основна частина. Є очевидним, що зловживання правом формально базується на диспозитивних та уповноважувальних нормах права, які вже самим своїм існуванням створюють передумови і можливість для «надмірно егоїстичного» їх використання [1, с. 75]. Психологічні причини зловживання правом полягають у такій оцінці суб'єктом співвідношення власних потреб із потребами інших суб'єктів, коли перші навмисне і невиправдано ставляться вище над іншими [2, с. 7]. Зловживання правом можливе у сфері як приватного, так і публічного права [3, с. 209]. Зловживати правом можуть не лише фізичні та юридичні особи, а й суб'єкти владних повноважень. Так, у частині третій статті 2 Кодексу адміністративного судочинства України встановлено, що у справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень адміністративні суди, зокрема, перевіряють, чи прийняті (вчинені) вони з використанням повноваження з метою, з якою це повноваження надано.

Сьогодні більшість науковців сходяться у думці, що під зловживанням правом потрібно розуміти таку реалізацію суб'єктом наданих йому законодавством повноважень, яка суперечить призначенню, внаслідок чого іншим суб'єктам завдається шкода або створюються перешкоди для реалізації ними своїх прав [1, с. 178; 4, с. 441; 5, с. 32; 6, с. 299; 7, с. 100].

Проте до цього підходу потрібно висловити два істотних зауваження. По-перше, важливо розрізняти мету суб'єктивного права та мету норми права, яка закріплює вказане суб'єктивне право. Більшість учених невиправдано розглядають зловживання суб'єктивним правом у відриві від норми, яка встановлює це суб'єктивне право. Однак суб'єктивне право не може існувати без відповідної норми права, тому воно є вторинним, похідним (однак ця теза не стосується основних природних прав).

Чи є взагалі мета у суб'єктивного права? Ми вважаємо, що мета є лише у норми права. І тому щодо зловживання права треба вести мову саме про мету тієї норми права, що закріплює певне суб'єктивне право.

Як було обґрунтовано нами раніше [8], структурно норма права складається з форми, змісту та мети. При цьому змістом норми права є державне веління у вигляді правила поведінки, яке може встановлювати один або декілька з таких компонентів: 1) правові стимули (суб'єктивні права, законні інтереси, пільги, привілеї, імунітети, заохочення), а також порядок їх реалізації; 2) правові обмеження (юридичні обов'язки, заборони, призупинення, санкції), а також порядок їх реалізації.

Формою норми права є її текстуальний вираз. Метою норми права є певна духовна або матеріальна цінність, зумовлена розвитком конкретного суспільства на певний момент часу, яка може бути досягнута внаслідок реалізації змісту норми права. Отже, йдеться про соціальні цілі, які опосередковуються правом і досягаються завдяки правовим засобам. Водночас слід погодитися з думкою про те, що є цілі, які можливі лише як правові, вони існують на підставі права та через існування права [9, с. 13].

При цьому зміст та форма норми права є засобами для досягнення її мети.

Помилковим є твердження О. Маліновського, що метою правової норми є наділення суб'єкта конкретними повноваженнями та встановлення механізму їх здійснення [6, с. 76], оскільки метою норми права не може бути її зміст, адже тоді правове регулювання замикається на собі і стає непотрібним людині у її діяльності задля задоволення своїх потреб та інтересів. Крім того, якщо вбачати мету норми права у наділенні суб'єкта певними повноваженнями, то що тоді є засобом для її досягнення?

Мета норми права може бути з'ясована за допомогою аналізу змісту та форми цієї норми, або бути безпосередньо зазначеною у тексті норми. Однак «кожна норма має свою мету (або декілька цілей) незалежно від того, чи виражена ця мета у нормі» [10, с. 9].

По-друге, настання негативних наслідків у результаті реалізації суб'єктом свого права не є головною ознакою зловживання правом, адже є випадки, коли мета уповноважувальної норми передбачає завдання шкоди іншим суб'єктам (якот інститут притримання речі у цивільному праві, інститут крайньої необхідності у кримінальному праві тощо). У таких випадках зловживання правом не буде мати місця.

Отже, основною ознакою зловживання правом є реалізація суб'єктивного права всупереч меті норми, в якій це право закріплено, а факультативною – завдання такими діяннями шкоди іншим суб'єктам.

Таким чином, кваліфікація певних дій суб'єкта як зловживання належним йому правом залежить від з'ясування мети відповідної норми права.

Низка вчених підтримує думку про те, що зловживання правом поділяється на легальне та протиправне. При цьому вважається, що у разі легального зловживання правом дії суб'єкта є формально правомірними, вони не заподіюють шкоди охоронюваним відносинам, але й не відповідають певним моральним вимогам [1, с. 87; 5, с. 632; 6, с. 62].

На наш погляд, виокремлення такого явища, як «легальне зловживання правом», ґрунтується на логічній помилці: якщо дії суб'єкта не порушують прав та законних інтересів інших суб'єктів, не завдають шкоди охоронюваним правом суспільним відносинам, то з огляду права такі дії не можуть характеризуватися як ті, що заподіюють «зло» в юридичному сенсі. Невідповідність зазначених дій певним моральним (етичним) вимогам не може бути критерієм класифікації юридичних явищ. Ми підтримуємо тих учених (Р. Калюжного та І. Андрущенка), які вказують, що «ситуації, які суперечать нормам моралі й іншим соціальним нормам, котрі діють у суспільстві, не є зловживанням правом» [11, с. 19].

Водночас слід піддати критиці позицію, яка становить іншу крайність, заперечуючи існування феномену зловживання правом. Так, М. Малєін зазначає, що суб'єкт або діє в межах наданого йому права (тоді він не зловживає правом), або він виходить за межі наданого права, тобто скоює елементарне правопорушення, порушуючи закон, [12, с. 160].

О. Маліновський, не погоджуючись із думкою М. Малєіна, вказує, що завданням категорії зловживання правом є розгляд процесу здійснення права з точки зору добра та зла, вивчення природи правомірних, але аморальних і соціально шкідливих діянь [6, с. 43]. Але позиція О. Маліновського є нелогічною: у законодавстві міститься чимало норм, які забороняють зловживання наданими певною нормою повноваженнями, оскільки це призводить до порушення прав та законних інтересів інших суб'єктів.

На наш погляд, об'єктивна необхідність виокремлення феномену зловживання правом полягає у тому, що цим поняттям позначається специфічний різновид правопорушень, що характеризується порушенням мети уповноважувальної норми.

Отже, слід підтримати дослідників [11, с. 21; 13, с. 312; 14, с. 453], які вважають, що зловживання правом завжди є правопорушенням. При цьому вчені, як правило, не наводять розгорнуту аргументацію своїй позиції, лише іноді посилаючись на загальне положення про те, що кожна людина може реалізовувати свої права до тієї межі, поки не починає порушувати права і свободи інших людей. У вітчизняному законодавстві таке положення отримало своє закріплення у статті 23 Конституції України. Натомість специфіка зловживання правом як окремого виду правопорушення потребує глибшого вивчення.

Висновки. Як правильно вказує О. Волков, якщо мета в учасників правовідносин є законною, але не зовсім правильно підібрані засоби, то маємо справу зі стандартним правопорушенням. Але якщо кінцева мета незаконна, а для її досягнення використовуються законні засоби, то такий стан повинен кваліфікуватися як зловживання правом [15].

Розвиваючи цю тезу, зазначимо, що суть зловживання права розкривається через методологічний зв'язок парної категорії «мета – засіб»: терміном «зловживання правом» позначаються випадки, коли суб'єкт використовує законні засоби, передбачені певною нормою права, для досягнення мети, яка нею (нормою) не передбачена.

Суб'єктивне право, яке складає зміст уповноважувальної норми права, уповноважує на певний вид поведінки, залишаючи конкретні вияви і форми цієї поведінки на розсуд суб'єкта. Слід погодитися з О. Рогачем у тому, що з точки зору психологічного аспекту розсуд (дискреція) є причиною, а зловживання правом – наслідком [16]. Зважаючи на потенційну дискреційність змісту норми права, критерієм правомірності або протиправності виявів та форм такої поведінки є не зміст норми права, а її мета. Якщо ж за критерій брати зміст норми права (як свого часу робив В. Грібанов, зауважуючи, що «зловживання має місце тоді, коли уповноважений суб'єкт, діючи в межах належного йому суб'єктивного права, в рамках тих можливостей, які складають зміст цього права, використовує такі форми його реалізації, які виходять за встановлені законом межі здійснення права» [17, с. 31]), то залишаються незрозумілими характерні риси зловживання правом. Видається необґрунтованим розгляд зловживання правом за допомогою конструкції «вихід за межі суб'єктивного права», яка поширена серед цивілістів і певною мірою присутня в теоретико-правовій літературі [1, с. 79; 18, с. 235], оскільки вона позбавлена конкретики, тому може характеризувати будь-який випадок недотримання припису уповноважувальної норми.

Виходячи за межі наданого йому права, суб'єкт починає діяти без належних правових підстав, тобто він не зловживає правом, а діє в умовах відсутності будь-яких повноважень на вчинення пев-

них дій. Тому коли суб'єкт виходить за межі наданих йому прав, завдаючи цим шкоди правам та інтересам інших суб'єктів, він вчиняє правопорушення, яке в законодавстві має спеціальну назву – перевищення повноважень (такий склад правопорушення закріплює, наприклад, стаття 365 Кримінального кодексу України). Зловживання правом та перевищення повноважень є схожими, але не тотожними правопорушеннями, оскільки у своїй основі вони мають різні фактори протиправності. Так, у разі перевищення меж наданих повноважень суб'єкт несе відповідальність за дії, які вчинені без належних правових підстав, тобто які не відповідають змісту норми права; у разі зловживання правом суб'єкт несе відповідальність за дії, які відповідають змісту уповноважувальної норми права, але суперечать її меті (призначенню).

Виходячи з викладеного, зловживання правом завжди є правопорушенням, оскільки суб'єкт не дотримується вимог однієї з складових частин норми права – її мети, тому наявна така основна ознака правопорушення, як протиправність. У літературі [19, с. 254] вказується, що протиправністю є невідповідність діяння приписам норми права. Протиправність дозволяє відмежовувати правопорушення як від порушень інших соціальних норм, так і від правомірних діянь.

Зловживання правом притаманне лише уповноважувальним нормам, оскільки мета, наприклад, забороняльної норми окремо від її змісту не може порушуватися, тому що одночасно з недотриманням суб'єктом заборони (яка є складником змісту норми) порушується мета норми права. Те ж саме стосується зобов'язувальних норм.

Таким чином, терміном «зловживання суб'єктивним правом» позначається правопорушення, що характеризується використанням суб'єктом законних засобів, які встановлені уповноважувальною нормою права, для досягнення мети, яка нею (нормою) не передбачена.

Список використаних джерел:

1. Хміль М.М. Принцип неприпустимості зловживання правом (теоретико-правові аспекти) : дис. ... к. ю. н. Харків, 2005. 199 с.

2. Полянський Т.Т. Зловживання правом: загальнотеоретична характеристика : автореф. дис. … к.ю.н. Львів, 2011. 16 с.

3. Кузьмина М.Н. Юридический конфликт: теория и практика разрешения. Москва: Юрлитинформ, 2008. 256 с.

4. Бержель Ж-Л. Общая теория права / Пер. с фр. Москва : Nota Bene, 2000. –576с.

5. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс). Харків : Еспада, 2006. 776 с.

6. Малиновский А.А. Злоупотребление субъективным правом (теоретико-правовое исследование). Москва : Юрлитинформ. 320 с.

7.Стефанчук М.О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав. Київ : КНТ, 2008. 184 с.

8. Малишев Б.В. Телеологічна природа структури норми права. *Форум права.* 2011. № 2. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP

9. Насырова Т.Я. Телеологическое (целевое) толкование советского закона. Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1988. 144 с.

10. Рабинович П.М. Социалистическая законность и целесообразность в советском праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1966. 18 с.

11. Калюжний Р.А., Андрущенко І.Г. Зловживання правом: сутність та шляхи протидії. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 8. С. 16–22.

12. Малеин Н.С. Юридическая ответственность и справедливость. Москва : Юридическая литература, 1992. 215с.

13. Черданцев А.Ф. Теория государства и права. Москва : Юрайт-М, 2001. 432с.

14. Проблемы теории государства и права / Под ред. В.М. Сырых. Москва : Эксмо, 2008. 528 с.

15. Волков А.В. Цель и средства при злоупотреблении правом: философско-правовой подход. *Философия права*. 2009. № 4. С. 31–35.

16. Рогач О.Я. Зловживання правом як результат розсуду в праві. *Форум права*. 2010. № 4. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP

17. Грибанов В.П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. Москва : Изд-во Московского ун-та, 1972. 284 с.

18. Протасов В.Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства. Москва : Юрайт-М, 2001. 346 с.

19. Хачатуров Р.Л., Липинский Д.А Общая теория юридической ответственности. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2007. 950 с.

УДК 340.0
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2021-2.14

Николина К.В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії права та держави
Інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-8603-1013

СУТНІСТЬ І ЗМІСТ ЮРИДИЧНОЇ ПРОЦЕДУРИ ЯК САМОСТІЙНОЇ КАТЕГОРІЇ ПРАВА: ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ

THE ESSENCE AND CONTENT OF THE LEGAL PROCEDURE AS A SELF-CATEGORY OF LAW: EVOLUTION OF VIEWS

У статті з'ясовано особливості історії розвитку наукового вивчення юридичної процедури як самостійного об'єкта наукового дослідження, починаючи від античності до сучасності. Проводиться періодизація поглядів на сутність і зміст юридичної процедури та встановлено закономірності та тенденції їх розвитку.

Установлено, що в поглядах філософів Античності, епохи Середньовіччя та Відродження зароджуються ідеї процедурності як елементу діалектики, що забезпечує послідовність та результативність будь-якої соціальної діяльності. У цей період відбувається становлення ідей щодо сутності та значення юридичної процедури, що дає змогу говорити про інституційність указаної категорії. Крім цього, процедурний характер діяльності суб'єктів у правовій сфері пов'язується з конкретним видом юридичної діяльності.

Підсумовуючи погляди філософів та вчених періоду Нового часу, автором констатується, що сутність юридичної процедури визначається в контексті того або іншого напряму праворозуміння, що дає можливість закласти в основу розуміння сутності юридичної процедури або особливості історичного характеру розвитку суспільства і держави, або специфіку розвитку суспільства, або особливості психіки людини тощо.

Дослідження сучасного стану наукового дослідження питань сутності, природи та змісту юридичної процедури дозволив виокремити тенденції до широкого розуміння юридичної процедури як багатоаспектного явища, що має власне понятійне значення, ознаки, функціональне призначення.

На основі аналізу еволюції поглядів автором були сформульовані специфічні ознаки юридичної процедури, а також її визначення. Так, юридичну процедуру пропонується визначати як самостійний різновид соціальної процедури, що регламентується відповідними процедурними нормами права, має правовий характер, складається з чітко визначеної послідовності дій суб'єктів юридичної процедури, в результаті чого досягається певний результат у формі зміни правової дійсності.

Ключові слова: *юридична процедура, юридичний процес, процесуальна теорія, процедурне право.*

The article deals with the peculiarities of the history of the development of scientific study of legal procedure as an independent object of scientific research, from the period of Antiquity to the present. Periodicization of views on the essence and content of the legal procedure is conducted, and regularities and trends of their development are established.

The understanding of legal procedure as an object of scientific legal research is rather multidirectional in nature, due to a certain ideology of the state, the influence of the relevant law schools.

In the views of the philosophers of Antiquity, the Middle Ages and the Enlightenment there is a regularity in understanding the procedure as a whole and the legal procedure, in particular: 1) the ideas of philosophers emerge in the views of philosophers as an element of dialectic, which ensures the consistency and effectiveness of any social activity; 2) the procedure is characterized as a universal phenomenon, which has its manifestation in any sphere of life of society, including in the legal sphere; 3) the procedural nature of the activity of subjects in the legal sphere is mainly associated with a specific type of legal activity (law-making, law enforcement, control legal procedures), that is, has a profile character; 4) during this period, ideas about the nature and importance of the legal procedure are formed, which allows to speak about the institutionality of the legal procedure; 5) the views of philosophers of that period form the methodological basis for the further development of ideas on the phenomenological and practical principles of legal procedure.

Summarizing the views of philosophers and scholars of modern times, it is possible to summarize certain patterns that are reflected in their views: 1) in the views of the above philosophers and scientists, the foundations were laid for the theoretical separation of legal procedure as an independent legal category and for establishing the regularities of the procedural order for the exercise of any legally significant activity, both practical and scientific; 2)legal activity acquires the status of both an object of scientific legal research and an object of general worldview; 3) the essence of legal procedure is determined by philosophers in the context of one or another area of legal thinking, which provides the opportunity to lay the basis for understanding the essence of legal procedure or the peculiarities of the historical nature of society and the state, or the specificity of society, or the peculiarities of the human psyche, etc.;4) understanding of the essence of the legal procedure, which was formed during this period, made it possible to further intensify the scientific researches of the legal procedure and to define it as a basic condition for the effectiveness and legality of any legally significant activity.

The scope of the legal procedure can be considered in two aspects:

1) legal activity and the legal process as its form have separate legal procedures that define the stages and actions within the determined procedural stages. In this case, the legal procedure is organizational and official in nature, as it serves as a means of streamlining the development of the legal process.

2) the legal procedure as an independent category characterizes the cases of realization of the law, which are not connected with law enforcement and law-making (use, enforcement, observance of the rules of law, contractual relations, the initial stage of law-making, mediation, etc.).

We propose such a definition of legal procedure – an independent form of social procedure, which is governed by the relevant procedural rules of law, has an official legal nature, consists of a clearly defined sequence of actions of the subjects of legal procedure, which results in a certain result in the form of change of legal reality.

Key words: *legal procedure, legal process, procedural theory, procedural law.*

Актуальність теми. Право як уособлення ідеї справедливості покликане забезпечити належний механізм реалізації та захисту прав людини. Людство протягом тривалої історії свого розвитку вибудовувало ефективні та дієві засоби втілення нормативних правил у життєдіяльність суспільства. Найбільш досконалим, на нашу думку, є саме юридична процедура.

У сучасних умовах ускладнення суспільних відносин актуалізується необхідність теоретичної розробки процедурної форми, яка є гарантією легітимності юридично значущих дій. Значення процедурної форми складно переоцінити у сфері діяльності публічно-владних суб'єктів, оскільки вони зобов'язані діяти суто в межах нормативно встановленого офіційного порядку. Це є гарантією забезпечення прав людини, верховенства права, зокрема, дотримання принципу юридичної визначеності. Справедливо щодо цього зазначає М.С. Смольянов, що головною причиною частих порушень прав людини є невисокий рівень практики і теорії процедурного регулювання [1, с. 3]. Будь-яка процедура вибудовує межі, в яких має діяти суб'єкт. У такому контексті вона виступає, з одного боку, засобом прогнозування його дій, а з іншого – обмежує вияви свавілля.

Варто наголосити, що юридична процедура має істотне значення не лише в публічному праві, а й у правовідносинах, не пов'язаних із правозастосуванням. У сучасних умовах методологічного плюралізму в юриспруденції все більше розвиваються неюрисдикційні форми забезпечення та захисту прав, свобод та інтересів осіб у різноманітних сферах суспільного життя. Зокрема, деталізація алгоритму дій під час медіації, правового моніторингу, тлумачення юридичних текстів тощо дозволить підвищити ефективність указаних процесів. Іншим напрямом є дослідження міжнародно-правових процедур, що мають специфічні особливості. У межах цього аспекту можна виокремити регуляторні процедури, які стосуються контролю капітальних та фінансових ринків, судове та позасудове врегулювання міжнародно-правових спорів тощо. Питання юридичної процедури є лейтмотивом створеного у 2012 році в Люксембурзі Інституту Макса Планка з міжнародного, європейського та регуляторного процедурного права.

Аналіз дослідження проблеми. Проблематика юридичної процедури посідає центральне місце в системі об'єктів як наукового дослідження, так і практичної юридичної діяльності. Окремі питання сутності і змісту юридичної процедури досліджувалися ще у 70–80-х роках XX ст. і, як правило, мали галузевий характер наукового дослідження юридичних процедур у межах кримінального, цивільного та адміністративного процесів. Цей період розвитку теорії держави і права в контексті наукового дослідження сутнісних особливостей юридичної процедури пов'язаний із такими науковцями, як С.С. Алексєєв, А.М. Васильєв, В.М. Горшеньов, Д.А. Керімов, Ю.І. Мельников, А.С. Піголкін, В.Н. Протасов, В.О. Тарасова та інші. Незважаючи на значний перелік науковців, їхні праці не надають комплексного бачення питанням сутності та природи юридичної процедури як багатоаспектного явища. У сучасних наукових роботах таких учених, як С.Д. Гусарев, О.П. Євсєєв, А.М. Колодій, О.С. Лагода, В.Г. Лукьянова, Н.М. Оніщенко, Л.Н. Распутіна, М.М. Рассолов, О.О. Середа, О.Д. Тихомиров, О.В. Фатхутдінова, А.А. Юсупов, О.В. Яковенко, можна вказати на низку окремих поглядів щодо сутності юридичної процедури та її співвідношення з юридичним процесом.

Виклад основного матеріалу. Важливість процедури в праві завжди оцінювалася науковцями-правниками дуже високо. Так, А.М. Васильєв наголошував, що юридична регламентація діяльності щодо перетворення норм права в життя є фактором, що запобігає перекрученням правових приписів у процесі їх реалізації, перешкоджає обмеженню прав і законних інтересів громадян і організацій, використанню суб'єктами своїх прав і волевиявлень на шкоду правам інших суб'єктів або інтересам суспільства, зловживанню суб'єктивним правом тощо. Отже, правова процедура існує не тільки для того, щоб будь-яким чином упорядкувати, організувати дії щодо реалізації норм права, а й для того, щоб гарантувати правовий характер самих цих дій [2, с. 22].

Історичні корені розвитку юридичної процедури слід шукати вже в період зародження права. Процедурність як характеристика має вияв в організації та функціонуванні суспільства ще з часів античності.

Так, Аристотель у своїх працях наголошував на тому, що закон є скелею, яка може залишитись на місці, якщо не буде процесу реалізації його положень. Філософ наголошував на охоронній функції закону, причому процесуальна форма його реалізації можлива саме у разі порушення норм закону, наслідком чого є процесуальне вирішення спору в судовому порядку. І саме цей процес забезпечує реалізацію положень закону шляхом установлення справедливості у суспільних відносинах та їх відповідності вимогам закону [3]

У своїх поглядах Демокрит наголошував на тому, що саме послідовність у роботі правителів держави забезпечує «втілення у праві справедливого, етичного та доцільного». Це забезпечить загальну справедливість та благоденство у суспільстві. Саме послідовність у роботі правителів надає змогу виробити закон, виявити та усунути в ньому недоліки, забезпечити його сприйняття населенням [4, с. 49].

У період Відродження і Реформації юридична процедура розглядається в межах процесу законотворення, здійснення правосуддя. Принципового значення процедурним засадам у праві надавав Дж. Локк, який пов'язував із процедурою такі правові інститути, як законотворчість, особливий порядок ухвалення законодавчих актів; законність – стан реалізованості законів у життєдіяльність суспільства та рівень дотримання суб'єктами права вимог законів [4, с. 335].

На прикладі правотворчої діяльності аналізував процедурний характер цієї діяльності Ж. Боден. До складу елементів реалізації суверенітету філософ зараховує також процедуру «видання законів, що адресовані всім підданим та установам держави» [4, с. 186]. Ключовими характеристиками цієї процедури є такі: становить систему послідовних дій, що здійснюються правотворчими органами; відображає характер суверенітету держави щодо її монопольного права на формування системи законодавства; є основою та умовою реалізації суверенітету держави; забезпечує результативність та якість роботи відповідних правителів – суб'єктів правотворчості.

Вольтер наголошував на тому, що інститут верховенства права («панування права») забезпечується процедурою ухвалення та реалізації положень законодавчих актів [4, с. 364]. Так, філософ зазначає про принциповий характер процедури, що, з одного боку, виконує роль забезпечення верховенства права, а з іншого – відображає особливості взаємозв'язку між затвердженням правових норм та ефективністю їх реалізації.

Таким чином, можна підсумувати, що у поглядах філософів Античності, епохи Середньовіччя та Відродження спостерігається закономірність щодо розуміння процедури загалом та юридичної процедури зокрема, а саме:

1) у поглядах філософів зароджується ідея процедурності як елементу діалектики, що забезпечує послідовність та результативність будь-якої соціальної діяльності;

2) процедура характеризується як універсальне явище, яке має свій вияв у будь-якій сфері життєдіяльності суспільства, зокрема і в правовій;

3) процедурний характер діяльності суб'єктів у правовій сфері переважно пов'язуєтьсяіз конкретним видом юридичної діяльності (правотворча, правозастосовна, контрольна юридичні процедури), тобто має профільний характер;

4) у цей період відбувається становлення ідей щодо сутності та значення юридичної процедури, що дає змогу говорити про інституційність юридичної процедури;

5) погляди філософів зазначеного періоду становлять методологічну основу для подальшого розвитку ідей щодо феноменологічних та практичних засад юридичної процедури.

М. Вебер на прикладі правотворчості зазначав, що «формування світського права, з одного боку, засновується на джерелах права Стародавнього Риму, а з іншого – відображає потреби розвитку самої держави. При цьому таке формування права має процесуальний характер, що забезпечує його постійне оновлення та сучасний характер» [5]. Такі погляди філософа характеризують значення процесу як засобу своєчасного та витребуваного оновлення законодавчої бази будь-якої держави. І.В. Михайловський, досліджуючи специфіку правотворчої діяльності, у своїх працях зазначав, що гарантіями якості закону є три такі умови, а саме: походження закону від верховної влади; ухвалення закону в особливому законодавчому порядку, що забезпечить вироблення його індивідуальної специфічної форми, авторитетність в очах населення; обдуманість та зрілість документа [6, с. 355]. З огляду

на зазначене, І.В. Михайловський у своїх поглядах указував на принциповий характер процедури на прикладі правотворчості, що дає змогу забезпечити впровадження формальних ознак документа, його сприйняття суб'єктами права та забезпечення його досконалості.

У своїх працях Л.Й. Петражицький відзначав особливості процедури прийняття юридичних документів як різновиду юридичної процедури. Філософ наголошував на тому, що існує окреме вчення про закони, яке відображає умови і порядок їх складення та видання. Саме у порядку складання та видання відображається зміст відповідної законотворчої процедури, яка складається з п'яти самостійних стадій, як-от: почин, або ініціатива закону; обговорення закону; затвердження або санкціонування закону; промульгація закону; оприлюднення або опублікування закону [7, с. 359–360].

Л.Й. Петражицький окремо вказує на те, що саме процедурний порядок здійснення законотворчої діяльності забезпечує як ухвалення якісного законодавчого акта, так і втілення положень законодавчого акта в життєдіяльність суспільства. При цьому саме процедура забезпечує поступовість, виваженість та результативність законотворчості.

У контексті розробки процедурної теорії варто зупинитись і на поглядах Н.А. Власенка, який, досліджуючи проблематику змісту та структури правозастосовної практики, наголошує на тому, що її особливістю є процесуальний характер, що «складається із системи дій його суб'єктів, послідовність яких утворює окремі стадії» [8]. Окрім того, вчений наголошує, що правозастосування є надзвичайно складним процесом, у якому реалізуються чинні норми права. Таким чином, забезпечується ефективність і результативність дії права загалом. Зазначений підхід, на нашу думку, має досить суперечливий характер у контексті доцільності розробки проблематики процедурності правозастосування як основи її послідовності, ефективності та результативності. Саме на основі вироблених та послідовних юридичних процедур можна виробити ефективну модель застосування норм права, що забезпечить максимально повну реалізацію ідей правотворця щодо здійснення правового регулювання.

Підсумовуючи погляди філософів та вчених періоду Нового часу, можна узагальнити певні закономірності, відображені в їхніх поглядах:

– закладалися підвалини для теоретичного виокремлення юридичної процедури як самостійної юридичної категорії та встановлення закономірностей процедурного порядку здійснення будь-якої юридично значущої діяльності (як практичної, так і наукової);

– юридична діяльність набуває статусу об'єкта як наукового юридичного дослідження, так і загальносвітоглядного аналізу;

– сутність юридичної процедури визначається філософами в контексті того або іншого напряму праворозуміння, що дає можливість закласти в основу розуміння сутності юридичної процедури або особливості історичного характеру розвитку суспільства і держави, або специфіку розвитку суспільства, або особливості психіки людини тощо;

– розуміння сутності юридичної процедури, що сформувалось у цей період, дало змогу в подальшому активізувати наукові дослідження юридичної процедури та визначення її як принципової умови результативності та законності будь-якої юридично значущої діяльності.

Проблема визначення юридичної процедури (як і юридичного процесу) існувала в радянському, а тепер і в українському правознавстві досить тривалий час. Однією з найбільш ґрунтовних стосовно дослідження вказаних категорій можна вважати загальноправову теорію юридичного процесу, провідні ідеї якої і сьогодні є основою багатьох наукових концепцій. У жодному разі не зменшуючи значення висновків авторів указаної теорії, не можна не зважати на те, що вони з'явилися ще до появи основних елементів правової державності і громадянського суспільства. Отже, не можуть повною мірою враховувати ідеї сучасного праворозуміння і поширюватися на всю процесуально-процедурну сферу, тому потребують переосмислення та доповнення.

Продовжити дослідження місця юридичної процедури в праві буде цілком логічним у вивченні, систематизації та аналізі наявних поглядів, загальнотеоретичних знань стосовно цього питання в межах вітчизняної та зарубіжної юриспруденції. Важливим на цьому етапі є зауваження, що досить тривалий час проблема юридичної процедури нерозривно поєднувалася з розглядом категорії юридичного процесу, сутнісне уявлення про який суттєво впливало на розуміння меж процедури права. Саме тому не можна оминути в нашому дослідженні еволюцію поглядів на юридичний процес.

Звертаючись до генези ідеї процедурності права в межах західної юриспруденції, варто вказати на певні особливості сприйняття досліджуваної категорії. Визначальним є те, що зарубіжні правники термінологічно не розмежовують поняття «юридичний процес» та «юридична процедура», які розуміються суто як діяльність уповноважених інституцій у сфері права. Одна з найбільш цитованих та авторитетних праць в американській правовій науці «Природа судового процесу» (1921) Б. Кардозо присвячена саме юрисдикційному порядку вирішення юридичних справ. Це свідчить про певну схожість поглядів із представниками концепції «судового права» радянського періоду, які в структурі змісту юридичного процесу першість надавали власне судовому розгляду.

Величезний вплив на американську юриспруденцію здійснив комплекс навчальних матеріалів, відомий як «Правовий процес», розроблений професорами з Гарвардського університету Генрі М. Харт-молодшим та Альбертом М. Саксом наприкінці 1950-х років [9]. Вони стали основою юридичної освіти поколінь адвокатів, суддів та представників інших юридичних професій. Частково методи юридичної інтерпретації та інституційного аналізу, які вони сформулювали, все ще є чинною парадигмою наукових досліджень у сферах законодавчого тлумачення, федеральних судів та адміністративного права.

Після вступного розділу, присвяченого «Природі та функціям права», кожна наступна глава зосереджується на характеристиці діяльності окремих правових інститутів, починаючи з «приватного впорядкування», потім формування прецедентного права, законодавства та ухвалення виконавчих рішень. Завершується наукова праця великим розділом щодо судового тлумачення статутів (темою, яка викликала в подальшому найбільший резонанс в юриспруденції). Таким чином, робимо висновок, що до змісту юридичного процесу автори уналежнюють усі вищеперераховані види юридичної діяльності. Зазначений підхід, на нашу думку, цілком корелює з концепцією «широкого» розуміння юридичного процесу, сформульованою ще радянською правовою наукою.

Отже, повертаючись до дискусії про поняття юридичного процесу в межах вітчизняного правознавства, слід зазначити, що в юридичній науці поставало питання про введення узагальнювального поняття, яке б охоплювало всі інші форми юридичної діяльності, не пов'язані з юрисдикційними процесами. На думку окремих науковців, саме таким поняттям могла стати юридична процедура. Однак деякі представники юридичної науки для подолання проблеми пішли шляхом розширення змісту категорії «юридичний процес».

Безперечно, знаковим у цьому є вихід у 1976 році колективної монографії під редакцією П.Е. Недбайла та В.М. Горшеньова під назвою «Юридична процесуальна форма. Теорія і практика». Ця праця є узагальненням концепції «широкого» розуміння юридичного процесу, хоча термінологічно він був визначений як юридична процесуальна форма. Під останньою авторами пропонувалося розуміти сукупність однорідних процедурних вимог, що висуваються до дій учасників процесу, спрямованих на досягнення визначеного матеріально-правового результату. У монографії передбачається існування державно-процесуальної форми, процесуальної форми в правотворчості, земельної процесуальної форми і навіть процесуальної форми реалізації й охорони прав та обов'язків громадян. Зусилля прибічників зазначеного погляду пізніше були об'єднані в монографії «Теорія юридичного процесу» під загальною редакцією професора В.М. Горшеньова, що була видана в 1985 році і стала кульмінацією дискусії про можливість широкого трактування юридичного процесу.

Так, у вищезазначеній монографії вказується, що ознаки традиційного юрисдикційного процесу (пов'язаність із розглядом юридичної справи, наявність уповноважених суб'єктів, закріплення результатів в офіційних документах тощо) можна також виявити в інших формах нетрадиційного процесу, як-от правотворчість, установча та контрольна діяльність. З огляду на це, авторами запропоноване таке визначення юридичного процесу: це комплексна система органічно взаємопов'язаних правових форм діяльності уповноважених органів держави, посадових осіб, а також зацікавлених у вирішенні різних юридичних справ інших суб'єктів права, яка: а) виражається у здійснені операцій із нормами права у зв'язку з вирішенням різних юридичних справ; б) здійснюється вповноваженими органами держави і посадовими особами на користь зацікавлених суб'єктів права; в) закріплюється у відповідних правових актах – офіційних документах; г) регулюється процедурно-процесуальними нормами та забезпечується відповідними способами юридичної техніки [10, с. 8]. Таким чином, юридичний процес розглядається як комплексна уніфікована категорія, що поширюється на всі правові форми державної діяльності.

Юридичний процес у широкому розумінні ототожнюється з правовою процедурою. Щодо цього Ю.І. Мельников зазначає, що і процес, і процедура асоціюються з уявленнями саме про будь-яку діяльність, що триває і підпорядкована певному порядку. Тому важко пояснити, чому в одних випадках про певний порядок діяльності із правозастосування слід говорити як про юридичний процес, а в іншому – як про юридичну процедуру. Оскільки «процес» і «процедура» – поняття юридичні, що визначають порядок діяльності із застосування норм матеріального права, то процес майже рівнозначний, тотожний процедурі [11, с. 13].

Найбільш серйозні суперечки викликає постановка проблеми єдності юридичного процесу, що містить різні правові явища: підготовку й ухвалення нормативних актів, а також різноманітні форми реалізації права. Так, А.М. Васильєв, критикуючи універсальність категорії «юридичний процес», зазначає, що в цьому разі поняття процесуальної форми юрисдикційної діяльності виглядає збіднілим, а специфіка правозастосування в процесі організаційної управлінської діяльності не виділяється. Він пропонує розуміти правову процедуру як законодавчо встановлені засоби реалізації норм права, що забезпечують досягнення цілей правового регулювання в якій-небудь сфері суспільних відносин [2, с. 22].

Крім цього, можна передбачити, що в разі сприйняття широкого розуміння юридичного процесу його поняттям будуть охоплені зовсім різні за своєю сутністю явища. Захист у вченій раді дисертації на здобуття вченого ступеня, проведення результатів обстеження діяльності установи – усе це та багато іншого є юридичним процесом, оскільки регулюється процесуальним правом та виражається в «юридичній процесуальній формі», що має штучний характер і зовсім не відображає істинної сутності процесуального права. Аналогічну позицію висловлює М.С. Строгович, наголошуючи, що трактувати все так, як «юридичний процес», об'єднувати під цим абсолютно все (від порядку видачі довідки до порядку діяльності законодавчого органу) не є правильним, оскільки це не лише не підвищує значення порядку в теорії та практиці застосування норм права, а й викривляє зміст, який надається в теорії та практиці терміну «процес» [12, с. 58].

На нашу думку, за умов усієї своєї значущості та концептуальної завершеності ідея широкого розуміння юридичного процесу не є досконалою. Необхідно враховувати, що вона була сформульована в період побудови соціалістичної держави як незвичайного соціального феномену, що відкидає принципи «буржуазних політико-державних інститутів» (як-от принцип розподілу влад). На думку вчених, визначення юридичного процесу (як притаманного суто юрисдикційній діяльності) зумовлює виокремлення суду в окрему ланку державної влади, що з ідеологічної точки зору несе небезпеку протипоставлення порядку, установленого в судочинстві (як більш організованого), і порядку діяльності інших органів соціалістичної держави. Відповідно до конституційного принципу, визначеного в ст. 6 Конституції України, державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Широке ж визначення юридичного процесу поєднує окремі незалежні гілки влади, що може порушити принципи побудови правової держави.

До того ж концепція широкого тлумачення юридичного процесу має суттєвий недолік, точніше прогалину, оскільки поза увагою в цьому підході залишаються норми та правовідносини, не пов'язані з правозастосуванням, на реалізацію яких також спрямована юридична процедура.

Ученими також висловлюється думка вузького розуміння правової процедури, згідно з якою під правовою процедурою розуміється законодавчо встановлені засоби реалізації норм права, які забезпечують досягнення цілей правового регулювання в будь якій сфері суспільних відносин [13, с. 408]. У такому разі правовий характер процедури пов'язується з необхідністю правового закріплення суспільних відносин у вигляді норм права та їх подальшої реалізації.

Досить цікавим є підхід до розуміння сутності юридичної процедури, запропонований О.В. Яковенко. Автор наголошує, що юридична процедура, по-перше, є особливою процедурою, яка чітко викладена і закріплена в законах і підзаконних нормативних актах; по-друге, є нормативно встановленим порядком здійснення юридичної діяльності; по-третє, головною метою юридичної процедури є реалізація основної (матеріальної) юридичної форми та заснованих на ній матеріальних правовідносин [14, с. 43–44].

В.М. Протасов уважає, що юридична процедура є поняттям, тотожним правовій процедурі, та становить особливий порядок правовідносин, що здійснюється відповідно до заздалегідь установленої моделі (поведінки – *К.Н.*). Поняття юридичної процедури він пропонує виводити з поняття процедури як загальносоціального явища, що становить систему, яка: орієнтована на досягнення конкретного соціального результату; складається з послідовних актів поведінки; внутрішньо структурована суспільними відносинами; має модель свого розвитку, встановлену на нормативному чи індивідуальному рівні; є ієрархічно побудованою; постійно перебуває в динаміці; має службовий характер, тобто є засобом основного для неї суспільного відношення. Із позиції автора юридична процедура має всі властивості соціальної процедури, а її специфічні риси зумовлені тим, що вона діє в правовому середовищі, врегульована правовими нормами, структурована правовими відносинами, спрямована на правовий результат тощо [15, с. 6–7].

Окремо варто наголосити на поглядах щодо феномена юридичної процедури, які містяться в енциклопедичних джерелах. Так, у вітчизняній юридичній енциклопедії наголошується на тому, що процедура – порядок, наступність, послідовність у вчиненні відповідних дій для досягнення певного результату. Особливість правової процедури полягає в тому, що вона застосовується у сфері права. Процедура у правовому розумінні – це врегульований законом, іншими нормативно-правовими актами порядок, який складається з послідовних дій і спрямований на досягнення правового результату; особливий порядок вчинення юридичних дій у сфері застосування права; сукупність взаємопов'язаних дій, що вчиняються з метою досягнення певного результату[16, с. 185–186].

Н.М. Оніщенко висловлює підхід, який став досить поширеним у сучасній юридичній літературі, в межах якого юридичний процес розглядається як форма правової діяльності, тобто система взаємопов'язаних, спеціально впорядкованих дій та операцій, підпорядкованих певній меті, які за допомогою певних засобів і прийомів призводять до конкретного результату. Отже, юридичний процес розуміється як такий, що інтегрує процедури всіх правових форм діяльності в різних галузях права [17, с. 7]. Загалом, уважаємо таку позицію досить обґрунтованою,

враховуючи той факт, що західна юридична наука також принципово не розрізняє терміни «процедура» та «процес» у праві, хоча все ж укладає в ці поняття, як правило, зміст державно-владної діяльності.

Цікаву точку зору щодо цього висловив О.І. Ющик. Він розглядає юридичний процес та юридичну процедуру як самостійні категорії. Обґрунтування своєї позиції він знаходить у різниці етимологічного значення термінів «процес» та «процедура» як загальних, а не правових понять. Так, він робить висновок, що термін «процес» є більш широким поняттям, оскільки ним охоплюється як сфера свідомої діяльності людини, так і різноманітні явища природи. Процедура ж означає лише свідомо встановлений порядок людської діяльності. Автор уважає, що процедура безпосередньо пов'язана з формальною стороною явищ, тоді як процес важко уявити відірвано від змістовної зміни останніх. З огляду на це, О.І. Ющик формулює процес як іманентний спосіб реалізації державного управління суспільством, необхідними складниками якого (залежно від потреб його стабілізації, упорядкування та спрямування) стають різноманітні процедури [18, с. 111]. Однак видається, що вказаним визначення юридичного процесу можна охопити лише правотворчу та правозастосовну процедуру. Це означає, що поза увагою залишаються процедури, які існують поза позитивним правозастосуванням, тому процес у праві не може виступати як родове поняття щодо всіх юридичних процедур.

Аналізуючи зарубіжні наукові джерела за темою процесуальної форми в праві, слід констатувати відсутність термінологічного розмежування між категоріями «юридичний процес» та «юридична процедура». Вони часто вживаються як синоніми і, як правило, позначають діяльність уповноважених осіб у сфері створення та імплементації норм права, а також судовий розгляд.

Заради справедливості варто наголосити, що процедурний характер права визначається авторитетними теоретиками та філософами права. Г. Харт підкреслює, що основні закономірності правової системи можливо відобразити через існування нормативних правил різного ступеня. Правила першого ступеня Харт називає первинними, що становить власне правові приписи, які безпосередньо визначають міру належної і можливої поведінки суб'єктів. Правила другого роду визначаються як вторинні, що забезпечують дію правил первинних, визначаючи, зокрема, умови їх прийняття, зміни і застосування [19, с. 78]. Тут ідеться про розмежування матеріального і процесуального права.

Структуруючи систему вторинних правил, Г. Харт виокремлює *правила визнання* (які є критерієм, за яким первинні правила належать до правових, тобто набувають легітимного характеру); *правила змін* (які визначають процедуру правотворчості, тобто створення нових та зміни старих правил); *правила винесення рішення* (які визначають порядок установлення фактів порушення первинних правил, притягнення до відповідальності тощо) [19, с. 95]. Як бачимо, вторинні правила є зовнішнім виразом юридичної процедури, оскільки характеризуються такими ознаками, як послідовність, динамічний характер, націленість на певний результат.

Інший представник американської теорії права Л. Фуллер характеризує свою концепцію як процедурне природне право, хоч і вкладає в цей термін не зовсім традиційний зміст. Автор стверджував, що право містить принципи, положення (він їх назвав «внутрішньою мораллю права»), які становлять певний різновид природного права, але не того, яке зумовлює матеріальні цілі юридичних норм, їх соціальне призначення, а того, яке встановлює дієві процедури, способи, завдяки яким повинна розроблятися та втілюватись у життя система норм для управління людською поведінкою, їх розробки і впровадження в життя [20, с. 95].

Л. Фуллер стверджував, що система норм повинна мати внутрішні критерії юридичної досконалості, що виступають як неодмінні умови її існування як правової системи. Хоча процедурні норми і не належать до «вищих» природніх законів, проте в них, на його думку, реалізується не тільки мораль боргу, а й мораль прагнення. За Л. Фуллером, закони можна визнати юридично досконалими, якщо вони: 1) володіють системною і нормативним характером (містять не казуальні положення, приватні вказівки, а тільки загальні правила); 2) відомі громадянам та іншим суб'єктам права – їх адресатам (критерій доступності, обов'язковості оприлюднення законів); 3) не мають зворотної дії, не поширюються на відносини, що виникли до набрання ними чинності (критерій неприпустимості зворотної сили закону); 4) зрозумілі для всіх; 5) внутрішньо несуперечливі; 6) не перевищують межі можливостей тих осіб, кому доручено їх виконання (не вимагають неможливого); 7) не піддаються частим змінам, що перешкоджає їх виконанню (вимога сталості закону з точки зору його дії в часі); 8) відповідають своїм фактичним застосування (вимога узгодженості офіційних дій з положеннями законів) [20, с. 38–44]. Таким чином, лише ті закони можуть набувати якість правових, які відповідають всім процедурним вимогам.

Узагальнюючи, можемо зауважити, що на сучасному етапі розвитку юридичної науки щодо проблем співвідношення понять «юридичний процес» і «юридична процедура» склалися такі наукові позиції:

1) процес і процедура є тотожними явищами, зміст яких становить правозастосування, правотворчість, а останнім часом до нього

зараховують установчий та контрольний процеси – широке розуміння юридичного процесу (В.М. Горшеньов);

2) юридична процедура як формалізований бік юридичного процесу – вузьке розуміння юридичної процедури (О.І. Ющик);

3) юридична процедура – самостійна категорія, що є початковою формою юридичного процесу і може перерости в юридичний процес – інтегративне розуміння юридичної процедури (О.В. Яковенко);

4) процедура в праві як загальнотеоретичне поняття, в межах якої виокремлюють процесуальні форми, процедурно-процесуальні форми правотворчості, процедурні провадження – широке розуміння юридичної процедури (В.М. Протасов);

Висновки. Зважаючи на досить різновекторні погляди на проблематику співвідношення юридичної процедури та юридичного процесу, на нашу думку, ототожнювати зазначені поняття не є доцільним, зважаючи на розмежування етимології слів «процес» та «процедура» та особливості їх сутності.

На наш погляд, поняття «юридична процедура» та «юридичний процес» співвідносяться як категорії змісту та форми, що відображається в системі спільних та відмінних ознак. Маючи спільну природу, значення, інтелектуальний та вольовий характер, окреслені поняття мають різну сутність та зміст. Сферу використання юридичної процедури можна розглядати в двох аспектах:

1) юридичний процес як форма юридичної діяльності своїм змістом має окремі юридичні процедури, що визначають етапи, дії в межах визначених процесуальних стадій. У такому разі юридична процедура має організаційний і службовий характер, оскільки є засобом упорядкування розвитку юридичного процесу.

2) юридична процедура як самостійна категорія характеризує випадки реалізації права, не пов'язані з правозастосуванням та правотворчістю (використання, виконання, дотримання норм права, договірні відносини, початковий етап правоутворення, медіація тощо).

У цьому контексті пропонуємо юридичну процедуру визначати як самостійний різновид соціальної процедури, що регламентується відповідними процедурними нормами права, має правовий характер, складається з чітко визначеної послідовності дій суб'єктів юридичної процедури, в результаті чого досягається певний результат у формі зміни правової дійсності.

Список використаних джерел:

1. Смольянов М.С. Юридическая процедура как гарантия прав человека : автореф. дисс. … канд. юрид. наук. Москва, 2011. 29 с.
2. Васильев А.М. О правоприменении в процессуальной сфере. Проблемы соотношения материального и процесуального права. Москва : Юрид. лит., 1980. 256 с.
3. Аристотель: Книга первая. Проблемы теории государства и права: учебник /под ред. В.М. Сырых. Москва : Эксмо, 2008. 528 с.
4. Нерсесянц В.С. Право и закон. Проблемы теории государства и права: учебник / под ред. В.М. Сырых. Москва Эксмо, 2008. 528 с.
5. Вебер: Часть третья. Рим. Проблемы теории государства и права: учебник / под ред. В.М. Сырых. Москва : Эксмо, 2008. 528 с.
6. Михайловский И.В. Очерки философии права.Т.1. Теория государства и права: Хрестоматия: в 2 т. Автор-составитель М.Н. Марченко. Москва : Городец, 2004. Т.2. 800 с.
7. Петражицький Л.Й. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. Теория государства и права: Хрестоматия: в 2 т. / Автор-составитель М.Н. Марченко. Москва : Городец, 2004. Т.2. 800 с.
8. Власенко Н.А. Законодательная технология. Проблемы теории государства и права: учебник / под ред. В.М. Сырых. Москва : Эксмо, 2008. 528 с.
9. Henry M. Hart, Jr. and Albert M. Sacks, The Legal Process: The Making and Application of Law (1994) (Eskridge and Frickey, eds.).
10. Теория юридического процесса / Под общ. ред. В.М. Горшенева. Харьков : Вища школа, Изд-во при Харьк. ун-те, 1985. 192с.
11. Мельников Ю.И. К вопросу о соотношении «юридического процесса» и «юридической процедуры». Актуальные проблемы юридического процесса в общенародном государстве / Под ред. В. М. Горшенева. Ярославль, 1979. С. 13–15.
12. М.С. Строгович, Л.Б. Алексеева, А.М. Ларин. Советский уголовно-процессуальный закон и проблемы его эффективности / ред. В. М. Савицкий. Москва : Наука, 1979. 317 с.
13. Мордовец А.С. Демократия, право, процедура. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Юристъ, 2001. 776 с.
14. Яковенко О.В. Правовая процедура : дисс. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Саратов, 1999. 219 с.
15. Протасов В.Н. Юридическая процедура. Москва : Юрид. лит., 1991. 79 с.
16. Бориславський Л.В. Процедура. Юридична енциклопедія: в 6-т. / за ред. Ю.С. Шемшученко. Київ : Укренцикл., 1998. Т. 5: П-С. 2003. 736 с.

17. Оніщенко Н. Юридичний процес як форма правової діяльності. *Право України.* 2002. № 7. С. 5–10.
18. Ющик О.І. Законодавчий процес як вид юридичного процесу. *Правова держава. Щорічник наукових праць.* 2005. Вип. 16. С. 110–117.
19. Харт Г.Л.А. Понятие права / пер. с англ.; под общ. ред. Е.В. Афонасина и С.В. Моисеева. Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2007. 302 с.
20. Fuller L.L. The Morality of Law. Yale University Press. New Haven and London, 1964. 215 с.

УДК 340.12
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2021-2.15

Ремізова О.В.,
аспірантка кафедри теорії та історії права та держави
Інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-8822-61-24

ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДІВ ЮРИДИЧНОЇ ГЕРМЕНЕВТИКИ В ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СУДДІВ

APPLICATION OF LEGAL HERMENEUTICS METHODS IN THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF JUDGES

Здійснено аналіз застосування юридичної герменевтики в професійній діяльності суддів. Основна мета роботи полягає в дослідженні особливостей судового тлумачення.

Акцентовано увагу на з'ясуванні сутності тлумачення як змісту юридичної герменевтики, що становить юридичну діяльність, спрямовану на становлення й розкриття їх змісту шляхом його усвідомлення, тлумачення й у необхідних випадках роз'яснення для інших суб'єктів.

Установлено, що суддівське тлумачення завжди є офіційним, оскільки його можливість передбачена законодавством. При цьому офіційне суддівське тлумачення в аспекті обов'язковості поділяється на загальнообов'язкове (міститься у рішеннях Конституційного Суду України), обмежено обов'язкове (міститься в рішення окружних судів усіх інстанцій або випливає зі змісту рішення), рекомендаційного характеру (міститься у Висновках Великої палати Верховного суду) та дискусійне (окрема думка судді).

Констатовано, що основними видами суддівського тлумачення є нормативне та казуальне. Значна увага приділена визначенню особливостей обох видів через призму їх порівняння.

Сформульовано висновок, що казуальне судове тлумачення норм права у контексті їх порівняння мають низку відмінностей. Зокрема, по-перше, суб'єктами нормативного судового тлумачення є лише судді вищих судових органів, казуального – судді всіх судових органів; по-друге, нормативне судове тлумачення направлене на забезпечення однакового розуміння правової норми всіма судами, казуальне – на розгляд і вирішення конкретної судової справи; по-третє, нормативне судове тлумачення здійснюється на основі узагальнення судової практики, казуальне – під час розгляду конкретної справи, під час апеляційного чи касаційного перегляду; по-четверте, результати нормативного судового тлумачення поширюються на невизначене коло осіб і правовідносин, казуального тлумачення - обов'язкові тільки для конкретної судової справи і для осіб, які беруть у ній участь; по-п'яте, результати нормативного судового тлумачення закріплюються у постановах пленумів вищих судових органів, казуального – у мотивувальній частині судових рішень.

Ключові слова: *юридична герменевтика, судове тлумачення, правоінтерпретаційна діяльність, казуальне судове тлумачення, герменевтико-методологічні засади.*

The analysis of application of legal hermeneutics in professional activity of judges is carried out. The main purpose of the work is to study the features of judicial interpretation.

Emphasis is placed on clarifying the essence of interpretation as the content of legal hermeneutics, which is a legal activity aimed at the formation and disclosure of their content by understanding it through interpretation and, if necessary, explanation for other subjects.

It is established that a judge's interpretation is always official, as its possibility is directly provided by law. At the same time, the official judicial interpretation in terms of binding is divided into mandatory (contained in the decisions of the Constitutional Court of Ukraine), limited mandatory (contained in the decisions of district courts of all instances or follows from the content of the decision), recommendatory (contained in the Conclusions Grand Chamber of the Supreme Court) and debatable (separate opinion of the judge).

It is stated that the main types of judicial interpretation are normative and casual. Considerable attention is paid to determining the characteristics of both species through the prism of their comparison.

The conclusion is formulated that the casual judicial interpretation of legal norms in the context of their comparison has a number of differences. In particular, first, the subjects of normative judicial interpretation are only judges of higher judicial bodies, casual – judges of all judicial bodies; secondly, the normative

judicial interpretation is aimed at ensuring the same understanding of the legal norm by all courts, the casual – at the consideration and resolution of a particular court case; thirdly, normative judicial interpretation is carried out on the basis of generalization of judicial practice, casual – during the consideration of a particular case, during the appellate or cassation review; fourth, the results of the normative judicial interpretation apply to an indefinite range of persons and legal relations, casual interpretation – are mandatory only for a particular court case and for persons involved in it; fifth.

Key words: *legal hermeneutics, judicial interpretation, legal interpretation activity, casual judicial interpretation, hermeneutic-methodological principles.*

Постановка проблеми. Тлумачення норм права є необхідним і важливим елементом правореалізаційного процесу. Без з'ясування справжнього смислу і значення норми права неможливе її одноманітне і правильне застосування. Не випадково проблеми теорії тлумачення завжди були в центрі уваги юридичної науки. Суспільство не становить щось, що може існувати, функціонувати та розвиватися за визначними законами, яке в подальшому можна за допомогою норм права спрямувати на конкретні цілі. Скільки людей, стільки і суджень. Немає кількох однакових людей, як і не має кількох однакових ситуацій. Людина володіє свободою вибору, тому жоден закон не спроможний прорахувати всі можливі варіанти розвитку ситуацій, випадків, де можна його застосувати. Закон у значенні конкретного права буде постійно стикатися з множинністю варіантів його застосування, як би законодавець не прагнув його удосконалити. У наукових колах існує думка, що закон має містити лише загальні основоположення, який буде формувати «право в собі», в його повному змісті. Модифікуватися така сутність має саме через суддівську інтерпретацію. Судді через вирішення складних, нестандартних ситуацій будуть отримувати імпульс для розвитку суддівської думки, яка буде виражена в прийнятих рішеннях. Отже, під час здійснення своєї професійної діяльності судді мають постійно застосовувати методи правової (юридичної) герменевтики. Тому в такому разі потрібно визначити правоінтерпретаційну діяльність під час здійснення правосуддя та визначити герменевтико-методологічні засади процесу розгляду справи суддею як складного герменевтичного акту.

Серед учених, які досліджували проблеми правової герменевтики, необхідно вказати таких: Е. Бетті, О. Больнова, Р. Бубнера, Р. Бультмана, М. Вішке, Г. Гадамера, Ж. Грондена, В. Дільтея, Е. Корета, А. Лоренцера, М. Майєра, Г. Міша, О. Пьоггелера, П. Рікера, Ф. Роді, Р. Рорті, С. Фіша, Ю. Хабермаса, М. Хайдеггера, К. Хаммеймастера, Ф. Шлейєрмахера та інших.

Окремі аспекти проблематики, окресленої у цьому дослідженні, були опрацьовані в українській юридичній науці радянської епохи у працях відомих дослідників. Так, проблеми тлумачення норм права були представлені в роботах таких учених: С.С. Алексєєва, А.Я. Берченка, С.Н. Братусь, А.В. Завадського, Т.В. Кашаніна, Д.А. Керімова, С.О. Комарова, Н.М. Коркунова, В.Н. Кудрявцева, Л.Л. Лазарєва, П.І. Люблінського, П.О. Недбайла, В.С. Нерсесянца, А.С. Піголкіна, П.М. Рабіновича.

Виклад основного матеріалу. Законодавство будь-якої країни у світі має відповідати динаміці розвитку його суспільства. Оскільки динаміка розвитку суспільства має різні темпи, то встановлений правопорядок має бути гнучким.

Як відомо, епіцентром усього спектра юридичної діяльності є правосуддя як найвища форма правового контролю в суспільстві [1, с. 148].

Узагальнення загальної норми права та конкретної справи, індивідуальності випадку та загальності права – складний пізнавальний процес. У цьому процесі саме судді відводиться особлива роль, який має через своє вміння досягти єдності права під час вирішення ситуації.

На практиці судді прагнуть дотримуватися певної середини між загальністю закону, його формальністю та обставинами справи. Не правильним є те, коли вони під час винесення рішення просто застосовують закон, без конкретизації його змісту, отримуючи рішення просто шляхом перенесення готової норми. Після реформування судової системи та формулювання іншого підходу щодо професійних якостей, якими має володіти майбутній суддя, таких рішень стає все дедалі менше. Досить часто рішення виносяться з використанням як національного законодавства, так і міжнародного. Більшість міжнародних нормативно-правових актів конкретизують норму в контексті принципів, які актуальні в цій ситуації.

Основним складником професійних знань судді є знання правил тлумачення правових актів та правил їх раціонального опрацювання. Це твердження не має викликати будь-яких заперечень. О.Ф. Скакун визначає тлумачення (інтерпретацію) норм права як розумову інтелектуальну діяльність суб'єкта, пов'язану з установленням їх точного значення (змісту) [2, с. 434]. У юридичній енциклопедії під тлумаченням норм права розуміють «інтелектуально-вольову діяльність, спрямовану на з'ясування і роз'яснення волі законодавця, матеріалізованої в нормі права, а також результати цієї діяльності» [3, с. 80].

Також у юридичній літературі під тлумаченням норм права розуміють діяльність, спрямовану на з'ясування, осмислення дійсного змісту норм права з метою сприяння їх практичній реалізації, а також результат такої діяльності, що

виражається в інтерпретаційно-правовому акті [4, с. 419–420].

Теорія права визначає тлумачення норм права як юридичну діяльність, спрямовану на становлення й розкриття їх змісту шляхом його усвідомлення, тлумачення й у необхідних випадках роз'яснення для інших суб'єктів.

Як зазначається в юридичній літературі, суть юридичної герменевтики (грец. hermeneuo – пояснюю, тлумачу) полягає в «тлумаченні правового змісту того чи іншого чинного закону стосовно конкретних умов, конкретного випадку» [5, с. 301].

Суддівське ж тлумачення юридичних норм є мистецтвом тлумачення юридичних термінів та понять суб'єктами конкретної діяльності, яке справедливо вважається вершиною юридичної майстерності, кульмінаційним пунктом юридичної діяльності суддів. Воно є однією з центральних ланок у процесі винесення судового рішення.

С.С. Алексєєв указує, що таке тлумачення – це не саме пізнання, а діяльність, направлена на встановлення змісту правового акта для його практичної реалізації [6, с. 290]. Крім того, це завжди розумова діяльність. Так, Ю.М. Тодика під тлумаченням права розуміє процес мислення, спрямований на з'ясування змісту норм права [7, с. 52], а Г. Кельзен – пізнавальне з'ясування сенсу інтерпретованого об'єкта [8, с. 373].

Інтелектуальна-правова діяльність, що здійснюється суддями під час розгляду справи, буде особливістю судового тлумачення права.

Має судове тлумачення й індивідуальну особливість, оскільки суб'єктом тлумачення може бути лише суддя. Тому залежно від суб'єкта, що тлумачить та роз'яснює норми права та висновків, яких він дійшов у результаті тлумачення сенсу усвідомлення норми, тлумачення може бути офіційним або неофіційним. Суддівське тлумачення завжди є офіційним, оскільки його можливість передбачена законодавством. Але офіційне суддівське тлумачення в аспекті владної обов'язковості поділяється на загальнообов'язкове (міститься у рішеннях Конституційного Суду України), обмежено обов'язкове (міститься у рішення окружних судів усіх інстанцій або випливає зі змісту рішення), рекомендаційного характеру (міститься у Висновках Великої палати Верховного суду) та дискусійне (окрема думка судді).

Питання тлумачення юридичних норм достатньо опрацьовані теорією права, але суддівському тлумаченню та інтерпретації норм права властиві специфічні риси й певні проблеми. З огляду на вищезазначені особливості тлумачення, існує розподіл судового тлумачення на види. Основними видами в такому разі є нормативне та казуальне. Зміст і значення суддівського тлумачення зводиться до казуального тлумачення юридичних норм.

Нормативне тлумачення, як правило, застосовується у випадках, коли норми, що тлумачаться, недостатньо досконалі за своєю формою, мають незрозумілі місця, неточності, а також коли необхідно уточнити чи вдосконалити практику застосування таких актів. Нормативне тлумачення має забезпечувати ефективність нормативної регламентації суспільних відносин, єдність у розумінні і застосуванні юридичних норм [6, с. 310].

Тобто рисами судово нормативного тлумачення є загальний характер та обов'язковість використання іншими суб'єктами, які будуть використовувати таку норму, як-от загальний характер приписів і обов'язковістю їх урахування. З огляду на це, можна виокремити основні риси судового нормативного тлумачення, як-от загальний характер приписів і обов'язковість їх урахування під час розгляду схожих судових справ.

Казуальне судове тлумачення – це таке судове тлумачення, результати якого формально обов'язкові тільки для конкретного судового спору і для осіб, які беруть у ньому участь. Якщо нормативне тлумачення поширюється на невизначене коло осіб і правовідносин, то казуальне тлумачення невіддільне від конкретного судового випадку (казусу). Воно дається тільки для застосування у конкретній юридичній справі і не має будь-якого загальнообов'язкового значення. Під час вирішення ж інших справ казуальне тлумачення є прикладом, що допомагає розкрити значення юридичної норми і не відіграє ролі загального категоричного роз'яснення [6, с. 311].

Якщо нормативне тлумачення здійснюється суддями вищого судового органу і є обов'язковим для інших суб'єктів, то казуальне здійснюється всіма судами. Казуальний підхід під час ухвалення рішення направлений на вироблення правильного розуміння правової норми, що регулює конкретні правовідносини. Таким чином, ухвалені правові приписи індивідуалізуються, в результаті чого він є обов'язковим тільки для конкретної судової справи.

На нашу думку, після реформування судової системи України та докорінних змін у процесуальному законодавстві судді Вищої Палати Верховного Суду за досить кроткий час надали свої висновки у багатьох справах, намагаючись ліквідувати прогалини, неточності та колізії в законодавстві. Що дає можливість суддям інших інстанцій відходити від казуального підходу під час винесення рішення.

Отже, порівнюючи нормативне і казуальне судове тлумачення норм права, можна сказати, що вони співвідносяться так: суб'єктами нормативного судового тлумачення є тільки судді вищих судових органів, а казуального – судді всіх судових органів; нормативне судове тлумачення направлене на забезпечення однакового розуміння правової норми всіма судами, а казуальне – на розгляд і вирішення конкретної судової справи; нормативне судове тлумачення

здійснюється на основі узагальнення судової практики, а казуальне – під час розгляду конкретної справи, під час апеляційного чи касаційного перегляду; результати нормативного судового тлумачення поширюються на невизначене коло осіб і правовідносин, а результати казуального тлумачення є обов'язковими тільки для конкретної судової справи і для осіб, які беруть у ній участь; результати нормативного судового тлумачення закріплюються у постановах пленумів вищих судових органів, а казуального – у мотивувальній частині судових рішень.

Список використаних джерел:

1. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права і держави : навч. посібник. Львів : Край, 2007. 192 с.
2. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. Київ : Алерта; ЦУЛ, 2011. 520 с.
3. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученко. Київ, 2004. Т. 6: Т-Я. 768 с.
4. Загальна теорія держави і права: підручник / за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків : Право, 2011. 584 с.
5. История философии: учебник / под ред. В.П. Кохановского, В.П. Яковлева. 67-е изд. Ростов-на-Дону : Феникс. 2008. 734 с.
6. Алексеев С.С. Общая теория права. В двух томах. Т. II. Москва : Юрид. лит., 1982. 360 с.
7. Тодика Ю.М. Способи тлумачення Конституції і законів Конституційним Судом. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 2 (25). С. 51–59.
8. Кельзен Ганс. Чисте правознавство / пер. з нім. О. Мокровольського; з дод.: Проблеми справедливості. Київ : Юніверс, 2004. 496 с.

УДК 340.12
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2021-2.16

Середюк В.В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії права та держави
Інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-6456-8701

ГЕНЕЗА ІДЕЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

THE GENESIS OF THE IDEA OF RESPONSIBILITY IN LEGAL PHILOSOPHY

У статті досліджується розвиток ідеї відповідальності від часів античності до сучасності. Показані основні поняття та категорії, які сутнісно пов'язані з відповідальністю та розкривають її природу. Наголошується, що впродовж усього розвитку філософсько-правової думки ідея відповідальності мала різні значення та існувала у вигляді пов'язаних із нею явищ, як-от вина, покарання, свобода, розум. Слід визнати, що сьогодні відповідальність розглядається як поняття, як явище, як почуття, як унікальна характеристика людини, як морально-правовий обов'язок, як принцип. Однак це не повний і не вичерпний перелік її значень у сучасних науках про людину. Аналіз досліджень щодо проблеми відповідальності свідчить про те, що актуальність окресленої теми залишається досить високою, оскільки ця категорія широко розроблена в межах не тільки філософії права та юриспруденції, а й політології, соціології, психології. Зосереджено увагу на тому, що змістовно відповідальність відображається у формулі «свобода – воля – розум». З огляду на аналіз розвитку ідеї відповідальності з концептуальної точки зору, в статті представлені її якісно нові виміри. Серед них подано такі аспекти: 1) відповідальність за майбутнє життя Землі; 2) наявність усвідомлення відповідальності як умова здорової психічної діяльності людини; 3) відповідальність як комунікативний складник людського співіснування та спілкування; 4) відповідальність за збільшення знань, що може призвести до різних наслідків, включно з небезпечними. У висновках указується, що концепція відповідальності повинна також служити інструментом, який допоможе сучасній людині подолати відношення «суб'єкт – об'єкт» до зовнішнього світу та ініціювати інтерсуб'єктивні відносини у світі.

Ключові слова: *відповідальність, свобода, розум, свобода волі, обов'язок, дія.*

The article illustrates the development of the idea of responsibility from antiquity to the present day. Based on the comparative method, the author examines principal concepts and categories that are ontologically associated with responsibility and determine its nature.

In the course of the development of philosophical and legal thought, responsibility has been meaning the quite different meanings. Admittedly, it can be reflected as a concept, as a phenomenon, as a feeling, as a person's unique characteristic, as a moral and legal duty, as a principle. Nevertheless, this is not a complete and exhaustive list of its meanings in modern human sciences. The main contribution of this study is to identify the direction of reconceptualization of the outlined phenomenon. As part of this goal, the author proposes an initial attempt to build a holistic modern theory of responsibility. An element of this theory is the results of this study, which reflect the main features and regularities of the development of the idea of responsibility from antiquity to the present. Obviously, the results show the essential model to explain the principles of current human co-habitation, as well as his/her future functioning. For these purposes, special references were placed on the developments in this area of the various branches of knowledge.

Having reviewed recent publications in the study of responsibility issues, we can point out that the relevance of the defined topic is quite high and challenging, because this category is extensively elaborated not only within the philosophy of law and jurisprudence, but also within political science, sociology, psychology, as well as ordinary life. It is clear that responsibility appears in relation to the behavioral formula: "freedom – will – reason". From a conceptual perspective, after briefly introducing each idea, the qualitatively new dimensions of responsibility had been traced. Particularly, among them are: 1) the responsibility for the future of our Earth; 2) the responsibility as a background of the healthy human mental activity vital for the full life in this world; 3) the responsibility as a communicative component of human co-existence and communication; 4) the responsibility for increased knowledge which can lead to various including dangerous consequences. The conclusions point out that the concept of responsibility should also serve as a tool that will help a modern person to overcome the subject-object relation to the outside world and initiate the intersubjective relationship within the world.

Key words: *responsibility, freedom, reason, free will, duty, action.*

Актуальність теми. Проблема відповідальності завжди залишається актуальною. Але в наш час вона постала особливо гостро. Людина заявила про себе як про активне, творче, розумне начало, але з розумом та активністю, набувши руйнівної сили. Нині постала небезпека зникнення не лише «добрих соціальних відносин» чи навіть самої моральності людини, а й зникнення живого на Землі в результаті людської технологічної діяльності. Очевидно, що знання, можливості, сила, влада вимагають відповідальності, підвищеної відповідальності. Ідея відповідальності не є суто правовою, оскільки вона присутня у філософії, психології, релігії та інших галузях гуманітарного знання. Проте дослідження виникнення та розвитку цієї ідеї надзвичайно важливе для правознавства, оскільки дозволяє віднайти теоретичне обґрунтування сучасних конструкцій юридичної відповідальності та їх складників, як-от дія, вина, умисел, усвідомлення вчинку, свобода, примус тощо.

Аналіз дослідження цієї проблеми. Цій проблематиці присвячена низка робіт І.А. Безклубого, С.В. Бобровник, В.К. Грищука, А.А. Козловського, Н.М. Оніщенко, Н.М. Пархоменко, Т.І. Тарахонич та ін. У цьому контексті варто зазначити, що відповідальність у філософсько-правовій думці обґрунтовується за допомогою категоричного імперативу І. Канта, оскільки зав'язана у нерозривне відношення «розум – свобода – моральний закон – обов'язок – відповідальність». Водночас, на нашу думку, дослідженню світоглядних засад розуміння юридичної відповідальності у сучасній правовій доктрині присвячено ще не достатньо уваги. Комплексних робіт, які б охоплювали проблему генези ідеї відповідальності від учень часів античності до сучасної філософії права, обмаль.

Виклад основного матеріалу. Предметом статті є дослідження розвитку ідеї відповідальності та з'ясування, з якими іншими поняттями та категоріями вона тісно пов'язана. Розкриття філософських світоглядних засад дозволяє визначити вихідні методологічні підходи для юридичних досліджень проблем відповідальності.

Відомо, що проблема відповідальності в різні історичні епохи розумілася неоднаково. У певні періоди історії помітно розкривається об'єктивна сторона відповідальності, в інші – суб'єктивна.

Концепт відповідальності існував не завжди, хоча ідея відповідальності виникає з появою релігійних та міфологічних уявлень. Вона розумілася у формі покарання за злочин або гріх. Сам термін «responsere» («відповідати перед судом») виникає в римському праві. А у філософській думці тривалий час він пов'язувався з певними наслідками для душі в потойбічному світі на основі вірувань у безсмертя та суд Богів.

Ця ідея простежується у працях філософів періоду Античності. Вона пов'язується з темами свободи, провини, вільного вибору, необхідності. Так, в Емпедокла у фрагментах, що збереглися з його твору «Очищення», домінує ідея відповідальності душі після смерті в потойбічному світі. Він указує на існування всесвітнього закону, який передбачає посмертну відплату тому, «хто гріховно оскверниить свої руки кривавим убивством або, вчинивши злочин, присягне брехливою клятвою» [1, с. 754].

З іншого боку, в Емпедокла саме перебування душі на Землі вже є актом відповідальності, понесенням покарання від Богів у вигляді вигнання. Він висуває тезу про те, що всі люди – чужоземці, гості і вигнанці на цій землі. Душа перебуває у вигнанні і блукає, засуджена на поневіряння божественними рішеннями та законами. Закон для грішних душ – потрапити у цей світ, ставши «вигнанцем із царства Богів», прийти «слухняним несамовитій Ворожнечі» [1].

В Епікура натрапляємо на ідею відповідальності людини перед світом, ідею відповідності її дій загальним принципам природи. На його думку, якщо людина «не буде кожного разу зводити кожну свою дію до кінцевої мети природи, а буде звертатись до чогось іншого, уникаючи чогось або прагнучи до чогось, то такі дії не будуть відповідати логосам (принципам)» [2, с. 216]. Цінності епікурейської етики (свобода, задоволення, спокій духу) є результатом свідомих зусиль індивіда, його здобуття блага, внаслідок з'ясування, що відповідає природі образу думки та дії. Як побачимо далі, принцип узгодженості акту волі з певними принципами або метою буде фігурувати у вченні Канта.

Епікур висуває ідею зв'язку між відповідальністю та наявністю свободи волі. При цьому свобода волі виступає передумовою, що вможливлює відповідальність людини, на відміну від закону необхідності та випадку, які існують у фізичному світі, які заперечують відповідальність

Крім того, для Епікура свобода людини – це вже певна відповідальність за розумний вибір свого життєвого шляху. «Найвеличніший плід задоволення від обмеження своїх бажань – це свобода», – говорить філософ у своїх «Головних думках» [2, с. 224]. У «Листі до Менекея» він висловлює думку про те, що є речі, які відбуваються через необхідність, інші трапляються випадково. Вони не залежать від волі людини. Проте є речі, які залежать від людини, саме за них вона й несе відповідальність [2, с. 212].

Платон хоч і є прихильником ідей посмертної відповідальності душі, проте в діалозі «Федон» пояснює необхідність жити людині на цьому світі доброчесно та виконувати закони, що встановлює законодавець. Порушуючи це, людина нестиме покарання як від держави при житті, так і після смерті у вигляді поневірянь душі [3, с. 160].

Окрім того, Платон пов'язав ідею відповідальності з покладенням на окрему людину

певних обов'язків, виконання яких характеризує суть відповідальності. Уйого вченні про ідеальну державу кожен стан має виконувати свої обов'язки. Гідністю воїнів є мужність, правителів – мудрість, а ремісники і землероби повинні мати невибагливість. Кожен повинен нести відповідальність за свою діяльність, утверджуючи справедливість. А справедливість, як підкреслює Платон, полягає в тому, що вона створює згоду і гармонію окремих функцій у суспільстві [4, с. 97–100].

Платон також звернув увагу на принцип індивідуалізації відповідальності. Це значить, що конкретна людина несе відповідальність лише за свої вчинки, а не вчинки інших. Платон заперечує родову відповідальність: «Ганьба та відплата, що лягли на батька, не повинні переходити на дітей. А якщо це рід злочинців? Що робити, якщо на голову і батька, і діда, і прадіда опустився караючий меч?» Платон нерішуче йде на компроміс: нащадку лінії злочинців не місце в «ідеальній державі», нехай він повернеться у свою стару вітчизну. І там, очевидно, живе спокійно [5].

Подальший розвиток принципу індивідуалізації відповідальності простежуємо в Аристотеля. Крім того, він додає, що людина відповідальна тільки за свої власні дії, а не за стихійні сили [6, с. 179]. Ця ідея втілена в сучасній концепції форс-мажору як підстави звільнення від юридичної відповідальності. Тобто відповідальність виникає там, де існує свобода вибору під час ухвалення рішення. Аристотель для обґрунтування цього положення пропонує поділ учинків на довільні й мимовільні, вимушені, навмисні та ненавмисні, а також вчинки через невідання [7, с. 97–106].

Отже, вже на ранніх етапах розвитку філософсько-правової думки формувалися теоретичні підходи, що мають змістовне значення для з'ясування питань про природу і зміст відповідальності. Вже в добу Античності розуміння відповідальності людини презюмує певну свободу вибору, самостійність, обов'язок та доброчесність.

В епоху Середньовіччя проблема відповідальності осмислювалася в контексті християнського віровчення. Поряд з іншими філософами того часу природу відповідальності розглядали Оріген, С. Боецій, Августин Аврелій, Фома Аквінський.

Так, Оріген звертає увагу на відповідальність у контексті з такими поняттями, як «рівність», «свобода», «гріховність», «чуттєвість» та «розум». Відповідальність виникає за умови свободи волі та розуму внаслідок гріхопадіння. Згідно з ученням Орігена всі створіння Бога однакові. Будучи розумними, вони мають свободу волі: «У природі ж розуму є здатність до споглядання доброго і ганебного». Однак на основі свободи одні вірні Богові, інші ж упадають у гріх. Таким чином, причина гріха полягає у свободі розумних істот [8, с. 218–219].

Підтримуючи ідею зв'язку свободи та відповідальності, Северин Боецій доходить висновку, що людина насправді вільна від фатуму у своєму житті і своїх вчинках, тому несе відповідальність за свої дії.

Так, він говорить: «…свобода волі існує, і немає такої розумної істоти, у якої б була відсутня свобода волі, адже все, що наділено від природи розумом, має здатність міркувати і відрізняти одне від іншого» [9, с. 275]. Саме наявність розуму визначає наявність свободи волі.

Учення середньовічних філософів, у яких порушуються проблеми відповідальності, стосуються питання свободи і волі людини. Розглядається те, чи людина вчиняє дії на свій розсуд, із власної волі, чи нею керує Бог як божим творінням. При цьому визнається, що «все у світі – від Бога». Тоді постає питання: «Чи відповідальний тоді Бог за зло, що існує у світі?»

У своїй праці «Про свободу волі» Августин показує, чому Бог не відповідальний за зло, яке може вчинити людина в процесі вибору поведінки. На думку філософа, людина має свободою волі для того, щоб учиняти праведно, щоб могти справедливо засудити грішні вчинки та схвалювати праведні вчинки. Якби людина не мала свободи волі, її вчинки не можна було б уважати ні гріхом, ні праведним вчинком. Тоді б усі покарання і похвали щодо людини були б несправедливими. Бог же нагороджує і карає справедливо, тому він необхідно дарує свободу волі [10].

У розвитку ідеї відповідальності Фома Аквінський доводить, що свобода волі визначає моральність та відповідальність людини. Згідно з його вченням людина за своїм положенням – це проміжна істота між тваринами та ангелами. Серед тілесних створінь вона є вищою істотою, її відрізняє розумна душа та свобідна воля. Через останню людина відповідальна за свої вчинки. Корінь свободи людини – її розум. Істота, що не має свободи, не може вважатися моральною, тому що від такої істоти не можна вимагати відповідальності за її вчинки [11, с. 143–175].

Отже, Фома Аквінський звертав увагу на те, що саме завдяки наявності розуму та свободи волі і, відповідно, відповідальності людина є людиною. Відповідальність тут є необхідною умовою, складником у процесі становлення людини та пізнання людиною своєї сутності, її зв'язковою ланкою із суспільством та Богом.

У добу Середньовіччя християнські філософи зосереджували свою увагу на свободі волі людини як божественному дарі, на виправданні Бога за зло у світі, покладення на людину відповідальності, яку вона нестиме перед Богом за свої діяння. Філософи ж Нового часу розглядають людину як особу політичну (Т. Гоббс, Дж. Локк). Такі цінності, як воля людини, моральність, її відповідальність, пояснюють уже не як акт Божого дару чи Божої волі, а як наслідки природи людини, діяльності її розуму та відчуттів, процесу її соціалізації.

Так, за теорією Т. Гоббса, утворюючи державу, кожен має прийняти таке рішення: «я визнаю своїми всі дії і беру на свою відповідальність всі його (суверена) дії» [12, с. 151]. Тим самим людина бере на себе відповідальність за ту владу, яку вона обрала (сформувала), за її дії, а також погоджується на притягнення до відповідальності осіб, які порушили закони, встановлені сувереном (включно з притягненням до відповідальності її особи). Звідси випливає логічність загальновідомого вислову про відповідність влади народу, який її обрав.

Згідно з Гоббсом у державі за правопорушення кожен несе індивідуальну відповідальність. Це пояснюється тим, що поза законами людина нікого не представляє, крім себе. Правомірні вчинки становлять акт суверена і за них несуть відповідальність всі члени «політичного тіла», тоді за порушення закону кожен несе індивідуальну відповідальність [12, с. 155].

Дж. Локк зосереджує увагу на розумі як елементі механізму моральної і правової свободи та відповідальності людини. На думку Дж. Локка, моральна людина здатна підкоряти свої бажання та волю власному розуму, який заздалегідь розраховує наслідки вибору, максимально реалізуючи можливу свободу [13]. Джерелом моральності та правомірної поведінки є не вище благо (Бог) чи вроджені ідеї про істинне, а пізнавальна діяльність розуму.

Дж. Локк заявляє, що правила поведінки є не вродженими, а результатом розумової діяльності людини [14, с. 114].

Усвідомлення відповідальності, за переконанням Дж. Локка, виникає з різних джерел, як-от страх перед Богом, покаранням від держави, почуття власної гідності [14, с. 117]. Усі ці знання про правила людина отримує «з досвіду», тому розуміє, що дотримання загального правила «вчиняй з іншими так, як хочеш, щоб із тобою вчиняли інші» вигідно, тоді як порушення цього правила призведе до негативних і невигідних наслідків. Таке усвідомлення через досвід і є основою відповідальності у Дж.Локка.

Підтримуючи емпіричний підхід до пізнання моральних та правових норм, Д. Г'юм наголошує на необхідності усвідомлювати ці норми. У цьому вченні відповідальність за неправильні вчинки настає за умови усвідомлення обов'язку вчиняти гідно і не порушувати правил доброчесності.

На думку мислителя, коли ми називаємо якийсь учинок або характер порочним, то маємо на увазі тільки те, що за своєю природою переживаємо або відчуваємо осуд, коли думаємо про них. Ніщо не може бути реальнішим, ніщо не може більше стосуватися нас, ніж наші власні відчуття задоволення і незадоволення, якщо ці відчуття сприятливі до чеснот і несприятливі до пороку, то більше нічого й не потрібно для регулювання нашої поведінки і вчинків [15, с. 420]. Розум усвідомлює правило, а почуття скеровують тип відповіді на той чи інший вчинок.

Ідеї розуму та свободи волі посідають важливе місце у філософії права І. Канта. Водночас він суттєво доповнив і розвинув ці ідеї. Одним із найбільших його внесків у теорію відповідальності є обґрунтування концепції автономії волі, що лежить в основі принципу відповідальності людини.

Поглиблення змісту поняття відповідальності у Канта відбувається на основі уявлення про гідність розуму людської особистості. Кант уважав, що розум установлює загальне законодавство «не через яку-небудь іншу практичну спонукальну причину і не заради майбутньої вигоди, а виходячи з ідеї гідності розумної істоти, що кориться тільки тому закону, який вона собі дає».

Цілком у дусі веління практичного розуму звучить сентенція Канта про те, що в суспільстві людина повинна підкорятися правовому порядку, адресованому кожному у вигляді громадських законів.

На відміну від учення Дж. Локка, дотримання правил і понесення за їх порушення відповідальності Кант не пов'язує тільки з досвідом. Тобто вибір правильної поведінки може визначатися не лише досвідом, а й чистим розумом a priori. Це означає, що на практиці не обов'язково перевіряти необхідність дотримання правил, а достатньо помислити наслідки в межах конструкції категоричного імперативу.

В основі Кантівського вчення про свободу, необхідність дотримання правил та відповідальність лежить принцип раціональності. На думку І. Канта, закон повинен містити абсолютну необхідність, яка не залежить від висновків досвіду [16, с. 6–7].

У вченнях І. Канта свобода волі деонтологізується. Так, свобода не феномен, а ноумен. Вектор свободи направлений не назовні, а всередину. Свобода в метафізичному сенсі є зворотним боком відповідальності. Розум та свідомість людини вторинні щодо до первинної свободи, вони дані як інструмент пізнання міри, глибини та змісту цієї відповідальності, ступеня вкоріненості людини у світ, у мережу каузальних зв'язків та залежностей. Ноуменальність свободи виражає суто особистісний вимір буття. З огляду на це, за допомогою розуму та розуміння все більш глибоких зв'язків людина є метафізично вільною [17].

У філософській системі І. Канта відповідальність нерозривно зав'язана у відношенні «розум – свобода – моральний закон – обов'язок – відповідальність».

Обов'язок розглядається як необхідність здійснення вчинку з поваги до закону. Повагу викликає не результат вчинку, а сама дія – акт волі [18, с. 236]. Важливо, щоб ця воля була «доброю», автономною, тобто не залежала від інших обставин і не мала іншої мети, крім самої себе.

Щоб добра воля могла визнаватися метою сама для себе, необхідно слідувати такому моральному закону, який становить категорич-

ний імператив: «Завжди вчиняти так, щоб також могти бажати перетворення своєї максими [внутрішнього волiння] у всезагальний закон» [18, с. 238].

Категоричний імператив є тим, що вможливлює свободу людини і становить принцип відповідальності. А єдиним принципом моральності (за І. Кантом) є автономія волі.

Таким чином, слідування моральній максимі відповідно до категоричного імперативу робить людину свободною. Моральний закон перебуває в ній самій, а не нав'язаний іззовні. Саме це дає усвідомлення незалежності людського волевиявлення від визначення його всіма іншими мотивами (усвідомлення власної свободи) й усвідомлення того, що за всі вчинки людина здатна нести відповідальність [19].

Не дивлячись на те, що ідея відповідальності виникає ще в добу Античності, предметно теорія відповідальності почала формуватись у цілісну систему знань аж у XIX–XX століттях. У цей час відбувається і сам переворот у розумінні відповідальності. Починаючи з періоду зародження та виникнення філософської думки, мислителів цікавила відповідальність суто з антропологічної точки зору, тобто у ставленні людини до людини. Якщо конструкція відповідальності містить відповідь «за щось» та «перед кимось», то впродовж багатьох століть із неї була виключена Природа як те, «за що» відповідає людина.

Така парадигма набула розвитку в науці Нового часу з її принципом об'єктивності, де «знання – сила» (Ф. Бекон), тобто людина має владу над природою (внутрішньою та зовнішньою), що дістало подальший розвиток у декартівському протиставленні res cogitans та res extensa, відповідно до якого природа квантифікується та математизується, «адаптуючись» до використання в цілераціональності техніки та технології [20, с. 196].

У XX столітті в умовах постійних змін техногенної цивілізації, коли наслідки людських дій стосуються не лише конкретної людини, а й людства загалом, збереження природи та планети, постає питання розширення сфери відповідальності. Виникає проблема її переосмислення в контексті її кумулятивного, просторового та часового характеру. Таким чином, постає проблема відповідальності за збереження природи та життя на Землі.

Тематиці відповідальності техногенної цивілізації присвячена праця німецько-американського філософа Ганса Йонаса «Принцип відповідальності», що стала поворотом в осмисленні питань про відношення буття і належного, причини і мети, природи і цінності.

Г. Йонас звертає увагу на те, що сучасна техніка є загрозою або тісно пов'язана з нею, а колишня етика зовсім не вчить нас таким нормам «добра» та «зла», які відповідали б цілковито новим модальностям могутності людини та її можливим виявам [21, с. 7]. Той факт, що людина, природа, життя на Землі повинно існувати, зумовлює принцип відповідальності людини.

Кантівський категоричний імператив, на думку Г. Йонаса, був спрямований на індивіда. Він вимагав від кожного з нас зважити, що сталося б, коли б кожен підніс максиму своєї теперішньої дії до принципу загального законодавства. Інакше кажучи, коли б кожний поміркував, чи згодився би він із тим, що так, як він чинить зараз, чинили б усі. Згода чи незгода із самим собою на грунті такого гіпотетичного узагальнення є особистою справою людини. Проте масштаби, які людина встановлює самій собі на основі власного автономного розуму, не тільки виявилися незадовільними, а й обернулися сьогодні проти самої людини [20, с. 196]. До того ж Г. Йонас уважає цей принцип формальним, оскільки в ньому не беруться до уваги реальні наслідки дій людини і не відображається об'єктивна відповідальність, а лише суб'єктивне самовизначення особистості.

Новий імператив поведінки згідно з Г. Йонасом мав би звучати так: «Чини так, щоб наслідки твоєї діяльності узгоджувалися з продовженням автентичного людського життя на землі», «Чини так, щоб наслідки твоєї діяльності не були руйнівними для майбутньої можливості такого життя», «Не завдавай шкоди умовам для беззастережного продовження існування людства на землі» ч: «Занось до свого теперішнього вибору як співпредмет твого водіння цілісність людини в майбутньому» [21, с. 28].

Передумовою відповідальності (за Г. Йонасом) є активність суб'єкта. Він мусить відповідати за свій вчинок, адже він повинен бути відповідальним за наслідки своєї діяльності.

Покладення на людину відповідальності є її антропологічною характеристикою. На думку Г. Йонаса, людина нічим не відрізняється від інших живих істот, окрім того, що тільки вона, серед іншого (влади, власності), може мати відповідальність за них, тобто дбати про збереження закладеної в них мети. При цьому характерною рисою людини є те, що тільки вона одна може мати відповідальність, а це означає, що вона також повинна мати відповідальність за інших людей – можливих відповідальних суб'єктів – і так чи інакше завжди її має: здатність до відповідальності є достатньою умовою факту її існування. Відповідальність міститься в самому визначенні людини [21, с. 153].

Таким чином, сучасне розуміння відповідальності значно розширюється. Воно містить не лише відповідальність перед людиною за вчинки, а й відповідальність перед майбутніми поколіннями за збереження природи і життя на Землі. Г. Йонас зауважує, що це не суто правове розуміння відповідальності. Це принцип відповідальності, що є екзистенційною

характеристикою людини і має матеріальний, а не формальний зміст.

Висновки. Дослідивши розвиток ідеї відповідальності, слід підсумувати таке. Відповідальність як таку людина почала відчувати та уявляти, починаючи з установлення перших мононорм та табу. Тоді відповідальність становила покарання за порушення табу, але також вона полягала у специфічній обрядовій або ритуальній відповіді в ранніх віруваннях. Філософи Античності осмислювали явище відповідальності у співвідношенні з іншими суміжними явищами, моделювали ситуації вчинку і покарання (або винагороди). Вони не ставили собі за мету дослідження самої відповідальності, це поняття розкривалось побічно в процесі їх міркувань про свободу і необхідність, закон і справедливість, доброчесність, моральність, праведне життя, вчинки людини. Відтоді вона завжди постає у нерозривному зв'язку з поняттям та явищем свободи. Свобода ж розглядалася у контексті з необхідністю, неминучістю, циклічністю, фатумом. Уже Епікур пропонує розглядати відповідальні дії як такі, що відповідають кінцевій меті, загальним принципам-логосам. Аристотель започатковує розгляд проблем відповідальності в контексті усвідомлення своїх дій. Цей принцип використовується і сьогодні. У праві відповідальність настає лише за дії, вчинені у свідомому стані. Християнські філософи епохи Середньовіччя, не дивлячись на детермінування світу буттям Бога, формують цілісну концепцію залежності відповідальності людини виключно від її свободи, волі та розуму. Саме в цей час людина постає вольовою особою завдяки розуму, а завдяки волі та свободі вона сама (а не Бог) несе відповідальність за всі свої вчинки. Джерелом же цієї свободи, а також інстанцією, перед якою відповідає людина, все ж таки залишається Бог. У Новий час джерелом свободи проголошується не Бог, а природа людини. У розкритті проблем відповідальності все більше звертається увага на розум людини. Невроджені ідеї та божественний дар визначають вчинення нею добрих чи поганих дій, вибір нею поведінки залежить лише від її власного розуму. Завдяки розуму людина формує волю вчиняти так чи інакше, саме через наявність розуму вона відповідає за наслідки свого вибору. Проте визнається, що розум впливає на вибір поведінки не через апріорні чи метафізичні ідеї, а через аналіз практики та досвіду. Із досвіду людина дізнається, чому вчиняти добре вигідно, а погано – ні. Із практики людина дізнається, за що нестиме відповідальність. В аналізі практики і полягає визначальна роль розуму.

Основне відношення, в якому зав'язане поняття відповідальності «свобода – воля – розум – відповідальність» зберігається й у І. Канта. Проте він прагнув, з одного боку, звільнити волю від чуттєвості та емпіричності через чистий розум, обґрунтувавши свободу людини, з іншого – узгодити таку волю з реальними вчинками відповідно до закону. Його спроба втілилась у формулювання категоричного імперативу як вияву автономії волі та вищого принципу моральності. Категоричний імператив є також принципом відповідальності в процесі узгодження своїх дій із загальною практикою. Проте вже у XIX–XX ст. попередні ідеї відповідальності зазнають критики як певним чином обмежені та недалекоглядні. У другій половині XX ст. відповідно до глобальної ситуації на планеті постає новий предмет відповідальності. До цього предметом відповідальності були вчинки людини, людина відповідала «за щось вчинене». Тут же пропонується розуміти відповідальність «за щось» як відповідальність «за» мету. Такою метою стає Природа та феномен життя. Г. Йонас критикує попередні ідеї щодо відповідальності як занадто антропологічні, які не вирішують проблему мети людини у світі. Він наголошує на необхідності сформулювати новий імператив: «Чини так, щоб наслідки твоєї діяльності узгоджувалися з продовженням автентичного людського життя на землі». Принцип відповідальності людини за майбутнє полягає в тому, що життя має існувати й надалі. Відповідальність є визначальною рисою людини. За Г. Йонасом, вона нічим не відрізняється від інших живих істот, крім того, що несе за них відповідальність.

Сучасне розширене розуміння відповідальності може бути методологічним підґрунтям для концепцій об'єктивної та екологічної відповідальності в юриспруденції.

Список використаних джерел:

1. Досократики / пер. и ред. А.О. Маковельского. Минск : Харвест, 1999. 784 с.
2. Дынник М.А. Материалисты Древней Греции. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1955. 240 с.
3. Полное собрание творений Платона в 15 т. Т. 1. Евтифрон. Апология Сократа. Критон. Федон / перев. С. Жебелева. Петербург : Academia, 1923. 216 с.
4. Ветошкина И.В. Культурно-исторический анализ феномена ответственности. *Вестник Томского государственного педагогического университета*. 2006. № 12. С. 97–100.
5. Кузнецов К.А. Платон: Введение в анализ «Государства» и «Законов». URL: http://centant.spbu.ru/plat/rus_plato/item12.htm.

6. Канке В.А. Философия: Учебное пособие для студентов высших и средних специальных учебных заведений. Москва : Логос, 2001. 272 с.
7. Аристотель. Сочинения: В 4-х т. Т.4 / пер. с древнегреч.; общ. ред. А.И. Доватура. Москва : Мысль, 1983. 830 с.
8. Гусейнов А., Иррлитц Г. Краткая история этики. Москва : Мысль, 1987. 589 с.
9. Боэций С. Утешение философией и другие трактаты / отв. ред. Г.Г. Майоров. Москва : Наука, 1990. 414 с.
10. Аврелий А. О свободе воли /; пер. М.Е. Ермаковой. URL: http://lib.ru/HRISTIAN/AWRELIJ/swoboda.txt.
11. Боргош Ю. Фома Аквинский / пер. с пол. М. Гурко. 2-е изд. Москва : Мысль, 1975. 182 с.
12. Гоббс Т. Левиафан. Москва : Мысль, 2001. 478 с.
13. Гурьевская Л.А. Познание и нравственность в философии Джона Локка : дис. … канд. филос. наук : 09.00.03. Москва, 2006. 168 с.
14. Локк Д. Сочинения: В 3-х т. / Джон Локк; под ред. И. С. Нарского. Москва : Мысль, 1985. 623 с.
15. Г'юм Д. Трактат про людську природу. Київ : Всесвіт, 2003. 552 с.
16. Гусейнов А.А. Закон и поступок (Аристотель, Кант, М.М.Бахтин). *Этическая мысль*. 2001. № 2. С. 3–24.
17. Коломак А.И. Свобода и ответственность в современном мире : автореф. дис. … канд. филос. наук : спец. 09.00.11. 2003. 15 с.
18. Кант И. Основы метафизики нравственности. Сочинения в шести томах. Т.4. Ч.1. Москва : Мысль, 1965. 544 с.
19. Кант И. Религия в пределах только разума. Трактаты и письма. Москва : Наука, 1980. 712 с.
20. Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. Київ : Лібра, 1999. 487 с.
21. Йонас Г. Принцип відповідальності: У пошуках етики для технологічної цивілізації. Київ : Лібра, 2001. 400 с.

УДК 34.01
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2021-2.17

Оверчук О.М.,
аспірант
Інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-3959-9201

ПРОБЛЕМИ ПРАВОТВОРЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

PROBLEMS OF LAWMAKING IN MODERN UKRAINE: THEORETICAL AND LEGAL ASPECT

У статті досліджуються проблеми механізму законотворчості. Проаналізовано найпопулярніші проблеми законотворчості. У статті досліджується актуальне питання недосконалості правотворчого механізму з теоретичної та практичної точок зору. Висвітлено основні елементи подолання проблем правотворчості. Метою роботи є дослідження проблем недосконалості правотворчого механізму з теоретичного та практичного боку. Доведіть, що подолання правотворчої недосконалості потребує комплексних заходів. Автор стверджує, що подолання недосконалості правотворчості потребує комплексних заходів. Методологія містить комплексний аналіз та синтез наявного науково-теоретичного матеріалу та формулювання відповідних висновків та рекомендацій. Під час дослідження використані такі методи наукового пізнання: системний, структурний, функціональний, історико-правовий, логічний, статистичний пошук, порівняльно-правовий аналіз, прогнозування. Результати: проведені дослідження показують, що сьогодні швидке та кардинальне підвищення якості законотворчості неможливе через об'єктивні причини. Але якщо цілеспрямовано діяти поступово, щоб усунути ті об'єктивні причини, які не потребують кардинальних змін у правовій системі в країні (як-от системних), позитивний зсув обов'язково відбудеться. Для цього потрібна не лише політична воля законодавців, а й колосальна спільна праця вчених, практиків у галузі права та законодавців. Наукова новизна. Особливу увагу автор звернув на якості законотворчого механізму. Якість правотворчості є втіленням у нормах права реальних, реальних потреб суспільних відносин у правовому регулюванні. Ступінь такого втілення може бути різним, тобто мати певну градацію, яка відображатиме цільовий напрям законотворчості, його надійність, повноту. У дослідженні пропонується ухвалити закон, спрямований на регулювання законотворчого процесу в країні. Практичне значення. Результати дослідження можуть бути використані у правотворчій та правоохоронній діяльності на різних етапах застосування механізму правотворчості.

Ключові слова: *законотворчість, механізм законотворчості, структура законотворчості, принципи правотворчого механізму.*

The article explores the problems of the mechanism of lawmaking. The most popular problems of lawmaking is analyzed. The article examines the topical issue of imperfection of the law-making mechanism from a theoretical and practical point of view. The basic elements of overcoming problems of law-making are highlighted. The purpose of this work is to investigate the problems of the imperfection of the law-making mechanism from the theoretical and practical plan. Prove that overcoming law-making imperfections requires complex measures. The author argues that overcoming the imperfections of lawmaking requires comprehensive measures. The methodology includes a comprehensive analysis and synthesis of available scientific and theoretical material and the formulation of relevant conclusions and recommendations. During the research, the following methods of scientific knowledge were used: systemic, structural, functional, historical-legal, logical, statistical research, comparative-legal analysis, forecasting. Results: iconducted research shows that at present, rapid and dramatic improvement in the quality of lawmaking is impossible due to objective reasons. However, if deliberate action is gradually to eliminate those objective reasons that do not require radical changes in the legal system in the country (for example, systemic), a positive shift will surely happen. This requires not only the political will of the legislators but also the tremendous joint work of scholars, practitioners in the field of law and lawmakers. Scientific novelty. Special attention avtorzvernuty the quality of law-making mechanism. The quality of law-making is the embodiment in the norms of law of the real, really existing needs of public relations in legal regulation. The degree of such embodiment may be different, ie have a certain gradation, which will

reflect the target direction of lawmaking, its reliability, completeness. The research proposes the adoption of a law aimed at regulating the law-making process in the country. The practical significance. The results of the study can be used in law-making and law-enforcement activities at different stages of the application of the mechanism of law-making.

Key words: *lawmaking, the mechanism of law-making, the structure of law-making, the principles of law-making mechanism.*

Актуальним напрямом у теоретико-правовій науці є дослідження проблеми правотворчості в сучасній Україні. Наразі в Україні швидкими темпами йде реформування різних гілок влади, створюються нові державні установи, затверджуються нормативно-правові акти, тобто відбувається оновлення застарілої бази правових норм. Саме воно порушило питання про новітню роль права, його оновлення та розвиток. Однак такий стрімкий темп правотворчості породив низку гострих суперечок і проблем (як теоретичний, так і практичних).

Значний внесок у розробку цієї проблематики зробили науковці С.С. Алєксєєв, Ж.О. Дзейко, Д.А. Керимов, К.М. Дмітрієвцев, В.В. Копєйчиков, В.В. Лазарєв, М.М. Марченко та інші.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сьогодні склалось враження, що правотворчість вирізняється різкою активізацією правотворчого процесу, відсутністю стабільності створених правотворчих нормативних актів, їх низькою якістю, відсутністю належної узгодженості в діяльності суб'єктів правотворчості, широким використанням у правотворчості рецепції права. Перебуваючи в тісному взаємозв'язку, зазначені наслідки правотворчості породжують одне одного, створюють передумови подальшого зниження якості нормативних правових актів. Оскільки це об'єктивне правове явище, то наука намагається впорядкувати його, надавши йому планомірність, обґрунтованість і ефективність, що, безумовно, підвищить якість правотворчості.

Першою з важливих теоретичних проблем сучасного правотворчості є неоднозначність формулювань у визначенні самого слова правотворчості. Так, термін «правотворчість» містить дві частини – право і творчість. Перша частина визначає спрямованість цього виду діяльності – створення права, правових норм. З огляду на це, зумовлюється конкретне коло її суб'єктів. Друга частина цього терміна – творчість, тобто діяльність, спрямована на створення матеріальних і культурних цінностей, що, як правило, асоціюється у свідомості людей із начебто вільною реалізацією волі суб'єктів.

Більш розгорнутого підходу щодо визначення правотворчості дотримується В.В. Лазарев. На його думку, в процесі правотворення виникнення об'єктивно зумовленої потреби в юридичному регулюванні суспільних відносин породжує діяльність, що закріплює правові норми в певні приписи загального характеру, що має назву «правова нормотворчість». Нормотворчість у правовій сфері (правотворчість) – це державна діяльність, яка завершує процес формування права, що є зведенням державної волі у форму юридичних приписів, у результаті чого утворюються, змінюються, скасовуються правові норми.

Не менш важливою теоретико-практичною проблемою є відсутність закону, що регулює правотворчу процедуру.

Аналіз правових положень, що регулюють правотворчу діяльність, дозволяє зробити висновок, нині є лише окремі законодавчі норми, що стосуються порядку підготовки, ухвалення та оформлення нормативних актів. Ці норми, що містяться в окремих законодавчих актах, фрагментарні, не зведені воєдино. Тому на всіх рівнях влади правотворчу діяльність необхідно «привести до спільного знаменника», надати їй чіткий правовий статус, закріпивши на законодавчому рівні, тим самим затвердивши її найбільш значущий характер. Неможливо встановити однозначність, стабільність, загальнообов'язковість, авторитет, якість і ефективність правових норм, заздалегідь не врегулювавши процедуру їх створення. І в цьому точка зору авторки повністю збігається з поглядами академіка В.В. Лазарева, який говорив про девальвацію закону і правового регулювання в загальному аспекті.

Акцентуючи увагу на девальвації правового регулювання в сучасній Україні, слід зазначити, що справа не зводиться до ухвалення тих чи інших нормативних правових актів, бо саме по собі збільшення їх кількості не свідчить про підвищення рівня правової урегульованості суспільних відносин і зміцнення законності. Для викорінення цього негативного явища сучасної правової дійсності потрібна сучасна науково обґрунтована концепція, що дозволить планувати розвиток законодавства, життєво важливо визначити пріоритетні закони на найближчу перспективу, послідовність їх ухвалення, спираючись на інтереси і потреби населення і держави [8, с. 275].

У державі є ще одна проблема сучасного правотворення в Україні – проблема якості підготовки проєктів нормативно-правових актів.

Однією з головних проблем правотворчості, що впливають на ефективність законодавства, є неякісна підготовка проєктів нормативних правових актів. Як правило, проєкти готуються та обговорюються на засіданнях правотворчих органів без участі вчених-юристів, що спеціалізуються на вивченні правотворчості, не залучаються також юристи-практики. Такий стан речей призводить до того, що ігноруються вимоги

юридичної техніки, від чого страждає якість законодавства.

Активізація ролі вчених-юристів у правотворчості – це необхідна умова підвищення якості затверджених нормативних правових актів і передумова ефективності цих норм. Суттєвий вплив на ефективність правотворчого процесу може зробити використання наукових розробок, конструктивних рекомендацій, пропонованих ученими-юристами.

Проблема якості ухвалених нормативних правових актів привела нас до проблеми компетентності суб'єктів, що розробляють проєкти, тобто до компетентності суб'єктів правотворчої ініціативи.

Правом законодавчої ініціативи наділені Президент України, народні депутати, КМУ і Національний банк. Статистика показує, що у Верховній Раді VIII скликання зареєстровано 13 677 законодавчих ініціатив. Із них 6 465 законопроєктів, серед яких розглянуто 3 515, а затверджено всього 987 законів. Отже, орієнтовна програма законопроєктних робіт ВРУ виконується менш ніж наполовину. На такому ж рівні перебуває виконання повісток пленарних засідань.

Ця ситуація оголює ще одну істотну практичну проблему сучасної правотворчості – відсутність відповідальності законодавчого органу за порушення конституційного права суб'єктів законодавчої ініціативи. Законопроєкти, ініційовані навіть Президентом України, розглядаються із затримками, що говорить про долю законопроєктів, ініційованих іншими владними суб'єктами.

Ситуація, що склалася, наводить на думку про скорочення кількості суб'єктів законодавчої ініціативи та наведення законодавчо врегульованого порядку щодо використання цього права. Так, наприклад, було б доцільно замість індивідуального права законодавчої ініціативи для депутатів ВРУ ввести колективне право. У Німеччині таким правом володіє парламентська фракція або група депутатів Бундестагу чисельністю не менше 5 відсотків від їх загальної кількості; в Іспанії – фракція або група депутатів чисельністю не менше 15 осіб. Це нововведення сприяло б скороченню кількості ініціатив та викорінення корупціногенного складника в діяльності окремих депутатів із лобіювання окремих законопроєктів.

Також уважаємо за необхідне підтримувати ініціативу громадян України, оскільки держава повинна вести свою законодавчу політику на підставі вивчення потреб суспільства й пізнання тенденцій суспільного розвитку. Основним імпульсом до створення нормативно-правового акта має слугувати загальновизначена проблема, гостра соціальна ситуація, невирішене питання, що має значення для великої кількості людей, для держави загалом. Мистецтво законодавця в тому і полягає, щоб, по-перше, вчасно, по-друге, точно, адекватними правовими засобами відреагувати на суспільний «виклик», «зняти» гостроту ситуації.

Щодо питання подолання проблем правотворчості вчені пропонують аргументовані способи усунення тих чи інших виявлених ними конкретних недоліків правотворчості, що, безсумнівно, також буде сприяти підвищенню його якості в разі їх реалізації [4, с. 67]. До таких належать пропозиції: про перехід від хаотичної правотворчості до здійснення її на плановій основі з прогнозуванням та на тривалий термін; про дотримання правил юридичної техніки в про процесі правотворчості; про підвищення вимог до професійного рівня суб'єктів правотворчості; про зниження надмірної інтенсивності темпів законодавчої діяльності; про нестабільність правового регулювання, поспішності у виданні нормативних правових актів; про необхідність підвищення якості правотворчої діяльності; про викорінення практики прийняття нормативних правових актів без урахування актуальних суспільних інтересів; про недопущення помилок змістовного характеру в процесі правотворчості [5, с. 67].

Перелік пропозицій, спрямованих на підвищення якості правотворчості, можна продовжити. Усі вони мають наукове обґрунтування й можуть бути з успіхом реалізовані в процесі правотворчості. Кожне з них направлене на усунення певних конкретних несприятливих результатів, які зумовлюють зниження якості правотворчості. Реалізація цих ідей щодо вдосконалення правотворчості може дати деякий позитивний результат, як і очікують їх автори, але кардинальної зміни не відбудеться. І не може статися через об'єктивні причини, суть яких полягає в такому:

1) основна маса висловлених у літературі пропозицій спрямована на усунення наслідків, що виникають від недосконалої правотворчості, а не причин, що їх зумовили;

2) правова категорія «якість правотворчості» не має ні законодавчого закріплення, ні однозначного наукового розуміння, що ускладнює її реалізацію в нормах права і веде до довільного тлумачення в теоретичних розробках. На думку Л.В. Андріченко, головний недолік юридичної якості нормативних правових актів, що створюються в процесі правотворчості, полягає в тому, що вони орієнтовані на ухвалення окремих законів і підзаконних актів, а не на формування єдиної й несуперечливої правової системи. Отже, як не вдосконалюй правотворчість, якщо вона не має на меті створення єдиної несуперечливої системи права, якість не буде забезпечено [7, с. 197];

3) правотворче рішення приймається, як правило, спонтанно, без урахування перспектив розвитку правової системи держави і не пов'язане з довгостроковими планами соціально-економічної політики країни і суспільства, без прогнозування можливих наслідків від

реалізації ухвалених нормативних правових актів. А.П. Мазуренко вважає, що це зумовлено відсутністю «науково обґрунтованої концепції розвитку законодавства і його взаємозв'язку з економічними, політичними і соціальними реформами» [5, с. 24], а прогнозування, здійснюване в процесі правотворчості, має на меті виявлення та врахування потреб у законодавчому врегулюванні суспільних відносин, наукове передбачення найближчих і віддалених наслідків дії законодавчих актів, їх ефективності, а також очікуваних змін у формах і методах правового регулювання, чого не спостерігається в діяльності його суб'єктів;

4) правотворчість – це спосіб реалізації правової політики держави, втілення в юридичній формі результатів протистояння, що борються за владу політичних партій, соціальних груп, класів і навіть економічних об'єднань і кланів. Тому навряд чи можна визнати якісним правотворче рішення (хай воно відповідає навіть найсуворішим вимогам правил юридичної техніки), яке не задовольняє одну із зацікавлених сторін. Тут проблема не в тому, що певна політична сила зазнала фіаско, не отримавши в правотворчому вирішенні відображення своїх інтересів. Проблема в тому, як урегульовані суспільні відносини, чи відповідає це інтересам країни і всього народу. Тобто було знайдено оптимальне рішення правового регулювання конкретної соціально-економічної або іншої ситуації.

5) правотворчості супроводжують численні недоліки системоутворювального характеру, які значно впливають на його якість.

У юридичній літературі зазначається, що «ухвалені закони носять заборонний, а то й репресивний характер. Заборони, а не дозволу. висуваються на перше місце, що характерно саме для авторитетного режиму. Така законотворчість породжує відповідне підзаконне регулювання».

Диспозитивний метод правового регулювання має розглядатися як фактор неминучості, а не ефективний засіб впливу на суспільні відносини. Що стосується методів заохочення і позитивних зобов'язань, то вони залишаються майже поза полем зору суб'єктів правотворчості. До того ж рідко використовується правове регулювання методом вирішення конфліктів між його учасниками без участі владних структур, що могло б значно знизити втручання держави в міжособистісні відносини людей, а також ліквідувати зайву завантаженість правоохоронних органів справами другорядної важливості. Можна сказати, що не формується система правового регулювання конфліктів інтересів шляхом досягнення консенсусу на підставі взаємних поступок і компромісу сторін.

Таким чином, наявність зазначених, а також не менш значущих об'єктивних факторів, що впливають на правотворчий процес, не дозволяють кардинально змінити його якість. Проблема підвищення якості правотворчості може бути успішно вирішена лише під час усунення причин, що породжують об'єктивні труднощі вироблення нормативно-правових актів, а не шляхом постійного усунення конкретних наслідків, зумовлених ними, що в юридичній науці охрестили як «латання дірок» [10, с. 172].

Отже, можна визначити такі вимоги для подолання прогалин правотворчого механізму: 1) відповідність норм права суспільним відносинам, соціальним інтересам та потребам; 2) правильність визначення необхідності правової регламентації тих чи інших суспільних відносин; 3) законність самих нормативних актів, їх відповідність нормам міжнародного права, конституції, іншим вищим актам, відповідність норм права прийнятим в суспільстві нормам моралі, звичаїв, ідеям добра, справедливості, гуманізму, загальнолюдським цінностям, ясність, зрозумілість, доступність правових приписів; 4) відсутність суперечностей між нормами права; 5) їх систематизованості; 6) наявність необхідних службових норм, характер юридичних санкцій.

Окрему увагу слід звернути на якість правотворчого механізму. Якість правотворчості – це втілення в нормах права справжніх, реальних потреб суспільних відносин у правовому врегулюванні. Ступінь такого втілення може бути різним, тобто мати певну градацію, яка відображатиме цільову спрямованість правотворчості, його надійність, закінченість.

З огляду на це, можна виокремити три основні види якості правотворчості: 1) актуальність, коли нормативні правові акти (норми, інститути права) видаються під час вирішення нагальних і невідкладних правотворчих завдань, що відбувається, як правило, в поспіху, без серйозного вивчення можливих проблем, що пов'язані з їх застосуванням у сьогоденні та майбутньому; 2) гарантованість, коли нормативно-правові акти ухвалюються на підставі ретельних, надійних досліджень усіх обставин, що впливають на ухвалення правотворчого рішення, а також з урахуванням прогнозування наслідків від його реалізації; 3) цілеспрямованість, коли вирішується завдання досягнення не тільки необхідного правового регулювання суспільних відносин, але й спонукання (або навіть примусу) до зміни дійсних суспільних відносин у потрібну для держави сторону.

Як зазначив Д.А. Керімов, у низці випадків правотворчі органи створюють правові норми, що сприяють виникненню й подальшому розвитку таких відносин, які відсутні в реальній дійсності, але можуть і повинні існувати, оскільки сприяють прогресу в житті суспільства. На наше переконання, передумовами для цього все ж повинні бути тенденції в соціально-економічному житті суспільства, а також готовий до оновлення правової менталітет народу. Якщо

запропонований ідеал не сприймається суспільством, то конфліктна ситуація неминуча, «як вона може бути неминуча і під час спотворення цього ідеалу на практиці, коли в нормах права проголошується одне, а в дійсності складаються зовсім інші правила поведінки» [10].

Висновки. Таким чином, можна констатувати, що сучасна правотворчість досі має безліч як теоретичних, так і практичних проблем, і для їх ефективного подолання необхідне ухвалення спеціального закону, спрямованого на регулювання правотворчості. Незважаючи на те, що цей процес у нашій країні вже склався, важливо надати йому форму закону, а також законодавчо визначити критерії оцінки правотворчої діяльності та відповідальність законодавців.

Найбільш раціональний підхід підвищення якості правотворчості полягає у визначенні науково обґрунтованого набору методів надання йому все більш досконалих властивостей на кожному його етапі: 1) під час вивчення наявності об'єктивної потреби суспільних відносин у правовому врегулюванні; 2) під час вироблення тексту норм права; 3) під час здійснення процедур, пов'язаних з їх ухваленням; 4) у процесі контролю за перебігом реалізації норм права; 5) під час моніторингу результатів правозастосування.

Підвищенню якості сприятиме створення сучасної науково обґрунтованої концепції, що дозволяє планувати розвиток законодавства, з визначенням у ньому переліку пріоритетних законів на найближчу перспективу, послідовності їх ухвалення, виходячи з інтересів і потреб населення і держави.

Це зумовить створення системи безперервного забезпечення якості правотворчості з моменту виявлення потреби в урегулюванні суспільних відносин нормами права і до моменту припинення дії цих норм.

Проведене дослідження показує, що нині швидке і кардинальне підвищення якості правотворчості здійснити неможливо через об'єктивні причини. Якщо цілеспрямованими діями в плановому порядку поступово усувати ті об'єктивні причини, які не вимагають радикальних змін правової системи, що склалися в країні (якот системоутворювального характеру), то позитивне зрушення, безсумнівно, відбудеться. Для цього потрібна не лише політична воля законодавців, а й величезна спільна праця вчених, практичних працівників у сфері юриспруденції та суб'єктів правотворчості.

Список використаних джерел:

1. Конституція України : офіц. текст. Київ : КМ, 2013. 96 с.
2. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10.02.2010 р. № 1861-VI.№ 2145-VIII. *Голос України*. 2010. 17 лютого. (№ 28).
3. Петришин О.В. Загальна теорія права : підручник. Київ, 2020. 568 с.
4. Теремцова Н.В. Актуальне питання щодо форм державного устрою: порівняльний аналіз. *Law.UA*. 2018. № 2. С. 166–168.
5. Борисов А.С., Меркулов П.А. Некоторые проблемы современного правотворчества. *Социум и власть*. 2015. № 3 (53). С. 67.
6. Мазуренко А.П. К вопросу о методах правотворческой политики. Материалы междунар. круглого стола 29–30 мая 2008 г. / Под ред. В.М. Баранова, И.М. Мацкевича. Москва : Проспект, 2009.
7. Остапович И.Ю. Сущность и особенности юридической формы воздействия на правотворчество. *Мир науки, культуры, образования*. 2011. № 4 (29). 294 с.
8. Сапун В.А., Турбова Я.В. Правотворчество и законотворчество: стратегия и тактика формирования права и закона. *Юридическая техника.* 2015. № 9. 680 с.
9. Теремцова Н.В. До питання існування унітарної держави за формою державного устрою в сучасних умовах. Матеріали VIII-их наукових читань, присвячених пам'яті академіка В.В. Копєйчикова (м. Київ, 22 лист. 2018 р.). Київ, 2018. С. 250–251.
10. Керимов Д.А. Методология права : Предмет, функции, проблемы философии права : монография. 2019. 524 с.

УДК 340.1
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2021-2.18

Теремцова Н.В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії права та держави
Інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-6783-9781

ОСОБЛИВОСТІ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

FEATURES OF LEGAL LIABILITY SUBJECTS OF PUBLIC LAW SUMMARY

У статті досліджуються проблеми юридичної відповідальності суб'єктів публічного права. Метою статті є обґрунтування теоретичної моделі юридичної відповідальності суб'єктів публічного права, виокремлення її ознак стосовно інших видів соціальної відповідальності та правових категорій. Об'єктом дослідження є суспільні відносини, пов'язані з юридичною відповідальністю суб'єктів публічного права та її реалізацією як складного й багатовимірного соціально-правового явища. Предметом дослідження є теоретико-правові основи, особливості функціонування та практика реалізації юридичної відповідальності суб'єктів публічного права як системи, інституту, властивостей суб'єкта права. Дослідження показує, що наразі неможливо різко поліпшити якість юридичної відповідальності через об'єктивні причини. Для цього потрібна не тільки політична воля законодавців, а й величезний досвід юристів, спільна робота вчених, практиків у галузі юриспруденції та законодавців. Запропоновані світоглядні тлумачення методологічного та практичного характеру створюють реальні умови для спільних досліджень правознавців, філософів, соціологів, політологів, психологів, культурологів та істориків у дослідженні такої багатогранної галузі знань, якою є теорія держави та права. Результати, досліджені під час написання наукової статті, допоможуть оптимізувати законодавчу діяльність, оскільки відповідність ухвалених законів в Україні світовим цінностям є запорукою її успіху. Наразі мало досліджень щодо трирівневої класифікації юридичних осіб, як-от публічна, приватна, спеціальна, як взаємодія приватного та публічного права, що ускладнює процес державного управління, передання державних повноважень, функцій тощо елементів публічної влади, призводить до утворення особливої групи. об'єктів, які не можна зарахувати ні до державних, ні до приватних, їх відповідальність визначається по-різному, виходячи з конкретної ситуації, вимагає встановлення наявності чи відсутності особливого фактичного зв'язку між такими суб'єктами та державою. Автор доходить висновку, що сьогодні неможливо кардинально підвищити якість визначення юридичної відповідальності з об'єктивних причин.

Ключові слова: *право, відповідальність, публічне право, предмет права.*

The article explores the problems of the legal liability subjects of public law. The purpose of the scientific article is to substantiate the theoretical model of legal liability of public law entities, to distinguish its features in relation to other types of social responsibility and legal categories. The object of research is social relations related to the legal responsibility of the subjects of public law and its realization as a complex, multidimensional socio-legal phenomenon. The Subject of research is theoretical and legal bases, features of functioning and practice of realization of legal responsibility of subjects of public law as a system, institute, properties of the subject of law. The study shows that currently it is impossible to dramatically improve the quality of legal liability due to objective reasons. This requires not only the political will of legislators, but also the vast experience of lawyers, the joint work of scientists, practitioners in the field of jurisprudence and lawmakers. The proposed worldview interpretations of methodological and practical nature create real conditions for joint research of jurists, philosophers, sociologists, political scientists, psychologists, culturologists and historians in the study of such a multifaceted field of knowledge, which is the theory of state and law. The results studied during the writing of the scientific article will help to optimize the legislative activity, as the compliance of the adopted laws in Ukraine with global values is the key to its success. At present, there is little research on the three-level classification of legal entities, such as public, private, special, as the interaction of private and public law, complicating the process of public administration, the transfer of state powers, functions, other elements of public power, leads to the formation of a special group. objects, which can not be attributed

to either public or private, their responsibility is defined differently, based on the specific situation, requires the establishment of the presence or absence of a special factual connection between such entities and the state. Author comes to conclusion that, at present, it is impossible to carry out a radical improvement in the quality of the determination of legal responsibility for objective reasons.

Key words: *law, liability, public law, subject of law.*

Актуальність теми наукової статті полягає в обґрунтуванні теоретичної моделі юридичної відповідальності суб'єктів публічного права, виокремлення її особливостей у взаємозв'язку з іншими видами соціальної відповідальності та правовими категоріями. Проведене дослідження показує, що нині кардинальне підвищення якості визначення юридичної відповідальності здійснити неможливо через об'єктивні причини. Для цього потрібна не лише політична воля законодавців, а й величезний досвід юристів, спільна праця вчених, практиків у галузі юриспруденції та суб'єктів правотворчості. Запропоновані світоглядні інтерпретації, що носять методологічний і практичний характер, створюють реальні умови для спільних досліджень правознавців, філософів, соціологів, політологів, психологів, культурологів та істориків у вивченні такої багатоаспектної галузі знань, як теорія держави і права. Результати, досліджені в процесі написання наукової статті, допоможуть оптимізувати законотворчу діяльність, оскільки відповідність ухвалених законів в Україні як загальносвітових цінностей – запорука її успішності.

Актуальним напрямом у теоретико-правовій науці є дослідження проблеми, що зумовлено цінністю соціального призначення держави, яка здійснює свої функції через представництво суб'єктів публічного права, котрі втілюють проголошені ідеали, регулюють суспільні відносини, керують суспільством. Навіть за наявності якісних і справедливих законів, матеріальних, фінансових та інших ресурсів дії (бездіяльності) суб'єктів публічного права можуть призводити до несприятливих наслідків, породжувати волюнтаризм, корупцію, громадянську непокору. Методологічну основу дослідження актуального питання наукової статті становить сукупність загальнонаукових, приватно-наукових і спеціальних методів пізнання, що дозволило найбільш повно і всебічно розкрити проблему щодо особливостей юридичної відповідальності суб'єктів публічного права, досягти мети, вирішити поставлені завдання.

Комплексних досліджень юридичної відповідальності суб'єктів публічного права досі не проводилося. Однак окремі сторони цієї проблематики отримали розробку в працях М.М. Агаркова, М.Г. Александрова, С.С. Алексєєва, В.В. Лазарєва, М.М. Марченка, М.І. Матузова, Ю.С. Решетова та ін. У сучасний період суб'єкт права як теоретико-правова категорія комплексно досліджувалася С.І Архиповим, Ю.І. Гревцовою, А.В. Поляковим, В.Є. Чиркіним.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наразі істотно розширився суб'єктний склад, який бере участь у здійсненні функцій держави, зазнали змін, що було характерним для минулого століття, владні, ієрархічні методи та форми впливу на суспільні відносини у зв'язку з демократизацією суспільного життя, ускладненням зв'язків. Суб'єкти публічного права численні, вони провадять свою діяльність як у сфері управління, так і в галузі господарської діяльності, до процесу управління підключаються все нові учасники, активно передаються владні повноваження, зокрема до корпоративної сфери (регулювання, ліцензування, нормотворчість тощо).

В умовах формування правової держави і громадянського суспільства зростає роль і значення юридичної відповідальності суб'єктів публічного права, що сприяє втіленню в життя ідеї підпорядкування держави саме праву; це означає, що в самій держави немає особливого «права» для своїх представників. Так, широкий громадський резонанс викликають факти зловживань правом на імунітет, використання його з метою ухилення від юридичної відповідальності.

Перетворення держави на інструмент служіння суспільству, розширення кола суб'єктів, що беруть участь у реалізації функцій держави, вимагає нових підходів до формування інституту юридичної відповідальності суб'єктів публічного права, який потребує нормативної уніфікації та системного застосування у взаємозв'язку з іншими видами соціальної відповідальності та правовими категоріями. Так, диференційовано вирішується питання відповідальності суб'єктів публічного права залежно від належності до того чи іншого рівня влади, елементу організаційно-правової структури держави (апарату, механізму реалізації функцій тощо).

При цьому необхідно враховувати, що держава як політико-територіальне утворення становить єдиний соціальний організм, тому відповідальність за стан справ у країні несуть усі суб'єкти права, у зв'язку з чим затребувані концепції, що передбачають створення нормативних механізмів розподілу відповідальності між державою, підприємцями, громадянським суспільством. Зокрема, особливого значення набуває класифікація суб'єктів публічного та приватного права, оскільки питання їх матеріальної відповідальності перейшли з розряду теоретичних проблем до галузі правозастосовної практики, конкретних спорів (держава відповідальна за поведінку осіб, наділених владними повноваженнями, але не може й не має відповідати за поведінку приватних осіб, які здійснюють свої

права та обов'язки своєю волею й у своїй зацікавленості).

Незважаючи на високу значущість, актуальність теми наукової статті в українській науці є недостатньо дослідженою, оскільки використовуються галузеві критерії, вивчаються питання або юридичної відповідальності, або суб'єктів публічного права, або юридичної відповідальності окремих категорій суб'єктів публічного права (держави, представницьких, виконавчих, судових органів державної влади та їх посадових осіб). Такий підхід не дає можливості розглядати юридичну відповідальність суб'єктів публічного права як багатогранне цілісне явище, що негативно позначається на законодавстві й правозастосовній практиці.

Пріоритет віддається негативній юридичній відповідальності, правовим нормам [5, с. 111–117]. Суб'єкт права не розглядається або висвітлюються лише його певні якості (дієздатність, деліктоспроможність), необхідні для застосування до негативної юридичної відповідальності. Вивчення нормативного аспекту як домінантного зменшує уявлення про відповідальність, оскільки немає права як певної самостійної сутності, а є ставлення людини до права.

Переважає думка, що всі проблеми в країні можна вирішити за допомогою введення нових видів і норм негативної юридичної відповідальності, насамперед органів державної влади та їх посадових осіб, тому з року в рік ця сфера розширюється, зростає кількість пропозицій щодо внесення змін до законодавства, частина яких реалізується в нормативних актах, що посилює законодавчі проблеми, призводить до хаотичного, безсистемного введення нових видів і норм відповідальності, зокрема в галузі кримінального, кримінально-процесуального права. Авторка вважає, що для подолання проблеми такої хаотичності, внесення численних змін до чинних КК України та КПК України можливо внести пропозицію заборонити вносити зміни в зазначені нормативні акти не частіше, ніж один раз на рік.

З урахуванням викладеного матеріалу актуальність теми наукової статті зумовлена як її суттєвою теоретичною і практичної важливістю, так і недостатністю наукових доробок.

Однак слід зазначити, що в сучасній юридичній літературі переважно досліджується відповідальність вищих посадових осіб, депутатів, окремих категорій державних службовців. Використовується галузевий підхід, констатується, що основним видом відповідальності є конституційна відповідальність, яка поєднує політичний і юридичний аспекти.

Сьогодні переважають дослідження окремих категорій суб'єктів публічного права в ракурсі вивчення їх позитивної, конституційної або негативної відповідальності, чого сьогодні недостатньо. Зокрема, необхідно враховувати тенденції розвитку соціальної відповідальності, повноправним представником якої є правова (юридична) відповідальність, вирішувати питання про розподіл відповідальності.

Система юридичної відповідальності суб'єктів публічного права базується на взаємодії всіх форм соціальної відповідальності, розумінні юридичної відповідальності як різновиду соціальної відповідальності, інституту права та властивості суб'єкта права з позицій галузевої й суб'єктної систематики. Її статичний складник представлений об'єднанням незмінних елементів, як-от норм, видів, системоутворювальні зв'язки між якими відображаються в галузевій структурі, як-от галузеві види відповідальності. Динамічний складник – це діяльність суб'єктів публічного права, процес реалізації позитивної і негативної відповідальності.

Створення концептуальних основ розподілу відповідальності передбачає: виокремлення рівнів (міжнародний, національний, локальний); визначення моделей взаємовідносин держави, підприємців і громадянського суспільства (поширення корпоративної соціальної відповідальності, чіткий розподіл відповідальності між суб'єктами публічного та приватного права, між різними категоріями суб'єктів публічного права); облік відмінностей і ієрархії суб'єктів (у діяльності первинних суб'єктів домінує свобода дій, позитивна, моральна відповідальність, вторинних суб'єктів – підпорядкування правовим нормам, рівне значення позитивної та негативної відповідальності, пов'язане з нормативним аспектом, оскільки їх діяльність суворо регламентована).

Висновуючи, авторка зазначає, що юридична відповідальність як складне багатогранне явище становить: а) міжгалузевий інститут права, що складається з однорідних відокремлених суспільних відносин, загальних структурних елементів (нормативний, поведінковий, оцінний); підінститутів, що містить позитивну й негативну відповідальність; співінститутів, це правомірна поведінка, правопорушення, зловживання правом тощо, внутрішньосистемний розподіл яких залежить від рівнів і критеріїв узагальнення; б) властивістю суб'єкта права є особа, що здійснює суб'єктивні права своєю волею й за власною зацікавленістю добросовісно, з глуздом, справедливо, чесно, дбайливо, обережно.

Підстави юридичної відповідальності можна класифікувати так: правомірна поведінка, правопорушення та квазіпідстави («як би», «нібито», «майже»), які схожі за своєю правовою природою на головні, але містять елементи, що виходять за межі, які не характерні для того виду відповідальності, до якого їх уналежнюють, оскільки мають неоднозначний характер, як-от правомірне й неправомірне зловживання суб'єктивним правом, дії без провини, позитивна поведінка, що відхиляється.

Об'єктивні вияви негативної та позитивної юридичної відповідальності мають загальні риси, що відображаються в правових нормах, як-от: правомірна поведінка та правопорушення; основне значення надається формі правовій нормі як зразок, стандарт поведінки. Відмінності зумовлені вибором основної категорії (норма права або суб'єкт права). Негативна відповідальність – це норма права, проте немає норми – немає відповідальності; позитивна – це суб'єкт права, який відповідно до юридично наданої свободи вчиняє дії або бездіяльність своєю волею та у своєму інтересі під свою відповідальність, не порушуючи правові норми, керуючись критеріями правомірності здійснення дій або бездіяльності (сумлінно, розумно, справедливо, чесно, дбайливо, обережно (як саме слід діяти), встановленими межами, обмеженнями (як не слід вчиняти)).

Сьогодні є малодослідженою триступенева класифікація суб'єктів права на публічні, приватні, особливі, оскільки взаємовплив приватного і публічного права, ускладнення процесу державного управління, передання державою своїх повноважень, функцій, інших елементів публічної влади, призводить до утворення особливої групи суб'єктів, яких не можна зарахувати ні до публічних, ні до приватних, їх відповідальність визначається по-різному, виходячи з конкретної ситуації, вимагає встановлення наявності або відсутності особливого фактичного зв'язку між такими суб'єктами і державою.

Підставою для користування прийнятої в міжнародному праві генезисної класифікації є первинні та вторинні суб'єкти права, як-от суверенітет, ієрархія і відмінності суб'єктів публічного права в сукупності з формуванням, реалізацією функцій держави через його організаційно-структурні елементи. До первинних належать суверенні суб'єкти, що визначають, відображають форму правління держави, державного суверенітету, їх перелік обмежений главою держави, парламентом, урядом; вторинні суб'єкти є похідними від первинних (виникнення, здійснення, припинення діяльності).

Законодавче регулювання, прийняття нових видів, норм відповідальності стосовно тієї чи іншої категорії суб'єктів публічного права має збігатися із системою права і системою законодавства, нематеріальними (обов'язок суб'єкта публічного права зазнавати негативних наслідків застосування конституційних, кримінальних, адміністративних, дисциплінарних санкцій тощо) й матеріальними (майнова відповідальність, відшкодування шкоди тощо) критеріями, видами (повна, солідарна, субсидіарна), обсягами (повна, обмежена, підвищена).

Список використаних джерел:

1. Конституція України : офіц. текст. Київ : КМ, 2013. 96 с.
2. Алексеев С.С. Восхождение к праву. Поиски и решения. Москва, 2001. 752 с.
3. Лейст О.Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права. Москва, 2008. 246 с.
4. Цивільне право України: навч. посіб. / О.В. Дзера та ін. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 736 с.

НОТАТКИ

Наукове видання

СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА

науково-практичний журнал

Випуск 2 (37)

Коректура – *Н.С. Ігнатова*
Комп'ютерна верстка – *Н.С. Кузнєцова*

Формат 60х84/8. Гарнітура Arial.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум.-друк. арк. 14,18.
Замов. № 1021/397. Наклад 300 прим.

Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (048) 709 38 69, +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.

Scientific publication

SOCIOLOGY OF LAW

scientific and practical journal

Issue 2 (37)

Proofreading – *N.S. Ihnatova*
Desktop publishing – *N.S. Kuznietsova*

Format 60×84/8. Arial Font.
Offset. Digital printing. Conventional printed sheet 14,18.
Order № 1021/397. Edition of 300 copies.

Publishing House “Helvetica”
65101, Odesa, Inglezi str., 6/1
Phone +38 (048) 709 38 69, +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Certificate of publishing entity
ДК № 6424 as of 04.10.2018